

GRUP DE RECERCA SOBRE MIGRACIONS (GRM)
DE LA UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

MIGRACIONS A CATALUNYA

L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ (1975-2000)

ÀNGELS PASCUAL DE SANS (DIR.)
VERÓNICA DE MIGUEL LUKEN
RICARD MORÉN ALEGRET
MIGUEL SOLANA SOLANA

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
Bellaterra, 2002

La investigació sobre «Migracions a Catalunya. L'estat de la qüestió»
ha estat finançada per la
Fundació Castellet del Foix

La publicació d'aquest llibre, del qual no hi haurà
versió impresa en paper, sinó la present edició electrònica,
ha tingut un ajut de la

**Secretaria per a la Immigració
de la Generalitat de Catalunya**

Grup de Recerca sobre Migracions (GRM)

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel.: 93 581 15 27. Fax: 93 581 20 01
gr.recerca.migracions@uab.es
<http://seneca.uab.es/migracions>

Composició

Medusa
c/ Carmen, 16 2n 1a
08001 Barcelona
Tel. i Fax: 93 302 50 74
medusagraf@eresmas.net

Edició

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Tel. 93 581 10 22. Fax 93 581 32 39
sp@uab.es
<http://blues.uab.es/publicacions>

ISBN: 84-699-9342-9

Dipòsit legal: en tràmite

Índex

Introducció	5
1. Objectius	5
2. Delimitació del camp d'estudi (migracions a Catalunya). Paràmetres de definició temporals i espacials	7
3. Classificació de la producció científica: plantejant un mapa conceptual	8
4. Bases de dades realitzades	9
5. Aproximació a l'estructura de l'informe	10
Anàlisi de la producció i de les fonts d'informació sobre la recerca ..	13
1. Els investigadors i els grups de recerca a Catalunya	13
2. Anàlisi de la producció hemerogràfica: les revistes d'investigació	26
3. Anàlisi de la producció bibliogràfica (llibres i capítols de llibre).	38
4. Anàlisi de la producció universitària de caire acadèmic (tesis, tesines, etc.)	40
5. Anàlisi de la producció en congressos i jornades d'estudi	42
6. Anàlisi de la producció de les institucions administratives	44
7. Anàlisi de la producció d'organitzacions socials	51
La recerca: temes i aproximacions a l'estudi de les migracions a Catalunya	65
1. Les escales espacials d'anàlisi	65
1.1. La migració interior a Catalunya	65
1.2. Els fluxos entre Catalunya i la resta d'Espanya	68
1.3. Els fluxos entre Catalunya i la resta del món	71
1.4. Valoració	75
2. L'evolució temporal dels estudis sobre migracions a Catalunya ..	76
3. La distribució temàtica	81
3.1. Estudis històrics	81
3.2. Estudis territorials	90
3.3. Característiques sociodemogràfiques	93
3.4. Treball i activitat econòmica	97

3.5. Habitatge	101
3.6. Sanitat i salut	103
3.7. Educació	105
3.8. Legislació i polítiques públiques	110
3.9. Integració: associacionisme, «culturalitat» i religió	112
Reflexions finals: L'estat de la recerca sobre migracions a Catalunya.	
Suggeriments per a properes recerques	123
Annex 1. Les fonts estadístiques per a l'estudi de la migració	135
1. Base de dades	135
2. Els fluxos migratoris interiors: l'estadística de variacions residencials	135
3. Les estadístiques específiques sobre estrangers	137
4. Avaluació de les fonts estadístiques: problemes per a una anàlisi i un estudi correctes dels moviments migratoris a Catalunya . .	139
Annex 2. Les revistes universitàries i de recerca	141
Annex 3. Conceptes clau	149
Bibliografia complementària (no referenciada a la base de dades documentals)	153

Introducció¹

Amb vista a introduir el treball, en aquest capítol es recullen els objectius inicials, una delimitació del camp d'estudi —inclosos els paràmetres temporals de definició i les escales espacials—, així com una aproximació a les característiques de les bases de dades documentals i estadístiques creades i que preparen els fonaments per a l'anàlisi que es desenvolupa en capítols posteriors d'aquest informe.

1. Objectius

En aquest estudi, el Grup de Recerca sobre Migracions (GRM), radicat al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, ha centrat l'anàlisi en els desplaçaments espacials de la població que comporten un canvi de residència, és a dir, sobre les migracions. Com han assenyalat Àngels Pascual de Sans i Jordi Cardelús²: «Ocupar-se de les migracions en la societat catalana o en qualsevol altra, representa tractar l'anar i venir de la gent, al llarg del temps, per un espai geogràfic, pel seu interior, i de dins cap a fora i de fora cap a dins; però també suposa tractar del *ser-hi*. No es pot pensar en la mobilitat sense considerar aquest altre aspecte que podríem anomenar «assentament». Així com el moviment es percep quan l'observador s'atura o bé té un punt de referència

1. Aquest estat de la qüestió sobre migracions a Catalunya ha estat finançat per la Fundació Castellet del Foix. La direcció de l'estudi ha correspost a la doctora Àngels Pascual de Sans, professora del Departament de Geografia de la UAB i directora del GRM. Els altres membres de l'equip d'estudi són: Verónica de Miguel (matemàtica), Ricard Morén (geògraf) i Miguel Solana (geògraf). Verónica de Miguel actualment analitza els fluxos de població i les xarxes migratòries a Espanya, especialment des d'un vessant demogràfic i estadístic; Ricard Morén ha treballat sobre diferents aspectes relacionats amb la integració d'immigrants estrangers a Barcelona i, específicament, sobre les organitzacions relacionades amb la immigració internacional en aquesta ciutat; per últim, Miguel Solana ha estudiat la interrelació entre l'estructura i el funcionament del mercat laboral i la migració, tant interna com externa.
2. PASCUAL DE SANS, Àngels; CARDELÚS, Jordi (1998), «Migracions a Catalunya: entre la mobilitat i l'assentament», a Salvador GINER (dir.), *La societat catalana*, Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 189.

immòbil, els desplaçaments espacials de la població i les migracions són comprensibles només en relació amb l'assentament de la població. Migracions i assentament són dues manifestacions o dues facetes d'una mateixa realitat».

D'aquesta manera, la investigació que aquí es presenta ha tingut en compte aquesta visió àmplia de les migracions a Catalunya intentant evitar simplificacions, malgrat totes les dificultats que una tasca d'aquesta magnitud suposa. La recerca s'ha desenvolupat entre juliol de 2000 i juny de 2001 i ha tingut els tres objectius específics següents:

1. Elaborar un cens dels investigadors i les investigadores que han estudiat i estudien aquests temes, així com dels seus materials escrits (llibres, articles, informes, documents grisos, bases de dades, etc.). S'ha pretès que aquest cens tingui un caràcter exhaustiu, en la mesura del possible, i que inclogui els materials elaborats no tan sols per personal investigador de les universitats, sinó també els materials produïts per les diverses administracions públiques, centres d'estudis de bancs i empreses, fundacions privades i públiques, sindicats, organitzacions patronals, diverses ONG, esglésies, associacions veïnals, etc.
 2. Desenvolupar un estat de la qüestió actualitzat sobre el tema de la migració a Catalunya durant els últims anys, tant en l'àmbit teòric com aplicat. Aquest estat de la qüestió s'ha realitzat en base, sobretot, als materials publicats i també als no publicats però que es troben disponibles. S'han deixat de banda, en canvi, els projectes de recerca subvencionats i finançats ja sigui per les entitats públiques (CICYT, CIRIT, Comissió Europea, etc.) o privades (bàsicament fundacions i altres centres d'estudi), quan aquests no han donat lloc a cap text disponible³. S'ha prestat una atenció especial als estudis que consideren la repercussió de la migració sobre l'espai i sobre les pautes de localització de la població en el territori. Així mateix, s'han tingut en compte aquells estudis de caire socioeconòmic que s'han realitzat al voltant de l'impacte de les infraestructures viàries sobre el poblament i la mobilitat de la població.
S'ha realitzat un buidatge de les paraules clau incloses en aquests materials, per després classificar-les d'acord amb les àrees temàtiques més rellevants. Aquesta classificació és útil per desenvolupar idees i hipòtesis de treball sobre la situació actual i l'evolució futura de les pautes de migració a la nostra societat.
 3. Crear bases de dades que recullen, de manera paral·lela, informació i material que tracta sobre la mobilitat residencial i la migració. En aquest sentit, s'ha creat una base de dades estadístiques elaborada a partir del buidatge de l'Estadística de Variacions Residencials i de les estadístiques sobre treballadors i residents estrangers a Catalunya.
3. L'anàlisi dels projectes, interessant sens dubte, demanaria una atenció específica i força laboriosa, ja que s'haurien d'analitzar els currículums dels investigadors i consultar les relacions de recerques finançades des dels àmbits públics i privats.

2. Delimitació del camp d'estudi (migracions a Catalunya).

Paràmetres de definició temporals i espacials

En partir d'una àmplia concepció de les migracions, en el treball s'ha inclòs el ventall de desplaçaments que va des de les migracions de llarga distància i durada fins a la mobilitat residencial entre municipis, inclosos els intercanvis de població amb la resta del món, amb la resta d'Espanya i a l'interior de Catalunya. Les escales d'anàlisi han estat, per tant, la continental, la regional supra-estatal (ex. Mediterrània), l'Estat, la comunitat autònoma, la província, la comarca i el municipi.

Ara bé, pel que fa als treballs que tracten un àmbit geogràfic més ampli que el català, només s'han tingut en compte aquells que mencionen específicament en les seves pàgines algun aspecte clarament relacionat amb Catalunya. En aquest sentit, s'han deixat de banda aquells estudis que tracten de les migracions a Espanya o a Europa en general. També s'ha seguit un criteri similar amb autors i autores, atès que només s'han recollit treballs que tractin sobre qüestions relacionades amb Catalunya, deixant de banda, per exemple, textos d'autors catalans que fan reflexions teòriques sense referències espacials a Catalunya o que estudien altres territoris.

A més, s'han tingut en compte els fluxos migratoris entre medi urbà i medi rural. D'aquesta manera, tot i la polèmica existent actualment sobre la vigència o no d'aquesta diferenciació espacial⁴, s'ha cregut convenient emprar-la quan l'autor o l'autora així ho fa, tant en el cas d'estudis històrics com actuals.

Pel que fa al període temporal de referència de l'estudi, aquest ha abastat des de mitjan anys setanta, moment de crisi econòmica i canvis socials i polítics i, a un nivell més específic, de recomposició de l'estructura global de la mobilitat a Espanya i Catalunya. Ara bé, també s'ha tingut com a marc de referència l'evolució dels moviments migratoris al llarg dels darrers segles (val a dir que són poc nombrosos els estudis sobre migracions al territori que avui ocupa Catalunya a l'edat mitjana o a l'antiguitat), ateses les connexions que hi ha entre el passat i les pautes dels moviments migratoris en l'actualitat. En la base de dades s'han inclòs escrits apareguts l'any 1975 o amb posterioritat, tot i que alguns treballs clàssics fets públics abans d'aquest any també han estat incorporats a la base de dades d'ítems sobre migracions.

En qualsevol cas, s'ha de dir, ja des de bon començament, que s'ha produït un creixement espectacular en la producció de materials sobre migracions a Catalunya durant la dècada de 1990. Ara bé, cal tenir en compte que aquest augment en el nombre de textos apareguts en aquesta àrea de coneixement no és excepcional. Recentment, una anàlisi dels canvis ocorreguts durant els darrers vint-i-cinc anys en l'edició bibliogràfica a l'Estat espanyol, assenyalava que s'ha passat d'uns 17.000 títols publicats l'any 1975 a uns 58.000 l'any 1999, men-

4. Per a una aproximació als debats actuals sobre migracions i els límits difusos dels espais rurals, vegeu, per exemple BOYLE, P.; HALFACREE, K. (1998), *Migration into Rural Areas*, Chichester, Wiley.

tre que la tirada de cada títol es reduïa de 8.633 exemplars l'any 1970 a 5.050 exemplars l'any 1999, amb la qual cosa s'insinuava un augment en l'especialització temàtica de la producció⁵.

D'aquesta manera, l'existència d'un nombre més elevat d'ítems d'aparició recent que tracten sobre les migracions a Catalunya, entre altres factors, es deu a una tendència general que transcendeix aquesta àrea temàtica. Ara bé, és també notori, com serà comentat més endavant en aquest informe, que l'aparició de textos sobre migracions a Catalunya s'ha correspost amb els moments en què aquestes han tingut una incidència política, social i, darrerament, mediàtica especial, com ha ocorregut en certs moments al llarg de la dècada de 1990 amb la immigració estrangera (més de dos terços dels ítems recopilats sobre migració a Catalunya apareguts en el darrer quart de segle corresponen a aquesta dècada).

3. Classificació de la producció científica: plantejant un mapa conceptual

Un dels objectius d'aquest projecte ha estat la realització d'una base de la producció documental —publicada o no—, al més àmplia possible, sobre migracions a Catalunya. Això permet disposar d'un material de referència que no només és útil per a recerques teòriques i empíriques posteriors, sinó que en si mateix ajuda a perfilar els trets que marquen l'estudi de les migracions a Catalunya en les últimes dècades i els temes tractats.

Amb aquesta finalitat es va plantejar, des d'un primer moment, la creació d'un recull de termes clau, que permetés fer la classificació posterior de la documentació i facilitar la consulta (vegeu l'annex 3).

Les variables que estructuraven aquest catàleg de termes⁶ són cinc:

- *Període de referència*. Període d'anys, dècades o segles als quals fa referència el document, si escau.
- *Tipus de flux*. En aquest apartat es van crear una sèrie de categories que permetessin classificar els fluxos territorialment segons el seu origen o la seva destinació, d'una banda, i segons els espais implicats (rural/urbà; Sud/Nord, etc.) de l'altra.
- *Àrea temàtica*. Aquesta ha estat la variable més complexa d'establir i de tractar, a causa de la incorporació permanent de nous termes a mesura que s'anava realitzant el buidatge de la documentació. Plantejada una primera relació abans d'iniciar la recerca documental, aquesta va permetre incorporar i, a vegades, modificar els conceptes que s'utilitzaven com a termes clau

5. Vegeu PRADERA, Javier (2001), «El despertar de la bella lectora durmiente», *Babelia* (suplement d'*El País*), núm. 493, 5 de maig.

6. Com a elements de suport i per a la definició d'un primer catàleg de conceptes clau, vam consultar els «mapes» conceptuals elaborats per algunes de les principals revistes especialitzades en migracions: *International Migration Review* (indicadors acumulatius 1964-1989), 1991, p. 249-253; *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 4, núm. 3, 1988, p. II-V; *Revue Européenne des Migrations Internationales*, taules generals 1985-1998, febrer 2000, p. 25-27; *Studi Emigrazione*, núm. 100, 1990, p. 527-539.

per a la classificació dels documents. Evidentment, es tracta d'una tasca delicada a causa dels matisos que constantment s'hi han d'introduir respecte a la classificació dels documents i a la impossibilitat, atès el volum de la producció científica, de realitzar una lectura exhaustiva de tota la documentació.

Es va optar des d'un principi per respectar, en la mesura del possible, els conceptes utilitzats pels autors en les seves aportacions. En alguns moments, com és el cas dels conceptes vinculats a qüestions relacionades amb la integració social i cultural, les fronteres són difoses, complexes i permeten una elevada variabilitat de significats —per exemple, binomis o conjunts de conceptes com ara *multiculturalisme-interculturalitat* o *discriminació-marginació-segregació*—, la qual cosa complicava la correcta catalogació de determinats materials.

- *Localització*. També s'ha consignat l'àmbit territorial d'estudi, indicant expressament els noms dels barris, de ciutats, de comarques o d'altres àrees sobre les quals tractaven els documents.
- *Perspectiva disciplinària d'estudi*. Per últim, es va procedir a indicar la perspectiva d'estudi —en el sentit de quina era la perspectiva acadèmica o disciplinària predominant de cada document—, amb tots els matisos i problemes que comporta un aspecte que admet classificacions múltiples.

4. Bases de dades realitzades

Amb vista a realitzar les bases de dades que conformen els fonaments d'aquesta recerca, s'ha utilitzat, en la majoria dels casos, el programa informàtic ACCESS de gestió d'informació. Aquest programa permet relacionar diverses bases de dades i, si es considera convenient, incloure-les en una pàgina web que sigui dissenyada especialment per a aquesta recerca o com a annex d'un altre indret electrònic prèviament existent. D'aquesta manera, Internet permetria promoure la difusió pública del treball realitzat i facilitaria la seva eventual actualització periòdica amb les aportacions d'altres investigadors o professionals que consultessin la pàgina web.

Més concretament, les bases de dades realitzades han estat quatre i tenen trets diversos. En el seu conjunt permeten realitzar nous estudis en base al que s'ha escrit amb anterioritat sobre temes similars i, a més, ajuden a identificar quines són les temàtiques que necessiten més recerca. Així, es tracta de dues bases de dades documentals (d'una banda, una base d'ítems apareguts i, d'altra banda, una base de publicacions periòdiques d'organitzacions relacionades amb les migracions a Catalunya), una base de dades nominal d'investigadors i investigadores i, finalment, una base de dades estadístiques creada a partir del buidatge de l'Estadística de Variacions Residencials i de les estadístiques sobre la immigració de població estrangera. A continuació se'n comenten breument les característiques:

1. *Una base bibliogràfica amb més d'un miler d'estudis, llibres, informes i articles que versen sobre la migració dintre de Catalunya i els fluxos d'aquesta amb l'exterior, tant Espanya com l'estranger.* S'hi recullen tant els materials produïts a Catalunya com aquells altres que, des d'una perspectiva més general —Espanya, Europa o la Mediterrània— tenen rellevància per a la interpretació i l'anàlisi dels fluxos a Catalunya. En aquest sentit, aquesta base de dades compta amb els camps següents: número d'identificació, ISBN, títol, any, nom d'autor o autora, número d'identificació de cada autor o autora (així, aquesta base de dades d'ítems es relaciona amb la base de dades d'autors i autores), lloc de publicació o realització, editorial o entitat publicadora, nom d'editor o editora, títol de revista, número de revista, volum, nombre de pàgines, títol de conferència o congrés, lloc de conferència o congrés, tipus d'ítem, material publicat o no, localització, paraules clau.
2. *Una base de set-cents autors i autores de treballs i estudis sobre temàtiques migratòries des d'una perspectiva científica, acadèmica o aplicada.* En aquest sentit, aquesta base de dades compta amb els camps següents: número d'identificació d'autors i autores, cognom i nom, sexe, lloc de treball o de recerca, formació acadèmica, nacionalitat, professió, publicacions (entra-des amb els números d'identificació de la base de dades d'ítems, de manera que les dues bases de dades estan relacionades), treballs no publicats (també amb número d'identificació) i temes d'interès.
3. *Una base de dades de desenes de publicacions d'organitzacions relacionades amb les migracions a Catalunya.* S'hi recullen moltes de les publicacions periòdiques o eventuais (revistes, butlletins, etc.) d'entitats de caire divers relacionades amb les migracions, des d'administracions públiques fins a algunes ONG, passant per sindicats, associacions d'immigrants estrangers, organitzacions patronals o esglésies. En aquest sentit, aquesta base de dades compta amb els camps següents: número d'identificació de la publicació periòdica, títol de la publicació, any(s), periodicitat, lloc, entitat editora, localització i paraules clau.
4. *Una base de dades estadístiques sobre migracions.* En aquest cas, s'han buidat les dades de l'*Estadística de Variacions Residencials*, tant les referides als moviments migratoris interns a Catalunya com els fluxos entre Catalunya i la resta d'Espanya. Es tracta d'una informació que, encara que sigui parcial i amb certes limitacions, especialment pel que fa a la seva desagregació municipal i comarcal, és de gran interès per estudiar la dinàmica dels desplaçaments espacials de la població. Aquesta informació s'ha complementat amb altres dades de procedència diversa que actualment existeixen respecte al tema de la migració, bàsicament la immigració d'estrangers a Catalunya (vegeu annex 2).

5. Aproximació a l'estructura de l'informe

L'informe introduït aquí ha estat dividit en dos grans capítols, seguits d'unes reflexions finals i d'una sèrie d'annexos.

Al capítol segon es realitza una aproximació a les característiques de les persones, els grups i les institucions que han realitzat treballs de recerca sobre migracions a Catalunya en els darrers anys, així com a les fonts d'informació emprades. Així, s'hi fa un repàs als grups de recerca acadèmica i als investigadors principals que han escrit sobre aquesta àmplia temàtica i s'hi realitza una anàlisi de la producció en revistes científiques de diverses disciplines, com també de la producció bibliogràfica, del que s'ha produït com a treballs acadèmics (tesis, etc.) i del que s'ha presentat a congressos o jornades d'estudi. A més, s'hi analitza la producció realitzada per les administracions públiques i per les organitzacions socials.

Al capítol tercer es tracten les temàtiques més rellevants trobades entre la producció sobre migracions a Catalunya apareguda els darrers vint-i-cinc anys, així com les principals escales espacials i períodes temporals d'anàlisi.

Pel que fa a escales espacials d'anàlisi, es tenen en compte les migracions interiors a Catalunya, els fluxos entre Catalunya i la resta d'Espanya, així com els fluxos entre Catalunya i la resta del món.

D'altra banda, pel que fa a les temàtiques, s'hi han destacat els estudis històrics, els que contempnen les característiques sociodemogràfiques, els que versen sobre qüestions espacioterritorials, els de caire laboral o econòmic, els que tracten específicament sobre habitatge, aquells que donen més rellevància a la salut i la sanitat, els dedicats a aspectes culturals o religiosos, i aquells que tenen en el punt de mira l'educació, la legislació o aspectes relacionats amb la integració social (inclòs l'associacionisme). A més, es fa una aproximació al cas específic de la relació entre migracions i infraestructures viàries a Catalunya.

Finalment, es realitzen aproximacions a l'evolució temporal del nombre i tipus d'estudis.

Després de les reflexions finals sobre l'estat de la recerca en qüestions migratòries a Catalunya, hi ha quatre annexos: una relació dels materials sobre migracions a Catalunya (que figura com a volum a part); una relació de les bases de dades estadístiques; una relació de les revistes universitàries i de recerca i, per últim, una relació dels conceptes clau emprats en aquest informe.

Anàlisi de la producció i de les fonts d'informació sobre la recerca

En aquest capítol analitzem els principals investigadors i grups de recerca sobre migració a Catalunya i les fonts d'informació hemerogràfica, bibliogràfica, universitària de caire acadèmic, de congressos i jornades d'estudi, institucional i d'organitzacions socials. Tanmateix, l'objectiu no és l'estudi dels continguts ni de les temàtiques tractades, als quals ens referirem al següent capítol.

1. Els investigadors i els grups de recerca a Catalunya

La varietat de perspectives i aproximacions a la migració es correspon amb un gran nombre d'investigadors, centres de recerca, departaments universitaris i altres institucions que han fet aportacions a l'estudi i al debat sobre aquesta temàtica. Sovint aquests investigadors, especialment en els centres de recerca i en els departaments universitaris, formen grups que estableixen una sèrie de línies prioritàries d'investigació, delimiten els temes d'interès i posen en comú aspectes metodològics i teòrics.

Fer un repàs a aquests grups de recerca és una qüestió delicada. A la ja mencionada pluralitat disciplinària, s'hi ha d'afegir el gran nombre de departaments i centres que, de manera permanent o més puntual, han escrit sobre migracions. L'elevat nombre de persones que treballen aquests temes fa compromesa la realització d'una relació completa i exhaustiva, en la mesura del possible, dels investigadors i dels equips.

Per a la realització d'aquesta relació dels grups de recerca s'han utilitzat les pàgines web de manera prioritària. El problema, sovint, és la falta d'actualització de les dades que s'hi consignen i en força casos la manca d'una pàgina pròpia que permeti disposar de la informació. Aquesta informació s'ha complementat amb la base bibliogràfica, la qual cosa ha permès disposar, d'una manera força aproximada, del conjunt de la producció científica que s'ha realitzat i que s'està realitzant a Catalunya. Per últim, aquestes dades es van complementar amb la consulta directa a diverses persones i grups de recerca per obtenir una llista del conjunt de les seves publicacions i de les seves línies de recerca.

L'exposició que a continuació es farà s'ha subdividit per disciplines, ja que s'ha considerat la manera més apropiada d'estructurar la informació, a causa del caràcter eminentment acadèmic de la major part de la recerca.

Geografia i demografia¹

Aquestes dues disciplines s'han agrupat lligams que tradicionalment han existit entre la geografia i la demografia a Catalunya. Així, dins dels departaments de geografia de la Universitat de Barcelona i de la Universitat Autònoma de Barcelona s'han constituït els estudis sobre la població, la geografia de la població i la demografia com una àrea significativa dintre de la geografia humana.

En el primer cas, al Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona, ens trobem amb el grup de recerca d'Isabel Pujadas Rúbies i Arlinda García Coll. Isabel Pujadas ha estat una investigadora que ha treballat una àmplia pluralitat de temes sobre la població a Catalunya. Dintre d'aquests estudis, un dels eixos importants de la seva reflexió l'ha constituït tant l'anàlisi dels moviments migratoris interiors a Espanya com, de manera més específica i més puntual, a Catalunya. Una de les principals aportacions la proporciona la tesi doctoral (Pujadas i Rúbies, 1982) en què va analitzar la interrelació entre les estructures demogràfiques de la població catalana i els moviments migratoris. Posteriorment ha continuat treballant sobre aquestes línies de recerca, moltes vegades en col·laboració amb Anna Cabré². En una línia semblant, Arlinda García s'ha especialitzat en les migracions interiors, però en aquest cas prenent fonamentalment com a marc de referència el conjunt d'Espanya, una bona mostra d'això és la tesi doctoral (García Coll, 1999) i diversos articles (García i Coll, Pujadas i Rúbies, 1997; García Coll, Stilwell, 1999*; Pujadas, García, 1995*; Stilwell, García Coll, 2000*).

També des d'una perspectiva marcadament geogràfica, Tomàs Vidal Bendito ha treballat sobre la població catalana, la seva evolució i les seves característiques més destacades. La seva reflexió s'ha dirigit, des de la dècada de 1970 i seguint la tesi doctoral (Vidal Bendito, 1973), a l'estudi dels processos de despoblament de les àrees rurals a Catalunya com a conseqüència dels fluxos migratoris entre el medi rural i el medi urbà, en consonància amb el procés de redistribució de la població que va acompanyar els canvis econòmics i socials del país durant els segles XIX i XX (Vidal Bendito, 1970, 1976, 1979).

Un dels pioners de la demografia a Catalunya ha estat Lluís Recolons, la producció del qual és molt extensa, està centrada en bona mesura en l'estudi de la migració i la població (1976, 1979, 1983, 1987, 1991, 1992, 2001) i abasta des de la dècada de 1960 fins a l'actualitat, primer lligat a l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona i des de fa uns quants anys des del despatx de Migra-Studium.

1. En les citacions que a continuació s'indiquen en el text s'ha posat un asterisc darrere l'any a aquells materials que no s'han inclòs en la base de dades bibliogràfiques i hemerogràfiques per no ajustar-se exactament a les característiques de la documentació cercada, però que se citen i, per tant, es referencien en la bibliografia final.
2. Cabré, Pujadas, 1984, 1985*, 1989; Cabré, Moreno, Pujadas, 1985*; Cabre, Devolder, Pujadas, 1986*; Cabré, Devolder, Pujadas, 1997*; Pujadas i altres, 1991; Pujadas, Mendizabal, 1991.

D'altra banda, la Universitat Autònoma de Barcelona s'ha constituït des de fa anys en una referència obligada pel que fa als estudis sobre població i, específicament, pel que té a veure amb l'anàlisi de les tendències de la població catalana. La creació del Centre d'Estudis Demogràfics (CED), l'any 1984, ha suposat la consolidació dels estudis de demografia dins del marc universitari català, de la mà de la seva directora, Anna Cabré. A aquest fet s'ha d'afegir el Grup de Recerca sobre Migracions (GRM), dirigit per Àngels Pascual de Sans, radicada al Departament de Geografia.

Des del CED i des del Departament de Geografia s'ha tractat el tema de la migració tenint en compte perspectives i escales territorials diverses. Un gran nombre d'estudis realitzats, alguns dels quals no han estat publicats, corresponen a anàlisis sobre la població catalana on els fluxos migratoris són uns elements més —juntament amb la fecunditat i la mortalitat—, però bàsics per entendre les característiques de la població i l'actual sistema de poblament. Una de les línies més importants d'anàlisi s'ha desenvolupat al voltant dels estudis sobre els fluxos migratoris a Catalunya, on cal destacar el treball que es va fer per al període 1982-1990 a partir de l'estadística de variacions residencials (Cabré, Módenes, Pascual, 1994). A partir d'aquest informe —no publicat— es van desenvolupar altres materials que tracten el conjunt dels moviments migratoris a Catalunya (Módenes Cabrerizo, Pascual i Ruiz, 1998; Módenes, Recaño, Sánchez, 2000). Tanmateix, el territori sobre el qual s'han centrat gran part dels estudis no és Catalunya, sinó la Regió Metropolitana de Barcelona, on destaca la participació de geògrafs que treballen o que han treballat al CED, com Ramon Arribas, Enric Mendizàbal, Juan Antonio Módenes i Jordi Pascual i Ruiz³. En aquesta mateixa línia, que prioritza la migració en el medi urbà, cal inscriure els estudis d'Antoni Durà —Departament de Geografia de la UAB—, que ha centrat la seva atenció en un cas concret, el municipi de Santa Coloma de Gramenet (Durà, 1997; Durà i Guimerà, 1994, 1995, 1995).

La importància creixent dels intercanvis migratoris amb l'exterior porta des de fa alguns anys a un increment de l'atenció respecte a la immigració d'estrangers. En aquest sentit, cal destacar alguns dels estudis dirigits per Anna Cabré i Andreu Domingo i el Grup d'Estudis en Migracions Internacionals, dirigit per Andreu Domingo i en l'actualitat format per Inés Brancós, Jordi Bayona i Isaac Torner⁴. Estudis on es combina la descripció de les característiques d'aquests col·lectius amb un intent de reflexió metodològica i conceptual sobre la migració i en especial sobre la disponibilitat de dades demogràfiques i el seu tractament adequat en relació amb la immigració estrangera (Domingo, 1998*, 1999*, 2000*; Domingo, Brancós, 1998-1999; Domingo, Osácar, 1997*, 1999*).

3. Arribas, Mendizàbal, 1991; Arribas, Módenes, 1996; Cabré, Módenes, 1997; Mendizàbal, 1995, 1996; Módenes, 1992*, 1995, 1998; Módenes, Pascual, 1994, 1995; Pujadas i altres, 1991; Pujadas, Arribas, Mendizàbal, 1991.

4. Brancós, Domingo, 1997; Cabré, Domingo, 1993; Domingo i Valls, 1994, 1996, 1998; Domingo, Brancós, 2000; Domingo i Valls, Brancós, 1996, 1999; Domingo, Brancós, Bayona, 2000; Domingo Valls, Clapés Estrada, Prats Ferret, 1995; Domingo, Osácar, 1998.

Dintre d'aquesta línia de reflexió sobre la migració des d'un marc ampli, on se subratlla el component demogràfic, cal mencionar les aportacions d'Anna Cabré. La migració exterior —entesa aquí en el sentit d'externa a Catalunya— es configura com un mecanisme bàsic en el funcionament de la societat catalana i en particular en el seu sistema de reproducció (Cabré, 1989, 1989, 1991-1992, 1999). Si bé en un primer moment l'atenció es focalitzava en els fluxos migratoris procedents de la resta d'Espanya, en l'actualitat, i en paral·lel amb el creixement de la immigració estrangera, el focus d'atenció s'ha dirigit prioritàriament cap a aquesta (Cabré, 1990, 1992). Per últim, pel que fa al CED, Joaquín Recaño ha estudiat prioritàriament les migracions andaluses, que constitueixen el tema de la seva tesi doctoral (Recaño Valverde, 1998), i els intercanvis migratoris entre Catalunya i la resta d'Espanya, no tan sols des d'una perspectiva històrica, inclosos els fluxos des dels anys cinquanta fins a la segona meitat dels setanta (Aracil, Ferrer, Recaño, Segura, 1996; Recaño, 1995, 1996; Recaño Valverde, 1996; Vidal, Recaño, 1996, 1996), sinó també fent èmfasi en l'evolució d'aquests fluxos durant les últimes dècades del segle xx (Recaño Valverde, 1997; Recaño Valverde, Solana Solana, 1998).

En una línia en la qual s'ha posat l'accent en la reflexió conceptual i teòrica se situen els estudis realitzats o dirigits per Àngels Pascual de Sans, molts dels quals en col·laboració amb Jordi Cardelús. Un dels aspectes més estudiats ha estat el retorn d'emigrants, bàsicament des de països europeus a Espanya i Catalunya. És el tema que constitueix l'eix de la tesi doctoral d'Àngels Pascual (Pascual de Sans, 1982), així com de tota una sèrie d'articles ja sigui des d'una perspectiva teòrica (Pascual de Sans, 1970, 1983*), ja sigui des d'una perspectiva aplicada a casos concrets (Cardelús, Pascual, 1983, 1985; Pascual, Cardelús, 1986; Pascual de Sans, Cardelús, 1990, 1991; Pascual, Cardelús, Alba (col·laboradora), 1988).

Els temes d'atenció d'aquests investigadors, tanmateix, han variat en els últims anys en paral·lel amb l'increment del nombre de persones que treballen sobre el tema de les migracions al Departament de Geografia i que ha donat lloc a la creació del Grup de Recerca sobre Migracions (GRM). Una aproximació força interessant i innovadora al tema de la migració a Catalunya ha tingut com a objectiu l'estudi de la mobilitat del personal qualificat, fent l'èmfasi en els aspectes teòrics i conceptuals (Pascual de Sans, Cardelús, 1991*). Des d'un vessant més aplicat a casos concrets, i seguint les elaboracions teòriques d'aquests investigadors i dels estudis duts a terme bàsicament a Gran Bretanya (Beaverstock, 1990*; Findlay, 1988*; Findlay, Gould, 1989*; Gould, 1988*; Salt, 1983*, 1988*), s'han fet algunes aportacions a aquesta temàtica per part de persones vinculades al Grup de Recerca sobre Migracions (Mendoza, 1994; Mendoza Pérez, 1995; Morén i Alegret, 1999, 2000). Tanmateix, no és una línia de recerca que hagi tingut continuïtat amb posterioritat ni que s'hagi treballat per part d'altres investigadors o grups de recerca a Catalunya.

L'interès dels membres d'aquest grup s'ha dirigit bàsicament a l'anàlisi de la inserció dels migrants, interiors i estrangers, en el mercat laboral català (Cardelús, Pascual de Sans, Solana Solana, 1999; Hoggart, Mendoza, 1999; Men-

doza, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001; Pascual de Sans, Cardelús, Solana Solana, 2000; Solana Solana, 1996, 2001; Solana Solana, Pascual de Sans, 1995) i a l'estudi dels tipus d'associacionisme i d'integració social i sistèmica dintre dels col·lectius d'immigrants estrangers, destacant-ne, en aquest cas una visió global i no reduccionista a algunes nacionalitats concretes, que té en compte la influència de l'estatus i la classe en els processos d'integració (Morén i Alegret, 1998, 1999, 2000, 2001). Tant en aquest cas com en el dels estudis de Mendoza, a més, des d'una perspectiva comparativa internacional.

Per últim, fora de l'àmbit universitari català, trobem els estudis de Raul Lardiés (1999a, 1999b, 2000), de la Universitat de Saragossa, que ha estat un dels pocs investigadors que ha estudiat els treballadors estrangers europeus a Catalunya, i Naik Miret (1996, 1997, 1998), de la Universitat de Poitiers (França).

Antropologia

La migració, els migrants, els aspectes culturals i socials més relacionats amb la integració dels nous col·lectius de nousvinguts ha estat un dels temes clàssics dintre dels estudis realitzats en els departaments i centres de recerca d'antropologia de les universitats catalanes. L'arribada d'un elevat contingent de població a Catalunya, especialment en les primeres dècades del segle xx i des dels anys cinquanta fins als anys vuitanta, han posat sobre la taula la qüestió de la integració, les diferències culturals i els processos mutus d'adaptació i d'intercanvi entre els autòctons i els nousvinguts. L'estudi d'aquests aspectes en referència a la immigració procedent de la resta d'Espanya ha centrat gran part d'aquesta anàlisi, que tanmateix avui dia ha perdut el seu paper protagonista, excepte en algun cas particular, desplaçats per l'interès que suscita la immigració de població estrangera.

Entre els estudis pioners —i tenint com a referència que l'àmbit temporal d'aquest estat de la recerca s'inicia a la segona meitat dels anys setanta— se situen els treballs de Claudio Esteva Fabregat —vinculat a l'Institut Milà i Fontanals del CSIC a Barcelona i actualment al Departament d'Antropologia de la Universitat de Barcelona— sobre les relacions interètniques i el procés d'interacció cultural i lingüístic entre la població autòctona i la immigració procedent de la resta d'Espanya (Esteva Fabregat, 1973, 1973, 1974, 1975, 1976, 1976, 1978, 1984). Aquesta línia de recerca no ha tingut continuïtat en els últims anys al CSIC, on només es poden trobar estudis sobre migracions relacionats amb la musicologia. Dintre d'aquest centre d'investigació, s'ha desenvolupat una línia de recerca que estudia la música com a element per a la construcció de la realitat social i l'articulació de les identitats col·lectives de certs grups ètnics que viuen en el medi urbà, com el cas dels magribins a Barcelona (Asensio Llamas, 1997, 1999; Martí, 1998).

Dins del panorama ja estrictament universitari, hi ha diversos grups de recerca que han treballat, des de l'antropologia, tota una sèrie de temàtiques i que han seguit línies diverses d'atenció. Un grup de recerca important és el que s'articula al voltant de l'antropologia urbana del Departament d'Antropologia Social i Filosofia (DASIF) de la Universitat Rovira i Virgili. Dintre d'aquesta línia de

recerca, es defineixen dos àmbits d'investigació directament relacionats amb els moviments migratoris: «Interculturalisme i Multiculturalisme», i «Migració i Minories Ètniques». Els dos investigadors que han treballat amb més dedicació sobre aquests temes són Dolors Comas d'Argemir i Joan Josep Pujades. La ciutat de Tarragona i, en especial, la seva perifèria urbana es constitueixen en el marc espacial de referència dels estudis que han portat a terme aquests investigadors. La seva atenció s'ha centrat prioritàriament en els processos d'identitat, etnicitat i conflicte ètnic als barris perifèrics d'aquest municipi, especialment en relació amb la migració procedent d'altres llocs d'Espanya (Comas d'Argemir, 1990; Pujadas, 1990, 1994; Pujadas Muñoz, 1984, 1993, 1994; Pujadas, Comas, 1991; Pujadas Muñoz, Comas d'Argemir, 1983-1984).

L'altre grup de recerca destacat es localitza al Departament d'Antropologia de la Universitat de Barcelona, ERAPI (Equip de Recerca i Anàlisi dels Processos Identitaris. Antropologia de l'Espai i el Territori), del qual formen part Manuel Delgado, Danielle Provansal i Dolors Juliano. Els temes d'identitat i etnicitat destaquen en les contribucions d'aquests investigadors (Delgado, 1998; Delgado Ruiz, 1987, 1997; Provansal, 1993), si bé les contribucions de Danielle Provansal s'han centrat de manera específica en els immigrants estrangers i, especialment, en els de nacionalitat africana (Provansal, 1991, 1992, 1994, 1997). Els treballs de Dolors Juliano presenten una especialització més gran en altres àrees, com ara l'antropologia del gènere i l'antropologia de l'educació. Dintre d'aquests temes, ha fet tot un seguit d'aportacions amb un elevat contingut teòric sobre les dones migrants (Juliano, 1996*) i sobre l'educació des d'una perspectiva intercultural (Juliano, 1992*, 1992*, 1993*, 1993*), línia de recerca sobre la qual també ha treballat Joan-Lluís Alegret —Àrea de Coneixement d'Antropologia de la Universitat de Girona— (Alegret, 1990, 1991, 1993; Alegret, Paludàrias, 1996).

L'altre departament d'antropologia destacat al nostre país el constitueix el Departament d'Antropologia Social i Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona. Un dels grups de recerca amb una trajectòria més llarga és el que encapçala Teresa San Román, GRIM (Grup de Relacions Interculturals i Marginalització Social), que ha centrat la seva atenció sobre els gitanos i les relacions entre aquest grup ètnic i la resta de la societat espanyola (San Román, 1992*, 1993*, 1996*). Altres línies de recerca han anat dirigides més específicament al tema de les migracions a partir de l'interès per l'estudi de la construcció d'identitats, ja siguin ètniques, de gènere, culturals o nacionals (Stolcke, 1995), l'educació intercultural (Carrasco i Pons, 1998; San Román, Carrasco, Soto, 2001) i la cultura de l'alimentació (Kaplan Marcusán, Carrasco i Pons, 1999). Per últim, els treballs d'Adriana Kaplan, actualment vinculada al Centre d'Estudis Demogràfics, han anat dirigits de manera específica a l'estudi d'un col·lectiu nacional concret, els senegambians que resideixen a Catalunya (Kaplan Marcusán, 1993, 1995, 1998⁵). Tanmateix, al Departament d'Antropologia de la

5. Aquest és el col·lectiu de ciutadans estrangers, juntament amb els marroquins, que ha despertat una atenció més gran. Una mostra d'aquests estudis són els treballs d'Adriana Kaplan

UAB no existeixen unes línies de recerca tan clarament definides com en altres departaments. Les aportacions hi són més puntuals i es produeixen dintre d'un ampli espectre de temàtiques i perspectives.

En l'actualitat, l'arribada d'immigrants estrangers ha centrat l'atenció dels antropòlegs, en especial d'aquells procedents de països empobrits. Només en el cas de Carme Parramon, lligada al Departament d'Antropologia de la UAB, hi ha un intent de reflexió sobre la migració interior⁶, la qual contempla com a marc geogràfic d'estudi la ciutat de l'Hospitalet de Llobregat i, de manera més àmplia, el Baix Llobregat (Ibáñez, Ros, Parramon, 1999; Parramon, 1997; Parramon Homs, 1997, 1999, 1999-2000, 2000). L'associacionisme i, en particular, les manifestacions culturals i associatives dels andalusos constitueixen els temes centrals d'anàlisi. Aquests estudis entronquen amb els d'altres antropòlegs que treballen fora de Catalunya, però que han centrat la seva atenció en un dels col·lectius més nombrosos que es va instal·lar a Catalunya durant el segle XX, les persones nascudes a Andalusia (Martín Díaz, 1989, 1991, 1992).

Fora del món universitari considerat en sentit estricte, però força imbricats en la recerca sobre migracions i en aquest cas, a més, en àrees de responsabilitat institucional, s'han de destacar els estudis dels antropòlegs, Jordi Moreras (responsable en l'actualitat de l'àrea de Migracions de la Fundació CIDOB) i Àngels Roque (directora d'estudis de l'Institut Català de la Mediterrània).

Jordi Moreras ha tractat bàsicament el tema dels musulmans a Catalunya i a la ciutat de Barcelona, en concret al Barri del Raval (Moreras, 1996, 1997, 1999; Moreras Palenzuela, 1993, 1996, 1996). Un altre tema d'atenció, sempre en relació amb la immigració estrangera, ha estat el de l'educació i els reptes i problemes que planteja una diversitat cultural més gran a les escoles (Alegret [coord.], 1991; Moreras, 1999; Moreras [coord.], 1998; Moreras Palenzuela, 1993). Àngels Roque i el seu equip d'estudis de l'ICM han enfocat la migració des d'un vessant que dona prioritat als moviments migratoris internacionals, prenent la Mediterrània com a marc espacial de referència. Els intercanvis entre les dues ribes del Mediterrani i, preferentment, els intercanvis poblacionals i la posició de les dones dins la migració són els eixos bàsics d'aquestes aportacions (Roque, 1992, 1994, 1995, 1996; Roque [dir.], Aubarell i altres, 1999; Roque, Medina, 1998).

Sociologia, ciències polítiques i ciències de l'administració

L'establiment dels estudis de sociologia i ciències polítiques amb departaments universitaris propis és un fet relativament recent a Catalunya. A les primeres escoles que van impartir estudis de sociologia (EISA i ICESB), s'hi va afegir,

Marcusán, així com el d'altres investigadors (Gozálvez Pérez [dir.] i altres, 1995; Jangana, 1998; López Torres, López Torres, Roig i Miret, 1994; Mendoza, 1999; Rodríguez García, 1997; Vilatarsana i Lluch, 1995).

6. També s'han fet alguns estudis recents des d'una perspectiva demogràfica: Recaño, 1995, 1996; Recaño Valverde, 1997; Recaño Valverde, Solana Solana, 1998.

durant la dècada de 1970 la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona. Actualment només existeix una facultat de sociologia i ciències polítiques a la UAB, que va ser creada a la meitat de la dècada de 1980. Els estudis de sociologia i ciències polítiques es troben a la UPF dintre de la Facultat de Ciències Socials i de la Comunicació, on es localitza el Departament de Ciències Polítiques i Socials. Dins de la UB, per contra, els estudis d'aquestes matèries es troben repartits entre la Facultat de Dret i la Facultat d'Econòmiques (Departament de Dret Constitucional i Ciència Política; Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions i Departament de Teoria Sociològica, Filosofia del Dret i Metodologia de les Ciències Socials). Fora de les universitats barcelonines, tan sols és possible trobar estudis de sociologia a la Universitat de Lleida, on està inclosa dins del Departament de Geografia i Sociologia.

Una de les investigadores amb una producció científica més prolífica i amb una carrera més dilatada en el temps i centrada, pràcticament en la seva totalitat, en l'estudi de la migració, és la que ha portat a terme la sociòloga Carlota Solé, primer a la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona i actualment al Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. Els seus primers estudis tenien com a objecte d'anàlisi la immigració procedent de la resta d'Espanya i la seva inserció en la societat i en la cultura catalana (Solé, 1979, 1981, 1981, 1982, 1985, 1986, 1987, 1988; Solé, Miguélez, Junyent, Izquierdo, 1978, 1981). En l'actualitat ha passat a prestar una atenció més gran als «nous» fluxos migratoris exteriors (Solé, 1989, 1991, 1993, 1994, 1995; Solé, Herrera, 1991). La incidència en la cultura i la llengua catalanes ha constituït un dels eixos principals de gran part d'aquests estudis. D'altra banda, el món laboral (Solé, 1995; Solé, Ribas, Bergalli, Parella, 1998; Solé, Parella, Alarcón, Alegre, Gibert, 1999) i els problemes d'integració dels immigrants en el medi urbà (Molina, Solé, 1996; Solé, 1997) són unes altres de les temàtiques que Carlota Solé ha estudiat.

En l'actualitat, cal destacar els treballs de Natàlia Ribas, que pertany al mateix equip de recerca (Centre d'Estudis d'Immigració i Minories Ètniques) que Carlota Solé. Aquests treballs s'han orientat bàsicament a la investigació d'un dels col·lectius més oblidats en l'estudi de la migració, la dona. Encara que moltes vegades ha estat considerada com una persona dependent dins del procés migratori, en no pocs casos la seva migració es perfila de manera «independent» i autònoma. Els col·lectius nacionals sobre els quals ha centrat l'estudi han estat bàsicament les dones filipines, marroquines i senegambianes. Una bona mostra dels seus treballs la constitueix la tesi doctoral (Ribas Mateos, 1996), que ha donat lloc a un llibre (Ribas, 1999) i a diferents articles sobre el tema (Ribas, 1994; Ribas Mateos, 1997, 1998, 1999; Ribas, Alarcón, Gibert, Parella, 2000).

Fora del Departament de Sociologia de la UAB, els principals investigadors que han dedicat la seva atenció a aquests temes es localitzen al Departament de Teoria Sociològica de la Universitat de Barcelona, Graciela Sarrible (Sarrible, 1987, 1990; Sarrible y Pedroni, 1987) i al Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida, Jordi Garreta. Des de principis dels anys noranta s'ha generat un grup de recerca a la Universitat de Lleida

que ha centrat la seva atenció en les minories ètniques, principalment immigrants extracomunitaris però també gitanos, que resideixen en aquell territori (Garreta Bochaca, 1997, 1999). Diversos són els eixos de les recerques que es porten a terme en aquest departament i en les quals sobresurten les aportacions de Jordi Garreta: les condicions de vida i, tot sovint, la situació de marginació i de delinqüència en què es troben alguns immigrants estrangers extracomunitaris (Garreta, 1998, 1998; Solé, Garreta, Samper, Molina, 1996), l'educació (Garreta, 1994, 1999; Garreta Bochaca, 1994; Garreta Bochaca, Llevot Calvet, 1998; Molina, 1997, 1998; Samper Rasero, 1996, 1998), la situació d'alguns menors estrangers en centres d'acollida (Garreta, Llevot, 1996; Garreta, 1999, 2000) i, des de dates més recents, tota una sèrie d'estudis centrats en l'islam i els musulmans (Garreta, 1998, 2000, 2000).

Fora de l'àmbit universitari, però amb una important producció científica sobre la migració a Espanya i, a vegades, centrada en el cas català, és convenient mencionar el Colectivo IOE. Les seves contribucions en forma de recerques, publicacions i difusió de materials sobre la migració són força nombroses i han comptat amb una gran pluralitat de fonts de finançament, tant públiques com privades. El tipus de fluxos que han acaparat la seva atenció són els de la immigració estrangera que des dels anys vuitanta s'ha instal·lat a Espanya (1995, 1998, 1999) o a Catalunya (1992, 1994, 1995).

Les contribucions des de la sociologia han estat, com es pot observar en la relació anterior, destacables. La ciència política, tanmateix, no ha prestat tanta atenció a l'estudi de la migració a Catalunya, potser perquè s'allunya de les línies centrals de recerca d'aquests estudis i potser, també, perquè part de la reflexió s'ha fet des d'una perspectiva molt més lligada al dret i a les ciències jurídiques. Dintre de l'escassa reflexió sobre política i migració i, concretament, sobre les polítiques públiques i migratòries, s'han de destacar els estudis de John Casey (Casey, 1995, 1996, 1998, 1998), que va desenvolupar part de la seva recerca al Departament de Ciència Política de la UAB i que en l'actualitat es troba a Austràlia de nou. La definició de les polítiques públiques i, més concretament, de les polítiques d'immigració i el paper de les organitzacions no governamentals han estat els eixos que han definit la seva recerca. D'altra banda, també es poden esmentar les aportacions de Ricard Zapata, del Departament de Ciències Polítiques i Socials de la Universitat Pompeu Fabra, en relació amb els drets socials dels ciutadans (Zapata Barrero, 1997, 1999*).

Història

La migració, com a procés històric, ha estat analitzat des de diferents departaments universitaris, no tots els quals eren circumscrits a l'àmbit de les facultats de geografia i història o facultats de lletres. Un dels temes que ha tingut una atenció més gran ha estat l'estudi de l'emigració, fonamentalment durant tot el segle XIX i a principis del segle XX, dels catalans cap a Amèrica, els coneguts popularment com els «indians» o «americanos». La seva activitat i la inserció en les societats de destinació, per una part, i la influència i les repercus-

sions que la seva tornada va tenir en la societat catalana, per una altra, són dos temes clàssics dintre dels estudis històrics. Sobre l'emigració catalana cap a altres països, és aquest pràcticament l'únic aspecte que compta amb una tradició més o menys consolidada d'estudis, juntament amb els treballs sobre l'exili polític després de la Guerra Civil.

Dintre de la primera línia de recerca, els estudis de César Roberto Yáñez Gallardo —Departament d'Història i Institucions Econòmiques de l'Escola Universitària d'Estudis Empresarials de la Universitat de Barcelona— segueixen una trajectòria ben definida de recerca sobre l'emigració catalana a Amèrica durant el segle XIX, amb una aproximació especial als aspectes econòmics i familiars (Yáñez, 1988; Yáñez Gallardo, 1988, 1988, 1991, 1992, 1994, 1995, 1995, 1996, 1998). L'altre historiador que ha centrat la seva atenció en els intercanvis entre Catalunya i Amèrica és Carlos Martínez Shaw. Si bé la seva tesi estava centrada en els fluxos comercials entre aquests territoris, amb posterioritat ha estudiat de manera específica els intercanvis poblacionals (Martínez Shaw, 1981, 1990, 1991).

La Guerra Civil, les seves causes i conseqüències, ha constituït un tema que ha centrat una atenció destacada dins del panorama historiogràfic català. Una de les conseqüències més importants va ser l'exili d'un col·lectiu nombrós de persones cap a Europa i Amèrica. Un exili no només format per literats, científics o polítics, sinó que hi va haver una important participació de tots els estrats socials i col·lectius professionals. L'estudi de l'exili és, però, un tema particular dintre del conjunt d'estudis sobre la migració. Les aportacions en aquest cas s'han fet des de múltiples àmbits, moltes vegades des de fora de la universitat. L'existència d'un nodrit grup d'escriptors i científics juntament amb les repercussions humanes que va tenir aquest fet en la vida de moltes persones, l'ha fet subjecte de relats més o menys biogràfics i de novel·les, i ha despertat l'atenció d'escriptors i altres persones no vinculades a la universitat (Benguere, 1982; Fontseré, 1999; Pàmies, 1974, 1975; Roig, 1977; Sarlé-Roigé, 1981). Aquestes referències bibliogràfiques són una petita mostra d'un ampli conjunt d'estudis i de reflexions, tot sovint marcades per l'accent personal.

Per últim, dintre d'aquest repàs a la perspectiva històrica, també s'ha efectuat tota una sèrie d'estudis sobre els moviments migratoris i la seva relació amb el procés d'industrialització a Catalunya. Aquesta temàtica, però, no ha rebut tanta atenció des dels anys setanta. Als estudis de Tomàs Vidal, ja mencionats en l'apartat de geografia i demografia, sobre el procés de despoblament rural a Catalunya, s'han de sumar els treballs d'Enriqueta Camps Cura (1990, 1990, 1993*, 1995*) —actualment al Departament d'Economia i Empresa de la Universitat Pompeu Fabra— sobre el procés d'industrialització a Catalunya durant el segle XIX i la formació d'un nou mercat laboral. En aquest procés d'industrialització i urbanització, les migracions dintre de la pròpia Catalunya van tenir una gran importància i van suposar una radical reestructuració de les pautes de poblament. En una línia paral·lela se situen les aportacions fetes per Montserrat Llonch Casanovas —Departament d'Economia i Història Econòmica de la UAB— (Llonch, 1993; Llonch Casanovas, 1994, 1996), sobre les relacions entre el treball, la indústria i els moviments migratoris a principi del segle XX.

En aquest mateix terreny de reflexió, cal situar la recerca engegada des del Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona sobre la Revolució Industrial, l'emigració burgesa i la presència dels catalans a Espanya entre els anys 1760 i 1914 (Pérez Picazo, Segura i Mas, Ferrer i Alòs, 1996). Al voltant de les migracions des d'una perspectiva històrica també se situen altres treballs d'aquest grup d'historiadors (Aracil, Ferrer, Recaño, Segura, 1996; Ferrer i Alòs, 1996), però les aportacions a aquesta perspectiva històrica de la migració dintre de Catalunya i entre Catalunya i Espanya no ha passat de constituir-se com un recull de treballs aïllats, sense unes línies de recerca permanents i consistents.

Sense centrar-se específicament en la migració, però sí com un element més en la reflexió sobre la població catalana a nivell històric, s'han de destacar els estudis realitzats des de l'àrea de Demografia Històrica del Centre d'Estudis Demogràfics: Anna Cabré —els treballs de la qual ja se citen en l'apartat de geografia i demografia—, Socorro Sancho i Carme Ros (Llonch, Sancho, 1990, 1992; Sancho, Ros, 1994, 1996); així com els estudis pioners i que constitueixen una de les bases principals per a l'estudi de la població catalana i espanyola que va realitzar Jordi Nadal —Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona— (Nadal, 1976*). Un dels estudis més importants a nivell històric és el de Jordi Nadal i Emili Giralt sobre la immigració francesa a Catalunya durant els segles XVI al XVIII (Nadal, Giralt, 1960). Originàriament publicat en francès, ha aparegut recentment traduït al català (Nadal, Giralt, 2000).

Per últim, encara que no des d'una perspectiva merament històrica com les anteriors, Mary Nash i el grup de recerca Multiculturalisme i Gènere —Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona— han iniciat una aproximació, volgutament interdisciplinària, a les qüestions de la migració, el multiculturalisme i la construcció d'identitats culturals des d'una perspectiva de gènere (Nash, Marre [eds.], 2001*). Actualment, un dels projectes de recerca en els quals participen presenta una línia diferent: la imatge dels immigrants en la premsa espanyola en els últims anys.

Dret

La importància del dret i la jurisprudència dintre dels estudis sobre migracions és força recent, si no tenim en compte les aportacions realitzades en dècades precedents que se centraven en l'emigració d'espanyols cap a altres països. El baix volum d'estrangers fins als anys vuitanta, juntament amb la inexistència d'un corpus legislatiu equiparable al de la resta de països de l'Europa occidental sobre immigració i estrangeria fins a l'any 1985, ha fet que l'atenció als aspectes legislatius que afecten els moviments migratoris hagi estat minsa.

Un dels grups de recerca que té una trajectòria més llarga en el procés de reflexió i de debat sobre el tema és el Grup d'Estudis sobre els Drets dels Immigrants (GESDI), dirigit per Eliseo Aja, professor del Departament de Dret Constitucional i Ciència Política de la Universitat de Barcelona (Aja, 1999*; Aja [coord.], 2000; Aja, Roig, 2000). Des d'altres àrees del dret, també s'hi han fet aportacions, ja sigui des de la pròpia Universitat de Barcelona, en concret

el Departament de Dret i Economia Internacional, amb Alegria Borrás (Borrás [dir.], 1995; Borrás, González, 1993; Borrás, Mernissi [eds.], 1998), ja sigui des del Departament de Dret Privat de la Universitat Autònoma de Barcelona, on Blanca Vilà i Lidia Santos (Santos Arnau, 1993*) treballen diversos aspectes sobre la lliure circulació de persones i d'estrangers no comunitaris i sobre el dret de nacionalitat i estrangeria, respectivament.

Tanmateix, el plantejament que es fa des del dret i des d'aquests grups de recerca acostuma a no circumscriure's a Catalunya. La reglamentació de l'estrangeria i la migració és una competència estatal i és al govern central a qui correspon legislar i delimitar les pautes d'aquestes polítiques. Per aquest motiu, l'enfocament té un caràcter generalista, tant a nivell temàtic com a nivell territorial, i els estudis circumscriu'ts a Catalunya són molt escassos.

Ciències de la comunicació

Des de l'àmbit de les ciències de la comunicació no hi ha un nombre gaire elevat de grups de recerca que treballin sobre aquesta matèria ni tampoc, com veurem més endavant, de producció científica. El grup d'investigació Migració i Comunicació, del Departament de Comunicació Audiovisual i Publicitat de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), ha comptat en els últims anys amb alguns projectes de recerca, finançats des de l'Administració pública: *Informació visual televisiva i immigració*, *Campanya d'informació per a escoles de formació periodística i als mitjans de comunicació*, *Animació multicultural en escoles de periodisme i mitjans de comunicació*, *Immigració no comunitària, minories ètniques i racisme als mitjans audiovisuals, ràdio i televisió estatals i autonòmiques a Espanya 1996*, dirigits per Nicolás Lorite i Eduard Bertrán (Grup d'Investigació Migració i Comunicació, 1996).

Altres treballs sobre la immigració i la comunicació de massa s'han presentat en format de memòria de recerca a la Facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB (González Escudero, 1994; Mayol, 1999; Urtubia Cornejo, 1995).

Educació i pedagogia

L'últim apartat se centra en l'educació, una perspectiva destacada de reflexió i debat dintre dels estudis de migracions a Catalunya. Des de pràcticament tots els departaments universitaris i centres de recerca relacionats amb l'educació existeix una aproximació al tema de la migració, fonamentalment centrada en els reptes que presenten l'arribada d'alumnes estrangers amb bagatges formatius i formació cultural diversa i, per tant, el necessari replantejament de l'escola i la formació davant d'aquesta nova realitat⁷. Aquest replantejament, això no obstant,

7. Aquestes aproximacions no parteixen només de la pedagogia —considerada en un sentit estricte del terme—, sinó que també des de la didàctica, la psicopedagogia o l'antropologia i la sociologia de l'educació —entre d'altres— es fan aportacions als plantejaments de l'educació multicultural.

no només és condicionat per l'arribada dels estrangers, sinó que també se situa dintre d'un marc més ampli: la redefinició escolar i formativa que té com a eix central la necessitat d'atendre la diversitat de l'alumnat. Per tant, existeix un volum important de literatura científica que des d'un vessant marcadament teòric aborda aquestes qüestions i, moltes vegades, no té un àmbit territorial definit d'anàlisi o, força sovint, el constitueix el conjunt de l'Estat espanyol.

Un dels grups de recerca més nombrosos i que té una trajectòria més llarga en aquest camp és el Grup de Recerca d'Educació Intercultural (GREDI), del Departament de Mètodes d'Investigació i Diagnosi de l'Educació de la Universitat de Barcelona. Dirigit per Margarita Bartolomé Pina, disposa de diversos investigadors que han tractat fonamentalment les diferències ètniques i l'educació multicultural, així com el disseny d'instruments per a la diagnosi i l'avaluació de programes d'educació multicultural (Bartolomé Pina, 1995, 1995; Bartolomé, Cabrera, Del Campo, Espín, Rodríguez, 1997, 1997; Cabrera, Espín, Marín, Rodríguez, 1997; Cabrera, Espín, Rodríguez, 1994; Cabrera, Marín, Espín, Rodríguez, 1998; Del Campo, 1995; Marín, Rodríguez, Cabrera, Espín, 1997; Rodríguez, Cabrera, Espín, Marín, 1997; Sandín, 1995; Sandín, Del Campo, 1995).

En general, en el conjunt dels departaments i facultats de les diferents universitats catalanes existeixen tot un seguit de línies de recerca que, de vegades, sense tractar específicament l'educació dels immigrants, sí que reflexionen sobre l'educació i l'atenció a la diversitat, com és el cas del GRAD (Grup de Recerca sobre l'Atenció a la Diversitat), de la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic, creat l'any 1998; els treballs de l'Associació de Mestres Rosa Sensat (Buxarrais i altres, 1991); el grup sobre «Diversitat i Multiculturalisme», de la Facultat de Psicologia i Pedagogia de la Universitat Ramon Llull; el grup DdiE (Diversitat, Desigualtat i Intervenció Educativa), del Departament de Pedagogia Aplicada de la Universitat Autònoma de Barcelona (Rué Domingo, 1998), o els treballs de Joan Lluís Alegret i Josep Miquel Palaudàries (Alegret, 1990; Alegret [coord.], 1991; Alegret, Palaudàries, 1996; Alegret Tejero, 1993), al Departament de Pedagogia de la Universitat de Girona, i, per últim, els treballs del Departament de Pedagogia i Psicologia de la Universitat de Lleida, amb els estudis de Lluís Samper sobre l'escolarització de grups minoritaris (Samper i Rasero, 1996, 1998), que s'inscriuen dintre d'una reflexió més àmplia sobre l'educació i les desigualtats socials i educatives.

A part dels departaments universitaris, també cal prestar atenció als instituts d'educació de les diferents universitats, que, no només des de la recerca, sinó també des d'altres àmbits com són la difusió i la formació, tenen un paper destacat en la contribució a la difusió de materials per a ensenyants i educadors. L'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Girona porta a terme un seguit de simposis que, amb regularitat, posa en relació l'educació amb la immigració i els problemes lingüístics que se'n deriven. Fins a l'any passat ja s'havien celebrat tres simposis, les ponències i comunicacions del primer i del segon ja han estat publicades (Aznar, Terradellas [coord.], 1999; Aznar, Buesa, Terradellas [coord.] 1998; Comas, Via, 1998).

2. Anàlisi de la producció hemerogràfica: les revistes d'investigació

El caràcter multidisciplinari i transversal de la migració es reflecteix en la pluralitat de revistes d'investigació que tracten aquest tema. Per una part, existeixen tota una sèrie de revistes que recullen exclusivament articles sobre els moviments migratoris, bàsicament internacionals, al costat d'una llarga relació de revistes des d'aproximacions temàtiques i disciplinàries força diverses.

És per aquest motiu que vam considerar convenient abastar aquesta pluralitat. Això introdueix algunes dificultats a l'estudi, ja que el volum de producció científica és creixent, un exemple del qual és el del nombre de revistes científiques que es publiquen actualment. En aquest sentit, vam procedir a fer una primera delimitació per camps temàtics⁸: migracions; geografia i demografia; història; economia; sociologia, ciències polítiques i ciències de l'administració; urbanisme i arquitectura; antropologia; ciències de la comunicació; psicologia, pedagogia i treball social, i, per últim, dret.

En primer lloc, es van incloure en aquesta relació totes aquelles revistes publicades a Catalunya per part dels organismes científics i universitaris. De manera complementària també es va considerar la conveniència d'incloure-hi aquelles revistes d'àmbit espanyol i, en alguns casos, internacionals que es consideressin com a revistes de referència, amb una possible aportació d'articles i recerques per part d'investigadors catalans. És important puntualitzar que el nombre de revistes internacionals que s'han tingut en consideració és petit i circumscrit a alguns àmbits disciplinaris —és el cas de les revistes especialitzades en migracions o de les revistes de l'àrea de geografia i demografia.

Les revistes científiques són actualment un mitjà dinàmic i ràpid —juntament moltes vegades amb les publicacions col·lectives en format llibre on participen diversos autors— per exposar els resultats dels projectes de recerca. D'aquí la seva importància com a vehicles de comunicació dins de l'àmbit científic.

Per determinar les revistes que calia consultar i buidar, vàrem sol·licitar assessorament a diversos especialistes en cadascuna de les àrees disciplinàries considerades⁹. Tot i així, amb posterioritat, en el decurs del buidatge, s'hi va incloure alguna revista més que es va considerar interessant.

Com es pot comprovar en la relació de revistes que hi ha a l'annex 2, la majoria d'aquestes apareix a partir dels anys vuitanta i, especialment, durant l'última dècada del segle xx. En el cas de revistes més antigues, només se n'han considerat els números publicats a partir de la segona meitat dels anys setanta, d'acord amb els criteris temporals que vàrem establir per a la realització d'aquest treball.

8. La relació completa de revistes que s'han buidat es troba detallada a l'annex 2, «Revistes universitàries i de recerca». Se'n proporciona el lloc d'edició, la institució d'edició i la data d'inici de la seva publicació, amb una indicació sobre quin ha estat l'últim número que se n'ha revisat. També s'hi fa constar qualsevol anotació que es consideri d'interès.
9. Volem agrair la col·laboració de Francesc Espinet, Carme Parramon, Natàlia Ribas, Natàlia Rosetti i Joan Carles Sallas.

De manera complementària, a la base de dades documentals s'han inclòs tots aquells articles que, sense pertànyer a aquestes revistes, tracten les migracions a Catalunya i s'han pogut localitzar a partir de les bibliografies de llibres i articles que s'anaven classificant. Això ha permès completar la base de dades documental fins a un «punt de saturació» en el qual el nombre de referències que s'incorporava a la base anava minvant.

A continuació, i com a introducció a l'anàlisi més detallada dels articles publicats en revistes científiques, hi ha una relació de les revistes buidades que contenen un nombre més elevat d'articles sobre migració a Catalunya. No se n'ha fet una llista completa, sinó que només se n'han tingut en compte aquelles amb més de cinc articles publicats. Aquest rànquing no té cap valor estimatiu sobre la qualitat dels articles o l'impacte científic que tenen aquestes revistes. Així mateix, s'ha de tenir en compte que s'hi barregen revistes amb periodicitats molt diverses i que, en alguns casos, porten a terme una política d'edició de números monogràfics, la qual cosa fa augmentar considerablement el nombre d'articles que es publiquen sobre un tema determinat. A més, tant pel que fa a aquesta taula com a les figures i taules següents, s'ha de tenir present que les xifres són aproximatives, estretes de la nostra base de dades. Degut a la naturalesa d'aquesta cerca documental i a les raons esmentades anteriorment, no es poden considerar com fidelment representatives de tot el material disponible sobre migracions a Catalunya.

Com es pot comprobar, i seguint el fil del que s'ha exposat anteriorment, en el buidatge es manifesta una àmplia pluralitat de disciplines i perspectives que han tractat aquest tema: revistes històriques (*L'Avenç*), sociològiques (*Papers. Revista de Sociologia*; *Revista Catalana de Sociologia*) i de treball social (*Revista de*

Taula 2.1. Revistes amb un nombre més elevat d'articles publicats sobre migracions a Catalunya

Revista	Nombre d'articles
<i>L'Avenç</i>	26
<i>Perspectiva Social</i>	24
<i>Papers de Demografia</i>	19
<i>Barcelona Societat</i>	16
<i>Papers. Revista de Sociologia</i>	15
<i>Perspectiva Escolar</i>	14
<i>Revista de Treball Social</i>	13
<i>Revista de Catalunya</i>	13
<i>REMI</i>	12
<i>Món Laboral</i>	10
<i>Materials del Baix Llobregat</i>	8
<i>Revista Catalana de Sociologia</i>	7
<i>Revista d'Etnologia de Catalunya</i>	7
<i>Documents d'Anàlisi Geogràfica</i>	6
<i>Cuadernos de Pedagogía</i>	6
<i>Guix</i>	6

Font: elaboració pròpia a partir de la base de dades documental.

Treball Social), antropològiques (*Revista d'Etnologia de Catalunya*), geogràfiques (*Documents d'Anàlisi Geogràfica*), demogràfiques (*Papers de Demografia*) o relacionades amb l'educació (*Perspectiva Escolar*, *Cuadernos de Pedagogía*, *Guix*).

Revistes sobre migracions

No existeix fins avui dia cap revista catalana dedicada exclusivament a aquesta temàtica, i a Espanya només des d'una data recent —1996— ha aparegut una revista específica sobre migracions¹⁰. Es tracta de la revista *Migraciones*, que la publica l'Institut Universitari d'Estudios sobre Migracions de la Universitat Pontificia de Comillas, a Madrid. Aquesta revista s'ha afegit a tota una sèrie de publicacions estrangeres especialitzades i que es consideren com les principals revistes de referència pel que fa a l'estudi dels moviments migratoris: *International Migration Review* (Estats Units); *Revue Européenne des Migrations Internationales (REMI)* i *Migrations Société* (França); *Studi Emigrazione* (Itàlia); *Estudios Migratorios Latinoamericanos* (Argentina); *Migration: an European Journal of International Migration and Ethnic Relations* (Alemanya) i *Journal of Ethnic and Migration Studies* (Anglaterra). Són revistes que presten una especial atenció als àmbits geogràfics propers als llocs d'edició i que tracten, bàsicament, els moviments migratoris internacionals i les seves repercussions socials i econòmiques en les societats de destinació, és a dir, en els països rics. El volum d'aportacions a aquestes revistes internacionals ha estat fins ara escassa, si n'exceptuem el cas de la *REMI*, que ha dedicat alguns números monogràfics a Catalunya i Espanya¹¹ (Aguer, 1991; Bergalli, 1997; Bouillet, 1997; Domingo i Valls, 1996; García, 1997; Medir Huerto, 1996; Miret, 1996, 1997; Morenas, 1996; Provansal, 1997; Santamaría, 1997; Tarrus, Missaoui, 1997). També s'han publicat articles sobre Catalunya a la revista italiana *Studi Emigrazione* (Conversi, 1988) i a *Estudios Migratorios Latinoamericanos* (Yáñez Gallardo, 1998; Fernández, 1996). En aquest últim cas, totes dues referències tracten sobre l'emigració de catalans a Amèrica durant el tombant dels segles XIX i XX. I, per últim, a la *Journal of Ethnic and Migration Studies* (Mendoza, 2000; Solé, Ribas, Vergalli, Parella, 1998), tots dos articles tracten una temàtica comuna: el treball dels immigrants estrangers presents a Catalunya.

Revistes de geografia i demografia

Existeix una llarga i fecunda tradició de reflexió sobre el territori català que ha donat lloc a tota una sèrie de línies d'estudi i d'anàlisi. Dintre d'aquestes han tingut una importància destacable les reflexions sobre la població, les seves característiques i la seva distribució espacial. Des de la geografia s'ha prestat

10. Des de dates recents, 1995, s'edita a Santiago de Compostel·la, per part del Consello da Cultura Galega de la Xunta de Galizia, la revista *Estudios Migratorios*, centrada en les migracions a Galícia i molt especialment en l'emigració de gallecs a l'estranger.

11. «Espagne, Portugal, Grece, pays d'immigration» (vol. 12, núm. 1, 1996); «Les Catalognes, laboratoire de l'Europe» (vol. 13, núm. 3, 1997).

una especial atenció a les migracions, a causa de la importància que han tingut i que tenen en la transformació social i històrica del nostre país. Algunes de les diverses publicacions dels departaments universitaris de geografia contenen aportacions a l'estudi dels moviments migratoris a Catalunya¹². La revista en què hi ha una aportació més gran sobre aquest tipus d'estudis migratoris és *Documents d'Anàlisi Geogràfica* —Departament de Geografia de la UAB— (Brancós, 1998; Cabré, 1991-1992; Martínez Illa, 1987; Pascual de Sans, Cardelús, 1991-1992; Soriano, 1994), i a *Tarraco*, revista del Departament de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili, n'apareix un article (Roquer, 1983-1984). A aquestes revistes universitàries s'hi ha d'afegir la publicada per la Societat Catalana de Geografia de l'Institut d'Estudis Catalans: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (Codina, 2000; Durà i Guimerà, 1994; Hernández, Calafell, 1993; Jané Renau, García Almirall, 1992).

Fora de l'àmbit català, la publicació d'estudis que facin referència a Catalunya és escassa. Tan sols s'han trobat tres articles en revistes geogràfiques espanyoles que tractin específicament els moviments migratoris a Catalunya (Durà, 1997; García Manrique, Ocaña Ocaña, 1978, Lardiés, 1999).

A les revistes geogràfiques s'hi ha d'afegir, des de la meitat de la dècada de 1980, l'aparició de l'única revista especialitzada en demografia que existeix actualment a Espanya, *Papers de Demografia*, si n'excloem el *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (Camps Cura, 1990; Llonch Casanovas, 1994). Els articles que s'han publicat a la revista *Papers de Demografia* s'han centrat en diverses línies bàsiques d'anàlisi: per una part, la reflexió des d'una perspectiva demogràfica sobre les poblacions estrangeres presents a Catalunya (Brancós, 1998; Cabré, 1992; Domingo i Valls 1994; Domingo i Valls, Brancós, 1996, 1999; Domingo, Brancós, Bayona, 2000); per altra part, els estudis sobre les pautes de poblament a la Regió Metropolitana de Barcelona (Arribas, Mendizàbal, 1991; Módenes, 1999; Módenes, Pascual, 1994; Pascual i Ruiz, 1995; Pujadas i altres, 1991), i, finalment, els estudis sobre el conjunt de la població i el poblament a Catalunya des d'una perspectiva temporal històrica (Cabré 1989, 1989; Llonch, Sancho, 1990; Recaño, 1996; Sancho, Ros, 1994)¹³.

12. Així mateix, els geògrafs i els demògrafs catalans han tingut un paper actiu en l'estudi de la població en general i dels moviments migratoris en particular per a l'àmbit espanyol. Diversos exemples d'aquest tipus d'estudis són els de Blanco Gutiérrez, 1993*; Cabré, Moreno, Pujadas, 1985*; Cabré, Devolder, Pujadas, 1986*; Cabré, Muñoz, 1987*; Cabré, Devolder, Pujadas, 1987*; Cabré, 1991*; Cabré, Recaño, 1997*; García Coll, Pujadas Rúbies, 1997*; García Coll, Stilwell, 1999*; Gil, 1996; Pascual, 1983*; Pujadas, García Coll, 1995*; Recaño, 1999*. Molts dels quals han estat publicats a *Papers de Demografia* i, en menor mesura, a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*. El nombre d'articles presents en aquestes revistes sobre els fluxos migratoris internacionals és més reduït i més proper cronològicament en el temps: Domingo, Osácar, 1997*; Domingo, 1998*; Jiménez, 1998*; Solana, Pascual de Sans, 1994*. Per últim, cal destacar els treballs d'Enriqueta Camps no només sobre les migracions a Catalunya, sinó també les reflexions sobre el conjunt d'Espanya publicades al *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (Camps i Cura, 1993*).

13. Així, des del Centre d'Estudis Demogràfics es realitza una àmplia labor d'anàlisi de la població i del poblament a Catalunya. El nombre d'aportacions és nombrós, però en aquest apar-

La relació de revistes consultades per a aquest apartat és la més extensa, perquè s'hi han inclòs les revistes universitàries de geografia existents a Espanya i un nombre important de revistes geogràfiques i demogràfiques internacionals. Les aportacions al darrer tipus de revistes és pràcticament nul·la, tan sols es poden esmentar la revista *Geoforum* (Mendoza, 2001) i la *International Journal of Population Geography*, on apareix un article sobre els moviments migratoris a Catalunya, en aquest cas en relació amb l'activitat turística (Lardiés, 1999).

Revistes d'història

En aquest apartat s'hi han inclòs no tan sols les revistes històriques publicades des dels propis departaments d'història de les diferents universitats catalanes, sinó que també s'ha de destacar l'existència d'una revista històrica amb una vocació divulgativa més gran, com ara *L'Avenç*. Aquesta és la revista històrica que disposa d'una aportació més elevada d'estudis sobre migracions. Els dos temes més tractats són el de l'emigració catalana a Amèrica (Biagini, 1990; Cárdenas de Monnet Sans, 1992; Casanova, 1988; Doménech i Monet, 1993; Escuder Cano, Royo Magallón, 1997; Fradera, 1984; Martínez Shaw, 1991; Mascareñas i Rúbies, 1988) i l'exili que es va desencadenar després de la Guerra Civil (Bou, Medina, 1999; Díaz Esculies, 1994; Martínez Fiol, 1994; Pi-Sunyer, 1994; Vilà i Garcia, 1984; Vilanova, 1994). En els primers anys d'aquesta publicació també hi van aparèixer diversos articles sobre moviments migratoris anteriors al segle XIX (Alberch, Castells, 1983; Fontanals, 1981; Portella i Comas, 1979). En els anys més recents, però, l'atenció ha derivat cap als moviments migratoris més actuals i fins i tot ha dedicat un número especial a la nova immigració (Domingo, Osácar, 1998; Roque, Medina, 1998; Martí, 1998; Martín, 1998, Hernández Aguilar, 1998; Sepa Bonaba, 1998).

Tret de *L'Avenç*, les revistes d'història catalanes no han dedicat gaire espai a analitzar el fenomen migratori al Principat. Les úniques aportacions que s'han pogut localitzar han estat a la revista *Recerques* (Fradera, 1984 —sobre el tràfic d'esclaus—, i Puig i Valls, 1995; Thomàs, 1995 —tots dos centrats en el període de la Guerra Civil). No obstant això, la gran quantitat de revistes d'història local, amb una difusió moltes vegades limitada, que no s'han pogut buidar per a aquest estat de la qüestió fa possible que hi hagi aportacions de caire local i comarcal que hagin quedat fora de la base documental.

Revistes d'economia

Sota aquest epígraf s'han agrupat aquelles revistes que tracten els aspectes relacionats amb l'activitat econòmica de la població i, de manera més concreta, el treball. A part de les principals revistes universitàries, a Catalunya existeix tota

tat s'han destacat de manera prioritària aquells articles que tracten de manera especial els moviments migratoris a Catalunya. Tanmateix, hem considerat convenient tenir en compte altres estudis més amplis i que dediquen part de la seva atenció a les migracions a Catalunya (Ajenjo i altres, 1993*; Arribas i altres, 1992*; Arribas, Módenes, 1994*; Cabré, 1985*; Cabré, Pujadas, 1984*, 1985; Cabré, Módenes, 1997*; Módenes, 1992*).

una sèrie de publicacions periòdiques editades per organismes no universitaris, com és el cas del Col·legi d'Economistes de Catalunya (*Revista Econòmica de Catalunya*), la Societat Catalana d'Economia de l'Institut d'Estudis Catalans (*Anuari de la Societat Catalana d'Economia*) i diversos departaments de l'Administració, com ara l'Ajuntament de Barcelona (*Barcelona Economia*), el Departament d'Economia de la Generalitat de Catalunya (*Nota d'Economia*) o el Departament de Treball (*Món Labora*¹⁴). I és precisament aquesta última revista i la publicada pel Ministeri de Treball (*Revista de Economía y Sociología del Trabajo*) les que dediquen més atenció a la migració i als migrants, encara que en el cas de la segona es pren com a referència territorial el conjunt d'Espanya. Totes dues tracten bàsicament els aspectes laborals, amb una atenció especial als treballadors estrangers (monogràfic de l'any 1991 a *Món Labora* sobre els treballadors estrangers a Catalunya).

Malgrat la importància del treball i de la incidència que els migrants —espanyols o estrangers— tenen sobre el mercat de treball i sobre l'activitat econòmica, no és aquest un tema que des de l'economia s'hagi tractat amb profunditat i abastament. I un reflex d'aquesta poca atenció és troba en la poca presència a les revistes econòmiques d'aportacions sobre la migració. Els escassos articles que hi ha procedeixen de geògrafs o demògrafs que han tractat els moviments migratoris dins dels estudis sobre la població i el poblament a l'Àrea Metropolitana de Barcelona (AMB) (Arribas, Módenes, 1996; Cabré, Módenes, 1997; Jané Renau, García Almirall, 1992; Serra, 1997).

Revistes de sociologia, ciències polítiques i ciències de l'administració

En aquest apartat s'inclou un ampli ventall de revistes publicades des de diversos departaments universitaris o organismes de l'Administració pública. Es tracta de revistes que contenen articles sobre aspectes socials i, en alguns casos, sobre l'actuació de l'Administració i la implementació de les polítiques públiques. N'hi ha dues que destaquen en aquest àmbit temàtic per la seva llarga trajectòria en el camp de la sociologia: la *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, que publica el Centro de Investigaciones Sociológicas des de l'any 1978, i la *Revista Internacional de Sociología*, de l'Instituto de Estudios Sociales Avanzados de Madrid, que pertany al CSIC, publicada des de l'any 1974. Totes dues es poden considerar revistes deganes dintre del seu àmbit. Encara que recullen articles i temàtiques molt dispars, cada cop és més present l'aparició de números monogràfics dedicats a un aspecte concret. En aquest sentit, la *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (REIS) conté més bagatge d'estudis sobre migracions, però n'hi ha pocs de referits específicament a Catalunya (Solé, 1978, 1985). En el cas de la *Revista Internacional de Sociología*, aquesta temàtica hi apareix menys tractada i en el cas específic de Catalunya tan sols hi ha un article des de l'any 1974 (Garreta Bochaca, 2000).

14. Sembla que aquesta revista ha deixat de publicar-se. Encara que era d'aparició irregular, des de l'any 1993 no se n'ha editat cap número més.

Dintre de Catalunya, una de les revistes de referència és *Papers. Revista de Sociologia*, publicada des de l'any 1972 per l'Àrea de Sociologia, actualment Departament de Sociologia, de la UAB. Durant els anys noranta ha dedicat dos monogràfics a la immigració estrangera. El primer, l'any 1994, sobre diversos aspectes generals d'aquests immigrants («La construcción social del inmigrante» —núm. 43—, Garreta Bochaca; Provansal; Ribas; Roque; Solé). El segon, «Inmigración femenina en el sur de Europa» —núm. 60— l'any 2000, dedicat íntegrament a l'estudi dels processos migratoris i les condicions de vida i de treball de les dones estrangeres a Catalunya i altres països europeus (Carmena Benito; Domingo, Brancós; Escrivà; Ribas, Alarcón, Gibert, Parella; Sipi; Solé). Abans d'aquesta data, els articles que tracten aquesta temàtica hi són poc nombrosos, si bé l'atenció es va centrar en la immigració procedent de la resta d'Espanya (Pinilla de las Heras, 1975; Pujadas, Comas, 1991; Solé, 1981; Solé, Miguélez, Junyent, Izquierdo, 1979).

L'altra revista de referència és *Perspectiva Social*, editada per l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona des de principi dels anys setanta. Conté un nombre molt elevat d'articles que reflecteixen una gran pluralitat de perspectives, enfocaments i temàtiques tractades. A finals dels anys setanta ja va dedicar un número monogràfic a les conseqüències de la immigració interior en relació amb diversos aspectes: cultura, nacionalisme, demografia, lingüística, política, etc. (Bibilioni i Sancho, Junyent i Comas, 1979; Hall, 1979; Izquierdo, 1979; Negre, 1979; Pitach, Marcet, Botella, 1979; Recolons i Arquer, 1979; Solé, Vicens, 1979). Durant els anys vuitanta el nombre d'articles va descendir, encara que ja es va publicar alguna de les primeres aportacions a l'estudi de la immigració estrangera a Catalunya (Lecha, 1985), tema que es constituirà en l'eix dels articles publicats a la dècada dels noranta, molts dels quals sortiran en un número monogràfic l'any 1995 (Bartlett i Castellà, 1999; Comissió Mixta ACM-FCM, 1995; Jabardo Velasco, 1995; Losada Campo, 1995; Masllorens, 1995; Narbona i Reina, 1995; San Román, 1993; Solé, Parella, Alarcón, Alegre, Gibert, 1999; Stolcke, 1995; Urenda, 1995).

Fora de l'àmbit universitari però fortament connectat amb aquest, ens trobem amb diverses revistes editades pel Col·legi de Doctors i Llicenciats en Ciències Polítiques i Sociologia de Catalunya (*Ambits de Política i Societat*) i per la Societat Catalana de Sociologia (*Revista Catalana de Sociologia*). Totes dues són revistes recents, es publiquen des de la segona meitat dels anys noranta, i per tant el seu objecte d'atenció prioritària el constitueixen els fluxos d'immigració estrangera. Tracten diversos aspectes que van des de la cultura i l'educació fins a l'estudi de les polítiques migratòries vigents avui dia al nostre país¹⁵.

Per últim i des d'un àmbit diferent, més allunyat de la recerca universitària, i amb més voluntat de divulgació, es troben els articles que apareixen a la revista *Barcelona. Societat*. Aquesta revista municipal centra la seva atenció, òbvia-

15. Casey, 1998; Delgado Ruiz, 1997; Domingo i Valls, 1998; Flecha, Gómez, 1998; Herrera, 1998; Pascual i Saüc, 1997; Provansal, 1998; Recolons, 1998; Ribas i Mateos, 1998; Sanvicén i Torné, 1999; Sepa Bonaba, 1998.

ment, en la ciutat de Barcelona i els seus barris, tot sovint facilitant dades elaborades pels propis departaments i organismes de l'Ajuntament de Barcelona, com ara el Departament d'Estadística (1995, 1996, 1996, 1998), encara que també conté articles que aprofundeixen l'anàlisi de diverses característiques de la població estrangera present a Barcelona (Astigarraga, 1997; Borrell i altres, 1997; Canals i altres, 1994; Jansà i altres, 1995; Moreras Palenzuela, 1996, 1998; Parés, Pont i altres, 1997; Ramon, 1993; Ribas i Mateos, 1999; Solé, 1993).

Revistes d'urbanisme i arquitectura

Aquest apartat és el més breu de la relació de revistes, ja que només s'hi han considerat tres publicacions: *Papers de la Regió Metropolitana de Barcelona*, publicada per l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona; *Quaderns de la SCOT*, publicats per la Societat Catalana d'Ordenació del Territori, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i una de les revistes fonamentals sobre arquitectura a Catalunya: *Quaderns d'Arquitectura*, publicada pel Col·legi d'Arquitectes de Barcelona. Des d'aquesta especialitat les aportacions a l'estudi de les migracions és pràcticament inexistent si se n'exceptuen alguns articles de la revista *Papers de la RMB* que focalitzen la seva atenció sobre les característiques de la població i, dintre d'aquestes, es fa alguna al·lusió a la migració, dins les ciutats i l'àrea que es delimita a la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB). Sovint, la migració apareix com una variable dependent d'altres factors que incideixen en el territori, com ara l'habitatge o la distribució de l'activitat econòmica (cas del número 29 sobre «L'habitatge a les àrees centrals. Barcelona enfront de la temptació urbana»).

Revistes d'antropologia

Les aportacions des de l'antropologia són abundants i extenses, la qual cosa mostra l'interès que la migració i les seves conseqüències socials i culturals han tingut i tenen, tant sobre la societat d'origen com, molt especialment, sobre la societat de destinació —en aquest cas, Catalunya.

Existeix una sèrie de revistes universitàries (*Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, *Estudis d'Antropologia Social i Cultural*) que han dedicat atenció al tema a les quals s'ha d'afegir l'editada per l'Institut Català d'Antropologia, *Quaderns d'Estudi de l'Institut Català d'Antropologia*, i l'editada pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, *Revista d'Etnologia de Catalunya*. La revista més antiga publicada a Catalunya i que va desaparèixer l'any 1983 és *Ethnica*. *Revista de Antropologia*, editada pel Centre d'Etnologia Popular del CSIC a Barcelona. En dues de les revistes universitàries abans mencionades és de destacar l'aparició amb regularitat de tota una sèrie d'estudis bibliogràfics i d'estats de la qüestió sobre diverses temàtiques que són força útils, ja que permeten recopilar aportacions molt disperses i sovint de difícil accés. En concret, la *Revista d'Etnologia de Catalunya* dedica part del número 4 (1994) a realitzar un estat de la qüestió sobre els estudis que des de l'antropologia s'han realitzat sobre els estrangers presents a Catalunya. Especialment notables, així

mateix, són els estudis bibliogràfics realitzats pel col·lectiu d'antropòlegs tarraonins i que van aparèixer els anys 1985-1986 (núms. 4-5) i l'any 1999 a la revista *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*. En aquests casos, es tracta d'unes recopilacions bibliogràfiques sistemàtiques sobre la producció antropològica produïda a Espanya pels investigadors espanyols i estrangers des de la dècada de 1950. La classificació onomàstica i per paraules clau permet realitzar una ràpida i fàcil consulta d'una bibliografia tan extensa com completa.

Les revistes d'antropologia mostren de manera clara el procés de «substitució» o més aviat de «desplaçament» pel que fa al focus d'atenció sobre la migració. En un primer moment, la dècada de 1970 i principis de la de 1980, la majoria d'aquests estudis se centren en els migrants que es desplacen dintre d'Espanya i, d'aquesta manera, apareix un gran nombre de reflexions sobre la integració social i cultural dels immigrants procedents d'altres comunitats autònomes. Ara bé, amb el pas del temps l'atenció s'anirà centrant de manera cada cop més exclusiva en els fluxos recents de ciutadans estrangers originaris de països empobrits.

Un exemple d'estudis sobre la immigració provinent de la resta d'Espanya i els reptes culturals que va plantejar en el seu moment es troba a la revista *Ethnica. Revista de Antropología* (Esteve Fabregat, 1973, 1973, 1974). Aquests fluxos no han estat oblidats del tot i encara en anys recents apareixen a les revistes d'antropologia aportacions específiques sobre aquests immigrants (Mardianes, 1999; Parramon Homs, 1999-2000; Vilanova, 1998). El gruix de les aportacions, això no obstant, versen sobre la immigració d'estrangers (Asensio Llamas, 1997, 1999; Martí, 1999; Medina, 1998; Monnet, 1999-2000; Pujadas, 1994; Solé, Ribas, Bergalli, Parella, 1998).

Revistes de ciències de la comunicació i periodisme

Aquest és un camp d'estudi en clara expansió, atesa la importància que els mitjans de comunicació assoleixen a la nostra societat. Catalunya disposa d'una llarga tradició en aquests estudis, on destaca especialment la Facultat de Ciències de la Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona perquè va ser una de les primeres facultats espanyoles creades que tractava sobre aquesta disciplina.

Cada cop és més manifesta la importància que tenen els mitjans de comunicació respecte al tema de la migració, conformant, modelant i transmetent tota una sèrie de missatges sobre els migrants i la migració. La presència dels migrants (més aviat s'hauria de concretar d'immigrants estrangers de països empobrits) és contínua en els mitjans de comunicació —especialment a través de la televisió i la premsa escrita¹⁶— i, per tant, és molt important, com també és molt delicat el tractament que es doni a les notícies relacionades amb la migració. Tanmateix,

16. En aquest sentit, el grup està confeccionant en l'actualitat un fons de fitxes videogràfiques que englobi la producció audiovisual, bàsicament en format de reportatges, realitzada amb finalitat divulgativa i amb finalitat docent. Aquests materials són un element interessant de referència en l'estudi de la migració a Catalunya, però la seva recopilació es troba en una fase incipient, per la qual cosa hem pensat que era millor no incloure-la juntament amb les fitxes documentals i bibliogràfiques fins que no estigui molt més completa.

aquesta preocupació no sembla que es reflecteixi en les diverses revistes científiques d'aquest àmbit (*Àrea 5*, publicada pel Departament de Comunicació Audiovisual de la UAB; *Anàlisi. Quaderns de Comunicació i Cultura*, publicada pel Departament de Periodisme i Ciències de la Comunicació de la UAB; *Trípodos*, publicada per la Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna de la Universitat Ramon Llull, i, per últim, les revistes editades per la Societat Catalana de la Comunicació de l'Institut d'Estudis Catalans, *Periodística: Revista Acadèmica* i *Treballs de Comunicació*). Fora d'aquestes revistes universitàries o lligades a la universitat i la recerca, n'hi ha tot un seguit més, com ara la *Revista de Comunicació*, *Voces y Culturas* o els *Quaderns del Consell de l'Audiovisual de Catalunya*.

El nombre d'articles sobre la migració i els migrants és molt escàs, pràcticament inexistent a les diverses revistes que s'han analitzat. Possiblement hi ha uns altres materials, en forma d'informes no publicats, als quals no s'ha tingut accés¹⁷.

Revistes de psicologia i pedagogia

Al contrari que en l'apartat anterior, en aquest és destacable el volum d'aportacions efectuades al tema de la migració. La psicologia destaca les repercussions sobre els individus del procés migratori, l'experiència migratòria sovint suposa tot un procés d'adaptació cultural, social i personal que comporta una sèrie de càrregues emocionals i afectives sobre els individus i sobre els col·lectius. Un dels àmbits que ha produït i que en l'actualitat produeix més volum d'informació i de reflexió sobre el tema es troba en la pedagogia. El nombre de revistes és molt abundós en aquest camp, n'hi ha algunes que, a més, presenten una antiguitat notable. Una part important dels articles tracten la migració de manera col·lateral, ja que plantegen els nous reptes educatius que ha d'assumir l'escola i, en general, tot el sistema educatiu per atendre la diversitat de l'alumnat present a les aules. Òbviament, cada cop hi ha més aparició d'articles que focalitzen la seva atenció sobre l'alumnat estranger i, en especial, sobre aquells col·lectius més nombrosos i sobre els quals, tot sovint, se suposa un distanciament cultural més gran respecte a la societat i a la cultura catalana i occidental.

La riquesa de la producció d'articles sobre pedagogia, educació i migracions, i la diversitat de continguts i perspectives emprades, ha originat que la font hemerogràfica de procedència sigui molt variada (hem trobat materials en vint-i-vuit revistes relacionades amb aquest àmbit). No farem un repàs exhaustiu de totes, però sí que en voldríem destacar aquelles que han prestat més atenció a l'estudi de la interrelació entre els aspectes educatius i la migració.

La revista amb un nombre més elevat d'aportacions és *Perspectiva Escolar* (amb catorze ítems: Botey Vallès, 1990; Cabré, 1990; Candel, 1979; Cots i

17. Conscients d'aquest buit en el tema de la migració i la comunicació, des del portal www.portalcomunicacio.com de la Universitat Autònoma de Barcelona s'ha creat l'Observatori de Migració i Comunicació, que té com a objectius principals recollir documentació sobre aquesta temàtica i produir informació al voltant de la immigració a Catalunya.

Moner, 1993; Cham, Cham, 1993; Ferran i Riera, 1997; Funes, 1979; Lopera Caballero, 1990; López del Castillo, 1979; Mata, 1979; Puig Rovira, 1990; Riera, 1979; Soto, 1997; Villà i Pardo, 1993), que reflecteix bastant el que està succeint a l'escola catalana i s'acosta a temes diversos com ara el racisme, la llengua, les experiències particulars de centres i determinades persones i l'anàlisi dels processos de marginació, integració, multiculturalitat, etc. Combina reflexions teòriques amb qüestions més concretes i aplicades. Els nens africans són sovint els protagonistes d'aquests estudis.

La revista *Guix* (amb sis entrades: Asensio i Mulero, 1995; Delgado, Miguel, 1994; Moreras Palenzuela, 1993; Puig i Moreno, 1993; Roig Orriols, 1993; Tovías, 1993) presenta un enfocament de caire més general que en d'altres publicacions. Així, trobem referències sobre l'educació intercultural i multicultural, aspectes relacionats amb la denominada «segona generació d'immigrants»¹⁸ i estudis sobre la integració i la sociabilització dels immigrants a través de l'educació, però normalment sense fer menció a un àmbit territorial o a un origen determinat.

Cuadernos de Pedagogía (amb sis entrades: Calabria Cano, Mas Soler, 1993; Carbonell, Parra, 1991; Codina i Mir, 1991; Mira, Roig, 1991; Monés i Pujol-Busquets, 1990) normalment ha estudiat casos localitzats en municipis concrets sobre els quals s'han basat les conclusions aportades (Barcelona, Terrasa, Girona...). Comunicació, diversitat, multiculturalitat, l'educació dels estrangers adults i els marroquins a l'escola són els temes tractats en aquests articles.

Educar (amb quatre ítems: Carbonell i París, 1998; Carrasco i Pons, 1998; Essomba i Gelabert, 1998; Rué Domingo, 1998) sembla que fa cert èmfasi en el paper de l'escola com a via d'integració social de l'alumnat, a més de tractar la multiculturalitat des d'un punt de vista bàsicament antropològic.

Per últim, la *Revista de Investigación Educativa* (amb tres entrades: Cabrera, Marín, Espín, Rodríguez, 1998; Cabrera, Espín, Rodríguez, 1994; Rodríguez, Cabrera, Espín, Marín, 1997) mostra una versió de la temàtica més centrada en l'anàlisi quantitativa de la realitat, a partir de la realització d'entrevistes amb qüestionari.

Revistes de dret

L'última perspectiva presa en consideració fa referència a l'àmbit legislatiu. La relativa novetat d'una llei d'estrangeria a Espanya que s'ha modificat amb posterioritat, la conformació de tot un sistema de disposicions legislatives que afecten els estrangers i la necessitat d'acomodar i coordinar la legislació espanyola amb altres àmbits d'organització supranacionals són alguns dels eixos que han motivat l'aparició de nombrosos articles de reflexió sobre el tema a les revistes jurídiques. Tanmateix, es tracta, en la seva majoria, d'articles que

18. «Segona generació d'immigrants» és un concepte, segons la nostra opinió, utilitzat indegudament, ja que fa al·lusió als fills dels immigrants nascuts en el país receptor dels seus progenitors, amb la qual cosa no són immigrants. A més, perpetua una classificació carregada de connotacions subjectives.

tenen com a àmbit de referència el conjunt d'Espanya i, en molts menys casos, hi ha una atenció específica a Catalunya. És per aquest motiu que a les revistes més clàssiques sobre legislació i dret s'han trobat molt poques referències a la qüestió de la migració i Catalunya (sí que hi surten, però, tot i que no les hem contemplat, referències per al conjunt de l'Estat), i han sorgit més articles sobre aquest particular en publicacions menys específiques i de caire multidisciplinari.

Així, per exemple, a *Perspectiva Social* (amb vint-i-quatre entrades) s'hi tracten qüestions diverses, com ara les polítiques públiques, polítiques i discriminació laborals i legislació educativa. *Món Laboral* dedica un monogràfic als treballadors estrangers immigrants a Catalunya, on es recull molta informació sobre polítiques d'immigració, llei d'estrangeria, intervenció sindical i economia informal.

* * *

Com a reflexió final, es pot concloure aquest apartat afirmant que el volum de les aportacions fetes sobre la migració a Catalunya és creixent, en paral·lel amb l'increment del nombre de revistes científiques i universitàries. Encara que només des de dates recents han aparegut les primeres revistes específiques sobre migracions —fluxos internacionals—, a Espanya aquest repàs ha permès situar i localitzar aquelles revistes que tenen l'estudi dels moviments migratoris com una de les temàtiques a les quals presten més atenció. I, en aquest sentit, es constitueixen en un bon reflex de l'atenció que des de les diferents disciplines es presta a aquest tema.

La importància de les revistes universitàries i especialitzades en recerca rau en la seva capacitat de difondre, de manera més o menys immediata, els resultats de la investigació i en el fet que, a causa de la seva flexibilitat, permeten tenir un panorama de les metodologies i dels temes utilitzats. Això permet visualitzar el canvi que des de la dècada de 1980 s'ha produït respecte a l'enfocament de la migració. Els fluxos migratoris interiors —bàsicament la immigració des d'Espanya cap a Catalunya— han perdut part del seu protagonisme en benefici de la immigració provinent d'altres països —i, sobretot, de la immigració d'estrangers provinents de països empobrits—. L'emigració des de Catalunya ha despertat menys atenció, si exceptuem els treballs històrics sobre l'emigració de catalans a Amèrica, l'exili de la Guerra Civil i, en menor mesura, els fluxos migratoris interns.

Un altre fet destacat d'aquesta anàlisi bibliogràfica té a veure amb l'escassa publicació en revistes forànies i, per tant, a l'escassa difusió fora de Catalunya dels resultats dels investigadors catalans. Aquesta afirmació, òbviament, ha de ser matisada en el sentit que no s'han inclòs en aquesta relació tots els estudis dels investigadors catalans, sinó aquells que versaven sobre migracions a Catalunya. I, per altra part, l'intent d'exhaustivitat sempre troba limitacions a l'hora de tenir una base bibliogràfica completa. Però, de totes maneres, sí que es podria afirmar l'existència d'una certa tendència a la producció, publi-

ció i difusió de resultats dintre de l'àmbit de Catalunya, mentre que encara són discretes, en volum, les aportacions fetes a revistes d'àmbit espanyol¹⁹ o a revistes internacionals²⁰.

3. Anàlisi de la producció bibliogràfica (llibres i capítols de llibre)

A banda dels articles a revistes científiques, l'altre gran bloc de materials publicats sobre migracions a Catalunya es troba en format bibliogràfic. Aquests es poden dividir en llibres d'autor i capítols en llibres d'editor. Amb el pas dels anys, a banda de l'augment general molt acusat de la producció, la preponderància relativa de llibres d'autor a la base de dades (pel període 1975-1979 hi ha vint llibres d'autor per només un capítol de llibre d'editor) ha donat lloc a un equilibri més gran entre els dos grups (87 llibres d'autor per 73 capítols de llibre en el període 1995-1999).

Un altre aspecte interessant d'analitzar és quina mena d'organitzacions o empreses publiquen sobre migracions a Catalunya i on ho fan. En aquest sentit, ens trobem que són les empreses editorials les que més han parlat d'aquest tema (134 ítems bibliogràfics) i entre elles destaquen especialment les ubicades a Barcelona (105), seguides de lluny per les de Madrid (12), les d'altres indrets d'Espanya (8) i de la resta del món (3)²¹.

19. Les revistes espanyoles de fora de Catalunya que contenen articles sobre migracions al Principat són *A trabe de ouro* (Cardelús, Pascual de Sans, 1994); *Hacienda Pública Española* (Arango, 1976); *Sistema* (Giner, Salcedo, 1976); *Estudios Geográficos* (Vidal, 1970; Vidal Bendito, 1970); *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (Camps Cura, 1990; Llonch, Casanovas, 1994); *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* (Durà, 1997); *Cuadernos Geográficos de la Universidad de Granada* (García Manriquez, Ocaña Ocaña, 1978); *Geographicalia* (Lardiés, 1999); *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (Solé, 1978); *Awraq* (Ramírez, 1993); *Migraciones* (Morera, 1999); *Revista de Estudios Andaluces* (Martín Díaz, 1989); *Estudios Regionales* (Esteve Fabregat, 1976); *Revista de Economía y Sociología del Trabajo* (Moreno; Prieto, 1990); *Alfoz* (Solé, 1993); *Santiago* (Maluquer de Motes, 1988).
20. En el cas de les revistes estrangeres: *Revue Européenne des Migrations Internationales* (Aguer, 1991; Bergalli, 1997; Bouillet, 1997; Domingo i Valls, 1996; García, 1997; Medir Huertero, 1996; Tarrus, Missaoui, 1997; Miret, 1996, 1997; Morera, 1996; Provansal, 1997; Santamaría, 1997); *Estudios Migratorios Latinoamericanos* (Fernández, 1996; Yáñez Gallardo, 1998); *Studi Emigrazione* (Conversi, 1988); *International Journal of Population Geography* (Lardiés, 1999); *Journal of Ethnic and Migration Studies* (Mendoza, 2000; Solé, Ribas, Bergalli, Parella, 1998); *Mediterráneo* (Pujadas Muñoz, 1994); *Confluences Méditerranées* (Roque, 1996); *New Community* (Escrivà, 1997); *Carrefours de l'Education* (Bartolomé, Cabrera, Del Campo, Espín, Rodríguez, 1997); *Sociología Ruralis* (Hoggart, Mendoza, 1999); *Frontera Norte* (Mendoza, 1999); *Geoforum* (Mendoza, 2001).
21. Entre les editorials de Barcelona que han publicat sobre migracions a Catalunya es poden esmentar La Campana, La Magrana, El Llamp, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Mediterrània, Empúries, Columna, Icaria, Deriva, Proa, Laertes, Nova Terra, Curial, Península, Planeta, Blume, Enciclopèdia Catalana, Pòrtic, Edicions 62, Carena, Barcanova, La Llar del Llibre, Plaza & Janés, Virus, Paidós, Laia, Crítica, Serbal, Altés. Entre les ubicades a Madrid hi ha editorials com ara Alianza, Fundamentos, Siglo XXI, Eudema, Tabapress, Síntesis i Taurus, mentre que d'altres indrets es poden esmentar Pagés i Milenio (Llei-

Ara bé, cal destacar també, en termes quantitius, les administracions públiques (AAPP a la taula 2.2) com a grans editores (106 ítems), les quals estan majoritàriament localitzades a Barcelona (76), com es podrà apreciar més endavant a l'apartat 6 d'aquest capítol.

En tercer lloc, apareixen les universitats (sobretot públiques) i les fundacions (sobretot privades), atès que són responsables de la publicació de 65 i 64 ítems respectivament. Aquesta situació pot explicar-se per la progressiva importància del finançament privat en les recerques científiques en general. En l'àmbit universitari destaca Bellaterra, on es troba la UAB, amb 13 ítems, seguida de Lleida (10) i Madrid (5), a més de tot un seguit de publicacions originades a diversos campus d'Espanya (18) i de la resta del món (11). Aquesta manca de protagonisme de la ciutat de Barcelona en la publicació de llibres universitaris que tractin sobre les migracions a Catalunya (en la resta d'àmbits de la taula 2.2, Barcelona sempre és el lloc on més ítems han estat publicats), pot ser deguda a la manca d'editorials acadèmiques especialitzades en ciències socials que tinguin la seu a la capital catalana o al fet que el servei de publicacions de la UB no ha donat gaire rellevància a aquesta temàtica.

Pel que fa a les fundacions, la majoria d'ítems publicats han vist la llum a Barcelona (41), entre les quals destaquen la Fundació Jaume Bofill, la Fundació Serveis de Cultura Popular, la Fundació Paulino Torras, la Fundació «la Caixa», la Fundació CIREM, la Fundació CIDOB, la Fundació Carles Pi i Sunyer, la Fundació Rafael Campalans, etc. També cal destacar l'important pes relatiu de Girona com a lloc de publicació per part d'aquest tipus d'entitats (14), on destaca la Fundació SER.GI i, menys, la Fundació Càritas Immigració. Tampoc no són menyspreables les aportacions de fundacions ubicades a Madrid (5), sobretot de la Fundació Mapfre i, menys, de la Fundació Juan March.

Un altre àmbit on s'ha publicat una quantitat significativa de materials és el dels instituts i centres dedicats a l'estudi o a activitats culturals (45 ítems), la majoria ubicats a Barcelona (27 ítems) i la resta distribuïts per diferents territoris, tant de Catalunya com de la resta d'Espanya i del món. Així, aquí es poden destacar l'Institut Català de la Mediterrània d'Estudis i Cooperació, ICM (abans anomenat Institut Català d'Estudis Mediterranis, ICEM), el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, l'Institut d'Estadística de Catalunya, l'Institut d'Estudis Catalans, l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona, l'Institut Català de la Dona, el Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, etc. A banda d'aquests instituts centralitzats a Barcelona, cal tenir en compte el dinamisme que, a nivell local, generen entitats com el Centre d'Estudis del Baix Llobregat, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet de Llobregat, el Grup d'Estudis Sitgetans, per citar-ne només alguns a tall d'exemple.

da), Horszori (Girona), Eumo (Vic), Bou (Tarragona), Sotelo Blanco i Tórculo (Santiago de Compostel·la), Algaida (Sevilla), Angelo Pontecorboli (Florència, Itàlia), Macmillan (Londres, Anglaterra) i Ashgate (Aldershot, Anglaterra).

Taula 2.2. Tipus d'entitat publicadora de llibres amb temàtiques migratòries a Catalunya segons lloc de publicació

	Editorial	Fundació	Instit./ centre	Org. soc.	Universitat	AAPP	Altres	Total
Barcelona	105	41	27	8	4	76	10	271
Madrid	12	5	4		5	5		31
Girona	1	14		2	4	2	1	24
Lleida	2				10	1		13
Bellaterra					13			13
resta de RMB		2	4			8	1	15
Resta de Catalunya	3	1	3			5		12
Resta d'Espanya	8	1	4		18	8	2	41
Resta del món	3		3	1	11	1		19
Total	134	64	45	11	65	106	14	439

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

Finalment, tan sols una petita part dels ítems bibliogràfics compilats a la base de dades han estat publicats per organitzacions socials (11 ítems), és a dir, associacions, sindicats, diverses ONG, etc. Aquest fet podria ser degut tant a la seva limitació de recursos, com a la col·laboració dels seus membres amb empreses editorials o fundacions, com a la poca inclinació que de vegades es pot trobar en certes organitzacions cap a la reflexió crítica pausada o, com a mínim, cap a la socialització d'aquesta en format de llibre.

4. Anàlisi de la producció universitària de caire acadèmic (tesis, tesines, etc.)

A banda dels llibres i les revistes, hi ha tota una sèrie de materials no publicats que versen sobre aspectes específics de les migracions a Catalunya que mereixen una atenció especial. Se'n poden destacar les tesis doctorals i altres treballs acadèmics significatius. Després d'analitzar la base de dades, tal com es pot copsar a la taula 2.3, a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) és on s'ha produït un xic més de la meitat dels treballs acadèmics sobre migracions a Catalunya (44 ítems sobre un total de 83) i gairebé la meitat de tesis doctorals (19 sobre 39): Pascual de Sans (1982), Cabré i Pla (1989), Puig i Valls (1990), Gómez García (1990), Alegret Tejero (1993), Yáñez Gallardo (1994), Durà i Guimerà (1995), Kaplan Marcusán (1995), Mendizábal i Riera (1996), Ribas Mateos (1996), Feijóo Rey (1997), Garreta Bochaca (1997), Maluquer Margalef (1997), Pascual Saüc (1998), Casey (1998), Módenes Cabrerizo

Taula 2.3. Treballs acadèmics segons universitat

	Tesi doctoral	Treball recerca/tesina	Treball fi llicenciatura	Treball fi màster	Total
UAB	19	23	2		44
UdG	2		10	8	20
UB	9	1			14
UCM	2				2
UdL	1				1
U. Saragossa	1				1
UAM	1				1
U. Londres	1				1
U. Warwick	1				1
U. Florència	1				1
U. Poitiers	1				1
Total	39	24	12	8	83

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

(1998), Escrivà Chordà (1999), Aramburu Otazu (2000) i Solana Solana (2001). Entre aquestes tesis, n'hi ha de dipositades i presentades a departaments de geografia (5), antropologia (4), sociologia (4), història (2), economia (2), dret, i ciències polítiques.

En segon terme destaca la Universitat de Barcelona pel que fa a la quantitat de tesis doctorals (9): Vidal Bendo (1973), Castro Chico (1976), Pujadas Rúbies (1982), Beltrán Denga (1995), Bomfim Trad (1996), Asensio Llamas (1997), Recaño Valverde (1995), García Coll (1999) i Ribas Bisbal (2000). Aquestes tesis estan ubicades també en diverses disciplines, sobretot a geografia (4), però també sociologia, lingüística, història contemporànea i història de l'art.

Ara bé, sobre el volum total de treballs acadèmics, cal tenir en compte l'emergència de la Universitat de Girona, tot i que només compta amb dues tesis doctorals llegides (Lázaro Riol, 2000; Paludàrias Martí, 1998). Durant la dècada de 1990 s'hi han dipositat divuit treballs acadèmics de menor grau, però no per això menys significatius (treballs de fi de llicenciatura i de fi de màster), que mostren l'intent de creació d'un planter propi en temes migratoris, bàsicament en les àrees de pedagogia i interculturalitat.

Pel que fa a d'altres universitats amb un nombre més testimonial de tesis doctorals llegides sobre temàtiques vinculades a les migracions a Catalunya, a la Universitat de Lleida (UdL) s'ha presentat una tesi doctoral en l'àrea de pedagogia (Del Arco Bravo, 1999); a la Universitat Complutense de Madrid (UCM), una en història econòmica (Arango, 1982) i una altra en sociologia (Sarrible y

Pedroni, 1987); a la Universitat Autònoma de Madrid, una en sociologia (Ramírez Fernández, 1997); a la Universitat de Saragossa, una en geografia (Lardiés Bosque, 2000), a la Universitat de Londres, una altra també en geografia (Mendoza Pérez, 1998), i a la Universitat de Poitiers, de nou una tesi en geografia (Miret, 1998); a la Universitat de Warwick, una altra tesi doctoral en un centre de recerca sobre relacions ètniques (Morén Alegret, 1999), i, finalment, a la Universitat de Florència, una tesi doctoral en història econòmica (Camps Cura, 1990).

Els vint-i-tres treballs de recerca presentats a la Universitat Autònoma de Barcelona també es caracteritzen per la seva diversitat disciplinària. Així, poden trobar-se estudis de geografia, dret, ciències polítiques, antropologia, història, econòmiques i ciències de la comunicació. L'únic treball de recerca localitzat a la Universitat de Barcelona va ser presentat al Departament de Dret Constitucional i Ciència Política.

En suma, pot destacar-se la importància que ha tingut la Universitat Autònoma de Barcelona durant els darrers anys en l'estudi de les migracions a Catalunya, seguida en l'espectre de les tesis doctorals per la Universitat de Barcelona i, en canvi, pel que fa a la globalitat de treballs acadèmics localitzats a les biblioteques universitàries (incloent tesis de llicenciatura i treballs de màsters), per la Universitat de Girona.

5. Anàlisi de la producció en congressos i jornades d'estudi

Un altre tipus de producció que cal tenir en compte per apropar-se a la diversitat de materials apareguts sobre temàtiques migratòries a Catalunya en les darreres dècades, són les comunicacions presentades a congressos i jornades d'estudi. Malauradament, en aquest cas és especialment difícil fer un recull exhaustiu de tots els esdeveniments d'aquest caire ocorreguts durant els darrers vint-i-cinc anys, a causa de la manca de registres. En general, només han pogut ser localitzades aquelles comunicacions o ponències que han estat publicades posteriorment i que en algun lloc de la publicació s'hi destaca l'origen congressual. En qualsevol cas, la recopilació aconseguida ens permet aproximar-nos a aquesta realitat d'una manera general, en un context en el qual no es coneixen intents similars de compilació realitzats anteriorment.

Així, en analitzar la base de dades, que inclou una cinquantena de registres amb esdeveniments d'aquesta mena, pot copsar-se com les més nombroses són les trobades centrades en debats sobre la interculturalitat (8), l'educació (7), la salut (5), les polítiques d'integració (4), seguides d'aquelles que han tractat sobre la realitat de les dones, la població i la demografia i la història (3 cadascuna).

Com es pot apreciar a la taula 2.4, altres congressos que han inclòs comunicacions sobre migracions a Catalunya han estat organitzats des de disciplines acadèmiques com ara l'antropologia, l'etnologia, la geografia, la sociologia, o han estat organitzats per institucions no universitàries centrades en àrees temàtiques com ara els drets humans (Seminario Permanente de Derechos Huma-

nos de ESADE) i diverses qüestions locals (Jornades sobre la Gent de Salt), nacionals (Centre Internacional Escarré per a les Minories Ètniques i Nacionals, CIEMEN), mediterrànies (Institut Català de la Mediterrània) o transatlàntiques (Jornades d'Estudis Catalano-Americans).

Pel que fa als llocs on s'han celebrat aquesta cinquantena de congressos i jornades d'estudi, és interessant tenir en compte que, malgrat que es confirma l'esperable centralitat de Barcelona com a capital catalana i «ciutat de congressos», cal destacar l'ombra que li fa Girona com a segona localitat en

Taula 2.4. Àrees temàtiques de congressos o jornades amb aportacions sobre migracions a Catalunya segons lloc de realització

	Barce- lona	Bella- terra	Girona	Lleida	Madrid	Altres Cat.	Altres Esp.	Altres món	Total
Interculturalitat	1		6	1					8
Educació	2		2	2		1			7
Salut	4						1		5
Població i demografia		1					2		3
Dones	2							1	3
Història						2	1		3
Polítiques d'integració			1		1		1	1	4
Antropologia							2		2
Migracions en general	1				1				2
Llengua			2						2
Localisme						2			2
Etnologia							1		1
Geografia							1	1	2
Sociologia			1						1
Retorn							1		1
Drets humans	1								1
Mediterraneïtat	1								1
Catalano- americanisme	1								1
Llatino- americanisme								1	1
Plans estratègics	1								1
Qüestió nacional						1			1
Total	14	1	12	3	2	6	10	4	52

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

importància en temes migratoris. Així, si Barcelona ha acollit catorze esdeveniments, Girona n'ha acollit dotze. Tant el pes relatiu de la immigració estrangera a les comarques gironines, com el dinamisme del teixit associatiu d'aquesta ciutat i la seva localització geogràfica, poden ser factors explicatius d'una quantitat tan elevada de celebració de congressos. I aquesta ombra és més intensa encara si es té en compte que onze de les dotze trobades gironines s'han produït durant la dècada de 1990, mentre, que en el cas de Barcelona, en el mateix període, s'han realitzat onze dels catorze esdeveniments registrats.

Pel que fa a d'altres indrets on s'han presentat, en marcs diversos, treballs sobre migracions a Catalunya, poden destacar-se Lleida, Madrid i Bellaterra (la UAB). A més, a Catalunya poden esmentar-se llocs tan dispars com Salt, Sant Carles de la Ràpita, Tarragona i Sant Cugat del Vallès i, a la resta d'Espanya, Alacant, Albacete, Granada, Palma de Mallorca, Salamanca, Sevilla i Tenerife. A l'estranger només s'han localitzat quatre aportacions, a Rabat, Miami, Amsterdam i Manchester, però cal tenir en compte que moltes aportacions a congressos internacionals que acaben sent publicades sense esmentar el seu origen i, per tant, han estat registrades com a capítols de llibre.

Resumint, en l'àmbit dels congressos i les jornades d'estudi cal destacar la nombrosa presència de trobades sobre interculturalitat, educació i salut, que agrupen un 40 % dels registres localitzats, així com la cocapitalitat de Barcelona i Girona com a localitats clau en qüestió de trobades on es presenten comunicacions sobre migracions a Catalunya.

6. Anàlisi de la producció de les institucions administratives

La producció dels diferents departaments universitaris i altres centres de recerca que formen part, en un sentit ampli, de l'estructura científica del país, constitueix un aspecte molt important de la reflexió que s'efectua sobre les migracions. Ara bé, s'ha considerat convenient no descuidar la producció d'una altra sèrie d'agents no vinculats a la universitat i al sistema científic institucional, però que són elements importants de referència. En concret, se n'han considerat dos: l'entramat d'institucions administratives, que és el que es tractarà en aquest apartat, i la producció de les organitzacions socials no administratives (ONG, sindicats, organitzacions empresarials, casals catalans, etc.), que es tractarà posteriorment.

Com ja s'ha posat de manifest en altres apartats d'aquest document, la migració és un tema amb múltiples facetes, amb un tractament que destaca per la seva pluridisciplinarietat. Aquesta complexitat també es transmet a l'àmbit de l'Administració pública i es reflecteix en l'entramat de departaments i organismes administratius amb competències en aquesta matèria. Des dels «clàssics» d'Interior o Governació —en el cas de Catalunya— fins a Treball, Educació, Habitatge o Assumptes Socials, per destacar només alguns dels més significatius. Per altra banda, també és necessari considerar els diferents nivells administratius que se superposen a Espanya i, encara amb més complexitat, a Catalunya.

Taula 2.5. Nombre d'ítems editats o realitzats pels organismes administratius (Estat, Generalitat de Catalunya i administracions municipals)*

Dirección General de Migraciones	3	Àrea Metropolitana de Barcelona	2
Consejo Económico y Social	2		
Instituto Español de Emigración	2	Consell Comarcal del Barcelonès	3
Observatorio Permanente de Migraciones	2	Consell Comarcal de l'Alt Empordà	1
Ministerio de Cultura	1	Ajuntament de Barcelona	28
Ministerio de Trabajo	1	Ajuntament de Viladecans	5
		Ajuntament de l'Hospitalet	4
Gobierno Civil de Barcelona	1	Ajuntament de Sabadell	2
Gobierno Civil de Lleida	1	Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet	2
		Ajuntament de Begur	1
Generalitat de Catalunya	22	Ajuntament de Girona	1
Institut Català de la Mediterrània	10	Ajuntament de Granollers	1
Comissió Amèrica-Catalunya	8	Ajuntament de Lleida	1
Departament de Benestar Social	6	Ajuntament de Manlleu	1
Institut de la Dona	6	Ajuntament de Manresa	1
Institut d'Estadística de Catalunya	6	Ajuntament de Mataró	1
Departament d'Ensenyament	5	Ajuntament de Rubí	1
Departament de Cultura	4	Ajuntament de Salt	1
Departament de Política Territorial	3	Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols	1
Departament de Justícia	2	Ajuntament de Sant Pere de Ribes	1
Institut d'Estudis Autònoms	2	Ajuntament de Torelló	1
Departament de Medi Ambient	1	Ajuntament de Vic	1
Departament de Treball	1	Ajuntament d'Igualada	1
Departament d'Economia	1		
Direcció General de Planificació i Acció Territorial	1		
		Generalitat del País Valencià	5
Diputació de Barcelona	45	Dir. Gral. de Emigración	
Diputació de Girona	1	(Junta de Andalucía)	2
		Conselleria de Treball i Afers Socials (Generalitat Valenciana)	1
Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona	3	Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha	1

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

* Alguns dels ítems s'han realitzat en col·laboració entre diversos organismes administratius o entre aquests i altres centres (universitats, fundacions, etc.).

Administració estatal

La producció dels organismes administratius estatals no és gaire abundant al respecte i, en la majoria de casos, es tracta d'estudis generals que abasten la totalitat del territori espanyol, però sense referències o amb una atenció específica a Catalunya. Actualment són dos els ministeris que assumeixen el gruix de les competències en matèria de migració d'estrangers: Ministeri de l'Inte-

rior i Ministeri de Treball i Afers Socials²². Tots dos centralitzen la potestat per atorgar els permisos de residència i de treball. Dependents d'aquests ministeris es troben diverses direccions generals i altres tipus de comissions que tenen com a objectiu tractar de la migració d'estrangers a Espanya i facilitar la coordinació entre els diferents organismes estatals que tenen competències sobre aquesta qüestió. Dintre d'aquests dos organismes s'estructuren en l'actualitat la Delegació del Govern per a l'Estrangeria i la Immigració, dependent del Ministeri de l'Interior, l'Institut de Migracions i Serveis Socials (IMSERSO) i la Direcció General d'Ordenació de les Migracions, dins del Ministeri de Treball i Afers Socials²³.

— Direcció General d'Ordenació de les Migracions. Publica, des de l'any 1984, l'*Anuario de Migraciones*, on a part de fer una àmplia recopilació de dades estadístiques sobre moviments migratoris (interns; externs —immigració i emigració— a/des d'Espanya; els processos de regularització; la inserció laboral dels treballadors estrangers presents en el mercat laboral; la nacionalització i els contingents anuals), reuneix material de caire legislatiu i administratiu. A més d'aquest anuari, des de 1998 publica, dins de la col·lecció «Observatorio Permanente de la Inmigración», una sèrie d'estudis monogràfics dedicats a diversos aspectes de la migració estrangera (ASEP, 1998*; Cachón Rodríguez, 1999*; Carrasco Carpio, 1999*; Colectivo IOE, 1998, 1999; Díez Nicolás, 1999*; Vallés, Cea, Izquierdo, 1999*). Els dos estudis que es relacionen en la llista anterior realitzats pel Colectivo IOE, centren l'anàlisi en la immigració estrangera i en dos dels sectors econòmics sobre els quals tenen més incidència: hoteleria i construcció. Malgrat que la perspectiva territorial és tot Espanya, es fa un especial èmfasi en Catalunya, ates a la importància d'aquests dos sectors en l'economia catalana i la presència molt significativa de treballadors estrangers.

Dins de la mateixa col·lecció, però en format de petit butlletí i amb una periodicitat irregular, es publica una recopilació de dades estadístiques sobre diversos aspectes relacionats amb la migració d'estrangers a Espanya: *Indicadores de la Inmigración y el Asilo en España*.

— En dates recents es va crear la Comissió Interministerial d'Estrangeria, que és l'entitat administrativa que coordina els diferents organismes estatals sobre la immigració d'estrangers. Publica l'*Anuario de Extranjería*, que, des de l'any 1992, recopila dades sobre diversos aspectes dels estrangers presents a Espanya.

22. En el cas de l'emigració d'espanyols a l'estranger existeix, de la dècada de 1980, un Consell general de l'emigració en què es troben representats fonamentalment el Ministeri de Treball i Afers Socials i el Ministeri d'Afers Estrangers.

23. Aquesta és l'estructura bàsica dels organismes que regulen la migració a l'Estat espanyol. Les transformacions en els últims anys han sigut múltiples, en consonància amb els canvis migratoris a Espanya. Per exemple, fins dates relativament recents l'organisme que regulava la migració portava el significatiu nom d'Instituto Español.

- L'última publicació és l'*Estadística de Permisos de Trabajo Concedidos a Extranjeros*, que l'edita el Ministeri de Treball i Afers Socials des de l'any 1985 i que proporciona informació sobre els treballadors estrangers amb tota una sèrie de limitacions que se subratllen a l'annex 1.

Administració autònoma (Generalitat de Catalunya²⁴)

La restauració de la Generalitat de Catalunya i la seva estructura administrativa va coincidir, a principis de la dècada de 1980, amb la disminució del flux migratori provinent de la resta d'Espanya i l'augment paral·lel, però força discret, de l'emigració des de Catalunya cap a la resta del territori espanyol, a vegades associada a processos de retorn. En aquest context de moderació dels intercanvis entre Catalunya i Espanya, es va produir l'increment de la immigració originària de l'estranger, la qual cosa ha representat la focalització de l'atenció de l'Administració catalana sobre aquesta població estrangera. Però dintre d'aquest marc, la Generalitat i els seus departaments han contribuït a difondre d'altres aspectes que es ressenyen a continuació:

- Dos temes, la presència dels catalans a Amèrica i l'exili després de la Guerra Civil, han constituït centres d'atenció i d'estudi. La Generalitat de Catalunya, mitjançant bàsicament el Departament de Cultura, ha donat suport a diverses iniciatives, jornades i seminaris que han abordat aquestes qüestions i, posteriorment, s'ha ajudat a publicar-ne els resultats. Des del Departament de Governació i Relacions Institucionals s'ha realitzat, així mateix, tota una tasca de suport i coordinació amb els casals catalans dispersos per la resta d'Espanya i altres països.

En aquest sentit, la Comissió Amèrica-Catalunya, creada per a la commemoració del Vè Centenari del Descobriment d'Amèrica l'any 1992, va publicar tota una sèrie d'estudis sobre la presència dels catalans a Amèrica (Balcells, 1988; Bernades, 1991; Esteva Fabregat, 1992; Manent [dir.] 1992; Moreno Masó, 1992). Per la seva magnitud, en destaca el *Diccionari dels Catalans a Amèrica*, compilat i dirigit per Manent (1992). Un gruix molt important de les contribucions que s'han realitzat sobre aquesta temàtica és el resultat de les aportacions presentades a les diverses Jornades dels Estudis Catalano-Americans que, entre els anys 1984 i 1993, s'han celebrat²⁵. Altres estudis publicats per la Generalitat de Catalunya han estat el llibre *Les Amèriques i Catalunya*, on l'antropòleg Esteva (1992) fa una reflexió sobre els catalans presents a Amèrica en l'actualitat, i l'estudi de Lasagna (1995) sobre la incidència dels catalans en l'economia xilena.

24. En l'adreça electrònica beg.gencat.es és possible consultar el catàleg bibliogràfic —que inclou informes, molts dels quals no han estat publicats— de les biblioteques especialitzades i dels centres de documentació que donen suport a la tasca administrativa de la Generalitat de Catalunya.
25. Andreu, 1990; Maluquer de Motes, 1990; Martínez Shaw, 1990; Paris Corcoll de Oddone, 1985; Sánchez, 1990; Sonesson, 1990; Tornero, 1990.

Alguns dels treballs abans mencionats tenen com a temàtica específica l'anàlisi de l'exili de catalans cap a Amèrica després de la Guerra Civil. Un estudi centrat en aquest aspecte i publicat per la Generalitat de Catalunya i el Col·legi de Jalisco de Mèxic tracta sobre l'exili català en aquest país (Pla Brugat, Ordóñez, Ferriz Roure, 1997).

Dintre d'aquest conjunt d'estudis amb una vocació històrica, cal situar una de les poques aportacions que s'ha fet a l'anàlisi dels fluxos migratoris i de la seva incidència dels catalans a la resta d'Espanya, en aquest cas entre finals del segle XVII i principis del segle XX (Pérez Picazo, Segura i Mas, Ferrer i Alòs [eds.] 1996).

- L'altre centre d'atenció el constitueix actualment la presència d'estrangers a Catalunya. En aquest sentit, un dels primers documents elaborats per la Generalitat de Catalunya gira al voltant del Pla Interdepartamental d'Immigració que va elaborar el Departament de Benestar Social i que va ser aprovat el setembre de 1993 (Departament de Benestar Social, 1994), com a resposta a l'Informe de Girona, elaborat per diverses ONG i associacions (COANG, 1992). Posteriorment, els resultats d'aquestes directrius i del conjunt del pla han estat avaluats (Departament de Benestar Social, 1995, 1997). En concret, l'últim informe presentat fa un repàs exhaustiu de totes les actuacions dels diferents departaments de la Generalitat de Catalunya que han incidit sobre la immigració estrangera. D'altra banda, el govern català a través del Departament d'Interior i l'Escola de Policia de Catalunya, també ha tractat l'arribada d'immigrants estrangers des d'un vessant de control i seguretat ciutadana (Domínguez, 2000; Guillén, 2000; Recasens, 2000; Selfarés, 2000).

Un altre dels aspectes sobre els quals s'ha fet més aportacions des de les institucions catalanes és l'ensenyament i l'educació. Des del Departament d'Ensenyament, i en menor mesura des del Departament de Benestar Social i des del Departament de Cultura, s'han fet tota una sèrie d'estudis sobre aquestes qüestions²⁶. Altres temes destacats han estat els aspectes jurídics vinculats a la conformació de les polítiques migratòries (Borrás, González, 1993; Comissió d'Associacions i diverses ONG de les comarques gironines, 1993; Navarro, 1992); el treball i l'activitat econòmica dels estrangers (AADD, 1991; Gabinet d'Estudis Socials, 1995), i ja, des d'una perspectiva més àmplia, la d'un estudi publicat pel Departament de Benestar Social sobre els beneficis que reporta a la societat catalana la presència d'immigrants estrangers (Balaguer, Barreda, Cuadros, 1999). L'any 1994 es va crear el Consell Assessor sobre Immigració, amb la participació d'associacions d'immigrants estrangers, sindicats, organitzacions empresarials i representant de les institucions locals (ajuntaments i diputacions). Aquest consell ha elaborat tota una sèrie de petits informes de treball i reculls estadístics, la majoria dels

26. Cañadell, 1995; Consorci per a la Normalització Lingüística, 1993; De la Torre, Busquets, 1995; Departament d'Ensenyament, 1999, 2000; Educació Compensatòria, 1992; Lopera, 1992; Vilatarsana i Lluch, 1995.

- quals no han estat publicats, sobre diversos aspectes molt específics de la presència d'estrangers a Catalunya. Molt més recentment, la creació de la *Secretaria per a la Immigració*, adscrita al Departament de la Presidència, obra noves vies per a l'actuació institucional de la Generalitat i per a l'elaboració de materials sobre les dinàmiques migratòries internacionals.
- Una menció a part mereix un dels instituts de la Generalitat de Catalunya, l'Institut Català de la Mediterrània —anteriorment anomenat Institut Català d'Estudis Mediterranis—, que ha prestat, des de la seva creació l'any 1989, un interès especial als moviments migratoris internacionals a Catalunya i al conjunt de països mediterranis. Un dels treballs realitzat per l'Institut Català de la Mediterrània és *Els moviments humans a l'Europa Occidental* (Roque [ed.], 1992), on destaquen tot un seguit d'aportacions de diverses investigadores (Cabré, 1992; Losada, 1992; Provansal, 1992; Recolons, 1992; Solé, 1992). Catalunya dintre del context mediterrani i el Marroc —país amb el col·lectiu d'estrangers més nombrós en l'actualitat al Principat— són les àrees territorials que han centrat l'atenció dels estudis de l'ICM (Colectivo IOE, 1992, 1994). Un dels aspectes sobre el qual comença a aparèixer un nombre més elevat d'estudis és el de la dona migrant (Institut Català de la Dona, 1999; Roque [dir.], Aubarell i altres, 1999). Precisament l'Institut Català de la Dona ha publicat diversos estudis centrats en la dona i la migració (Bermúdez, 1993; Doncel Rasillo, 1995; Sánchez Zelaschi, 1993; Solé, 1993).

Administració local (diputacions provincials, consells comarcals i ajuntaments)

En tercer lloc, ens trobem amb l'Administració municipal, que a Catalunya s'estructura a partir dels tres nivells que s'assenyalen. Evidentment, no s'ha fet cap rastreig dels prop de nou-cents municipis que configuren el mapa municipal català, sinó que s'han delimitat com a poblacions d'interès tant les capitals provincials com aquells municipis amb més població de Catalunya o aquells que, malgrat que tenen una grandària mitjana o petita, són destinació d'un volum important de població immigrant nacional o estrangera. El volum d'estudis i de documentació d'aquest nivell municipal és certament exigü, malgrat que aquí s'ha de tenir en compte la possible existència d'estudis i informes no publicats, en definitiva de treballs amb una circulació mínima fora de l'àmbit d'aquestes administracions públiques.

- Respecte a les diputacions, cal destacar la Diputació de Barcelona i, en concret, l'Àrea de Serveis Socials, que ha publicat tres informes, els anys 1992, 1997 i 2000 —en aquest cas amb el nom d'*Atles de recursos sobre immigració estrangera a la província de Barcelona* (Crespo, Delgado, 2000)— sobre les condicions de vida i les necessitats d'assistència social dels estrangers que viuen a la província de Barcelona. En aquesta línia, lligada a la provisió de serveis socials i assistencials, s'inscriuen altres estudis, alguns dels quals centren la seva atenció en l'anomenada «segona generació d'immigrants» (Alegre Canosa, Herrera Aragón, 2000; Àrea de Serveis Socials,

1993; Gràcia Luño, Castillo Pérez, 1997; Herrera Aragóna, Alegre Canosa, 2000). Una aportació més antiga i que intentava donar una visió de diversos aspectes de la societat catalana, i entre ells la migració, és la que s'ofereix al llibre que va coordinar Josep Maria Rotger l'any 1987, *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica* i en el qual s'inclouen quatre articles sobre la migració a Catalunya (Miguélez, 1987; Pascual de Sans, Cardelús, 1987; Recolons i Arquer, 1987; Solé, 1987).

La resta de diputacions catalanes i els consells comarcals no han fet pràcticament aportacions en aquest sentit o almenys no ha sigut possible obtenir-ne constància, encara que ja s'ha indicat la possible existència d'estudis i de documentació no publicada i amb una circulació restringida. — Respecte a l'altre nivell local, els ajuntaments, l'existència d'aquests estudis hi és relativament escassa, encara que s'incrementa en els últims anys. Abunden en l'última dècada els informes sobre els col·lectius d'estrangers instal·lats en diversos municipis catalans²⁷. Com es pot observar a la llista, es tracta d'ajuntaments de municipis grans o amb una elevada presència d'immigrants estrangers en el seu terme municipal.

Els aspectes tractats en aquests informes són diversos, des d'anàlisis de caire global sobre les condicions de vida dels estrangers fins a d'altres que tracten aspectes més específics. Són recerques que sovint han comptat amb algun tipus d'ajuda municipal per al seu desenvolupament o publicació: els andalusos a l'Hospitalet (Rodríguez Aguilera, 1977); la immigració estrangera a Lleida i la seva incidència en l'economia i l'activitat agrària (Balcells i altres, 1991); els estudis centrats en la cultura a Santa Coloma de Gramenet (Crespo [dir.], 2000), a Vic (Noguer i Puigivila, Arrebola i Gómez [coords.], 2000), a Torelló (Noguer, Arisa, 1984) o, per últim, els estudis sobre els col·lectius de marroquins en diverses poblacions, com és el cas de Manresa (Mateo i Dieste, 1997) i, molt especialment, Viladecans (Herrera, 1990; Narbona Reina, 1993, 1995).

Des d'una perspectiva històrica, cal destacar els estudis publicats a diversos municipis de Girona (Yáñez Gallardo, 1992, sobre els catalans de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica; Costa i Fernández, 1999, amb la mateixa temàtica, però en aquest cas referida a la població de Begur i, per últim, l'estudi sobre l'expulsió dels jueus a la ciutat de Girona, Mirambell, 1988).

Una menció a part mereix l'Ajuntament de Barcelona, ja que és l'Administració municipal que ha desenvolupat una més àmplia tasca més àmplia d'investigació. La creació, a principis de la dècada de 1990, del Comissionat de l'Alcaldia per a la Defensa dels Drets Civils i de l'Observatori Permanent de la Migració ha conduït a la realització de tota una sèrie d'es-

27. Ajuntament de Granollers, 1994; Ajuntament de l'Hospitalet, 1993, 1994, 1994; Ajuntament de Manlleu, Ajuntament de Torelló i altres, 1994; Ajuntament de Mataró, 1995; Ajuntament de Rubí, 1995; Ajuntament de Sabadell, 1998; Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, 1995; Ajuntament de Sant Pere de Ribes, 1994; Ajuntament de Viladecans, 1994.

tudis i informes, alguns dels quals no han estat publicats, sobre els estrangers residents a la ciutat de Barcelona (Ajuntament de Barcelona, 1998; Comissionat, 1993, 1994, 1995). En aquesta relació, també s'hi han d'incloure els informes elaborats pels diferents àmbits de govern de l'Ajuntament que centren la seva atenció en el tema de l'educació (Àrea d'Educació, 1993) o en les àrees vinculades als serveis socials (Consell Municipal de Benestar Social, 1993, 1999). L'Ajuntament de Barcelona ha creat un organisme específic d'atenció als immigrants estrangers, SAIER (Servei d'Atenció a Immigrants Estrangers i Refugiats) i l'any 1997 es va constituir el Consell Assessor sobre Immigració, amb la participació de diferents associacions d'immigrants estrangers.

Un altre dels aspectes que preocupa l'alcaldia de Barcelona és la pèrdua de població que registra el municipi des de la dècada de 1980 i que s'ha accentuat aquests darrers anys, fonamentalment per la combinació d'un creixement vegetatiu cada cop més esquitit i fins i tot negatiu amb un saldo migratori negatiu creixent (Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona, 1995, 1998).

Per últim, la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona ha efectuat alguns estudis que, sense centrar-se específicament en les migracions²⁸, els dediquen una atenció especial com a part del sistema global de mobilitat que es configura entre els municipis metropolitans i com un element d'interès respecte a les dinàmiques metropolitanes pel que fa a l'evolució de la població, la seva distribució i l'evolució econòmica. Algunes de les diverses enquestes metropolitanes contenen capítols específics que tracten la dinàmica migratòria a la Regió Metropolitana de Barcelona²⁹. A aquests estudis s'hi ha afegit un informe sobre l'emigració des del Barcelonès, molt intensa en l'últim decenni, cap a la resta de la RMB (Nel·lo Colom [dir.] Durà i Guimerà [coord.], 1998). Així mateix, com a complement a l'enquesta metropolitana de l'any 1995, es va elaborar un estudi específic i amb una metodologia diferent de l'emprada en l'enquesta sobre els col·lectius d'africans i llatinoamericans presents a la RMB (Domingo Valls, Clapés Estrada, Prats Ferrer, 1995).

7. Anàlisi de la producció d'organitzacions socials

Publicacions d'organitzacions socials relacionades amb la immigració estrangera

Les organitzacions relacionades amb la immigració estrangera a Catalunya que han publicat materials poden dividir-se en grans grups: les associacions d'im-

28. Servei d'Estudis de la MMAMB, 1995*.

29. Fins a l'actualitat s'han realitzat i publicat tres enquestes metropolitanes, amb una periodicitat quinquenal: 1986, 1990 i 1995. Només la de l'any 1990 dedica un capítol sencer als moviments migratoris a la RMB (volum 1 de l'Informe General de l'Estudi, «Aspectes demogràfics i característiques familiars i relacionals»). L'enquesta de 1995 presenta algunes taules però sense analitzar-les. En l'actualitat han començat a aparèixer les dades de l'Enquesta de l'any 2000.

migrants estrangers, les ONG de solidaritat amb la immigració internacional, els sindicats, les organitzacions patronals i les fundacions, així com tot un seguit d'entitats diverses.

Entre les associacions d'immigrants procedents d'altres països que es dediquen a tasques socials, podem destacar les d'aquells col·lectius conformatos per persones originàries de l'Amèrica del Sud. Així, podem esmentar entre les publicacions més o menys periòdiques que avui encara s'editen o que ho han fet fins fa poc, la revista *Nexo*, publicada per la Casa de l'Uruguai de Barcelona des de 1982, amb diferents èpoques d'edició; la revista *Sudacas*, publicada pel Casal Llatinoamericà a Catalunya des del 1988; *Aracati*, que també des de 1988 és el butlletí informatiu de l'associació Amigos do Brasil; la revista *Informaciones Argentinas*, publicada des de la dècada de 1980 per l'associació Retruco ubicada a Castelldefels; *El Chasqui*, que des de 1996 és la publicació del Centre Llatinoamericà de Reus; així com altres publicacions més esporàdiques vinculades a branques de partits polítics a l'exterior, com el brasiler *Boletim do PT. Núcleo da Espanha* o *Runa Simi*, publicació del Comitè Català de Solidaritat amb els Pobles del Perú. Totes aquestes publicacions combinen el traspàs d'informació entre els propis membres amb la difusió exterior cap a la resta de la societat catalana de realitats del seu país o de qüestions pròpies dels immigrants que viuen a Catalunya (excepte en el cas d'*Aracati*, que és de caire intern i destinada només als socis). Els col·lectius que van tirar endavant aquestes publicacions van formar-se, en general, arran de l'arribada de refugiats polítics a finals de la dècada de 1970 i començaments de la 1980, quan a Sud-amèrica es van produir molts cops d'estat que van acabar en dictadura i a Espanya s'iniciava un procés de canvi polític.

D'altra banda, també de procedència sud-americana, podem trobar altres menes de publicacions vinculades al món dels negocis, com ara *Peru News: Economía, inversión, comercio exterior*.

Entre les associacions formades per persones d'origen africà, es troben publicacions com *E'Waiso*, que és l'òrgan de difusió de l'associació de dones guineanes E'Waiso Ipola, que apareix des de 1995. Entre les publicacions de la immigració marroquina, la més nombrosa originària d'Àfrica, es pot esmentar el butlletí *Protesta*, publicat per Asociación de Trabajadores Inmigrantes Marroquís en España (ATIME), que es publica a Madrid per a tota Espanya. Cal tenir en compte que la majoria d'associacions d'immigrants africans són petites organitzacions amb pocs membres actius i la publicació de revistes o butlletins no és una prioritat davant de necessitats més urgents.

Pel que fa a publicacions d'associacions formades per persones provinents d'Àsia, hi ha *La Sèquia*, que és la revista de l'Associació Catalano-Palestina, i *Beirut*, de l'Associació Comitè de Solidaritat Catalunya-Líban (totes dues d'aparició puntual). Es tracta de col·lectius que van tenir força sobretot la dècada de 1980 durant els moments més durs de la guerra civil al Líban i estan formats majoritàriament per immigrants d'origen libanès, palestí i d'altres països àrabs, tot i que, com a moltes associacions d'immigrants, també hi ha membres «autòctons».

Un intent de publicar un butlletí que vinculés les persones treballadores immigrades procedents de tots els continents va partir de la Federació de Col·lectius d'Immigrants a Catalunya (FCIC), que agrupa prop d'una trentena d'associacions, i va sorgir sota el nom de *La Veu dels Immigrants*, del qual han sortit pocs números, i en general només de manera esporàdica.

Pel que fa a associacions formades per persones provinents de països de nord-amèrica o del nord d'Europa, en general publiquen butlletins de caire intern, com és el cas del *Boletín del Club Escandinavo de Barcelona* o d'*AMERSOC Newsletter*, que és el butlletí de l'American Society a Barcelona. Es tracta d'associacions formades per persones, en general, més benestants econòmicament que les que participen en les organitzacions esmentades anteriorment, i això es pot copsar en els continguts de les publicacions, que estan dedicades al lleure i als negocis.

D'altra banda, en la dècada de 1990 han anat sorgint tot un seguit d'associacions locals que agrupen tant immigrants procedents sobretot de països africans com persones nascudes en el lloc on viuen. Així, en aquest grup es troba el butlletí *17 de Març*, publicat per l'Associació de Magribins i Empordanesos; *Tabadul*, publicat pel grup Rubí Multicultural; així com el butlletí del *GRAMC*, que és la publicació d'una xarxa de grups locals units sota el mateix nom.

Amb molta més història trobem l'Associació Bayt Al-Taqa, sorgida a finals de la dècada de 1970 per agermanar immigrants procedents de països àrabs i la societat catalana, i que el 1996 va començar a publicar un butlletí anomenat *La Bayt*.

Un cas particular és el de l'ONG antiracista Sos Racisme, que, gràcies a la seva solvència econòmica, des de 1994 va poder passar a editar més sovint una revista anomenada *Etnòpolis*, que fins llavors només havia estat d'aparició puntual. A més, aquesta ONG publica mensualment un butlletí per als socis, que fa d'agenda, amb el nom de *Colors*.

Pel que fa als sindicats, el Centre d'Informació per a Treballadors Estrangers (CITE), de Comissions Obreres (CCOO), ha editat, durant la dècada de 1990, diverses publicacions, algunes de caire puntual com, *CITE-Documentos*, que va veure la llum l'any 1990, o *CITE Informa*, que va començar a aparèixer l'any 1995. Alhora, han aparegut altres materials periòdicament, com el *Recull Anual sobre Immigració*, sovint basat en dades de les memòries anuals elaborades per les seves oficines (on es troben estadístiques dels casos d'assessoria legal i laboral a gairebé una vintena d'indrets de Catalunya). A més, a la revista general del sindicat, *Lluita Obrera*, i a la de la Fundació Pau i Solidaritat, *Món Solidari*, també poden trobar-se articles sobre immigració.

El sindicat UGT també disposa d'una oficina d'atenció a immigrants estrangers, en el seu cas anomenada AMIC, la qual edita memòries anuals. A més, a la revista general del sindicat, *Les Notícies UGT*, també poden trobar-se articles sobre immigració. Una situació similar es pot apreciar en altres sindicats com la USOC, amb el seu departament d'immigració i la publicació periòdica general del sindicat anomenada *Catalunya Obrera*, així com a la CGT, amb el grup Portes Obertes com a especialista en immigració que disposa de la

revista general del sindicat anarquista anomenada *Catalunya* per a la difusió d'informació.

Altres entitats també treuen de tant en tant informacions sobre immigració a les seves publicacions periòdiques, com ara la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB) a la revista *Carrer*, o Càritas Diocesanes a *Notícies de Càritas*.

Tot i que és difícil considerar-les organitzacions socials, pel seu caràcter clarament sistèmic, les patronals també s'han tingut en compte, atès el seu vincle amb l'arribada d'immigrants. Així, hem trobat que les patronals catalanes no han elaborat publicacions periòdiques sobre immigració, però sí que s'hi pot trobar alguna referència en les seves publicacions pròpies, com per exemple a *Fomento del Trabajo-Horizonte Empresarial*.

A més de tot aquest seguit d'organitzacions socials, també podem trobar a les publicacions de fundacions una font d'informació sobre immigració. Hi ha mitja dotzena de fundacions amb una activitat més continuada i una certa especialització en el camp de les migracions. Es tracta de la Fundació CIDOB, la Fundació Jaume Bofill (sovint en col·laboració amb la Fundació Serveis de Cultura Popular), la Fundació CIREM i la Fundació SER.GI.

Fins a dates recents la Fundació Paulino Torras Domènech realitzava una actuació destacada en aquest àmbit, per exemple amb la publicació dels quaderns *Itinera*. En l'actualitat, l'interès d'aquesta fundació se centra en la promoció i difusió d'estudis i recerques sobre la immigració d'estrangers a Catalunya. Més concretament, el seu objectiu és el de la realització, principalment a Catalunya, d'activitats de caràcter benèfic, docent i cultural que facilitin el desenvolupament personal, professional, polític i qualsevol altre de caràcter social, especialment de migrants (immigrants i emigrants), joves i orfes.

La Fundació CIDOB s'ha especialitzat en política internacional. Publica tres revistes, *Revista del CIDOB*, *Dossier CIDOB* i *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, així com un anuari, *Anuari Internacional del CIDOB*, on destaca la quantitat d'articles que tracten aquesta temàtica. Una de les àrees d'estudi és el de la migració i, més concretament, els fluxos migratoris internacionals. La tasca d'estudi es complementa amb la realització de cursos sobre moviments migratoris internacionals i la interculturalitat.

L'altra fundació destacada en aquest àmbit és la Fundació Jaume Bofill. La migració sempre ha constituït un tema prioritari d'atenció dintre de les seves línies de recerca. Una mostra d'això és tota una col·lecció d'estudis publicats, en especial, sobre les organitzacions d'immigrants estrangers i sobre la interrelació entre la immigració estrangera i l'educació. També destaca, per l'intent d'anàlisi i reflexió sobre la recerca en migracions, l'estudi de Pascual i Saüc (1993*), que s'inscrivía en la col·lecció de llibrets «L'estat de la qüestió». Altres col·leccions d'aquesta fundació on s'han publicat materials sobre migracions a Catalunya són «Cultura Popular» (Carbonell, 1992; Manyer, 1992; Sepa Bonaba, 1993), «Debats de l'Aula Provença» (Soler i Amigó, 1990; Pujol i altres., 1992; Marcó i altres., 1999); «Finestra Oberta» (Manté i altres., 1998; Comas, 2001); «Punt a la i» (Quiroga i altres., 2000); «Temps de Futur» (Immigració i

reconstrucció nacional, 1980) i «Taleia», on s'han inclòs llibrets de divulgació sobre la història i les activitats d'organitzacions socials diverses, entre les quals aquí es poden esmentar: l'escola Samba Kubally (1994), el Centre d'Acolliment per a Àfricans Sant Pau (1995), l'atenció sanitària a immigrants (1996), Jameiat Essalam (1999) i Jish (2000). La Fundació Servei de Cultura Popular ha col·laborat amb la Fundació Jaume Bofill en moltes d'aquestes aventures editorials.

La Fundació CIREM ha realitzat diversos estudis sobre immigració, però no disposa d'un sistema de col·leccions de publicacions com el de la Fundació Bofill. Al seu butlletí trimestral *CIREM Informa* es poden trobar de vegades informacions sobre immigració.

Finalment, pel que fa a la Fundació SER.GI, és l'única gran fundació dedicada a les migracions a Catalunya ubicada fora de Barcelona, concretament a Girona. Ha estat una de les principals promotores de les diverses escoles d'estiu sobre interculturalitat, emmarcades a les setmanes interculturals celebrades a la ciutat del Ter durant gairebé tots els mesos de setembre de la dècada de 1990. Molts dels treballs debatuts allà han estat publicats i poden trobar-se a Aznar, Carbonell (1994) i Carbonell (1992, 1994, 1996).

D'altra banda, una altra entitat que ha promogut publicacions sobre immigració estrangera és el Centre UNESCO de Catalunya. Per exemple, l'any 2000 va editar el llibre *Polícia Catalana i multiculturalitat* on alguns capítols tracten sobre les relacions entre models i pràctiques policials davant l'arribada d'immigrants.

Cases regionals a Barcelona

La finalitat de les cases regionals de la resta d'Espanya a Barcelona és semblant a la que manifesten en general les associacions de persones originàries d'un mateix lloc: oferir un espai d'esbarjo i oci en el qual es puguin reunir per realitzar activitats tan diverses com llegir els diaris concrets de la zona de procedència, mantenir converses amb paisans, preparar les seves iniciatives o, simplement, compartir experiències i rebre el suport dels que se senten pròxims per haver viscut o perquè viuen una situació comuna.

A Barcelona, tenim una àmplia representació d'aquestes organitzacions: Casa de Andalucía, Casa de Cantabria, Círculo Castilla-León, Casa de Asturias, Casa de Aragón, Casa de los Navarros, Casa de Madrid, Centro Gallego de Barcelona, Centro Cultural Castellano-Manchego, Centro Riojano, Hogar Canario, Hogar Extremeño, Casa de Murcia y Albacete, Casa de València.

Fins i tot a nivell provincial o comarcal existeix un ampli ventall de cases de caràcter més particular: Casa de Almería, Casa de Cádiz, Casa de Ceuta, Casa de Cuenca, Casa d'Eivissa i Formentera a Catalunya, Casa de Melilla, Centro Andaluz de la Comarca de Estepa, Centro Cultural Andaluz Comarca de Linares, Centro Leonés de Catalunya, etc. No solament la gent s'agrupa en aquestes organitzacions segons el lloc de procedència, sinó que sovint es creen associacions que reuneixen persones nascudes fora de Catalunya al voltant d'un referent comú (com a exemple tenim les diverses cases *rocieras* repartides tot Catalunya).

N'hi ha que s'agrupen en federacions que estableixen línies comunes d'actuació i elaboren programes conjunts per a les diferents cases regionals i provincials a tot el territori català o només al context barceloní: federació Entidades Culturales Gallegas en Cataluña, federació Entidades Culturales Andaluzas, federació Entidades Culturales Castilla-La Mancha, etc.

La gran varietat existent d'entitats d'aquesta mena conforma una suggeridora mostra de la quantitat i la diversitat de la immigració que ha rebut Catalunya.

Tanmateix, pel que fa a les publicacions específiques sobre temes de migracions, no n'hem trobat cap tipus de menció. Alguns d'aquests centres publiquen butlletins o revistes de periodicitat variable, que informen de les activitats culturals que porten a terme, les sortides que organitzen, qüestions sobre la realitat que els envolta o la que han deixat al darrere, memòries d'activitats promogudes pel centre, etc. Com a exemples, tenim el butlletí trimestral de la Casa d'Eivissa i Formentera a Catalunya, o el de la Casa de Asturias, que s'ha començat a publicar fa uns quants mesos i que es pretén que aparegui cada trimestre. Mensualment podem consultar la revista *Secano. Organo de la emigración aragonesa en Catalunya*, que va néixer el 1977, tot i que ja no es publica, o la revista *Vento do Leste*, publicada per la Federació de Entidades Culturales Galegas de Cataluña, des de la dècada de 1990 amb la vocació de reforçar els nexes i el coneixement entre les cultures receptora i emissora.

D'altra banda, les migracions internes a Catalunya també han generat, al llarg de la història, èxodes rurals i desarrelaments que han tingut la seva traducció en la creació d'organitzacions bàsicament formades per persones originàries d'un indret específic en un altre. Així, a banda de l'aparició d'alguns barris d'acord amb una migració interna concreta³⁰, han existit cases i centres socials, com ara la Casa del Vallès a Barcelona (ja desapareguda) i encara existeixen a la capital catalana l'Agrupació del Berguedà i el Centre Comarcal Lleidatà. Aquest darrer centre social, situat a la plaça de la Universitat a Barcelona, publica regularment el *Butlletí del Centre Comarcal Lleidatà*, que es pot trobar a la Biblioteca de Catalunya.

A la web de l'Ajuntament de Barcelona (<http://www.bcn.es>), secció «Associacions: Societat», es pot buscar qualsevol tipus d'agrupació social, com poden ser les cases regionals i estrangeres. Des d'aquest lloc de la xarxa podem accedir a una base de dades d'aquestes associacions, on tenim incloses dades com ara l'adreça, el telèfon, els horaris i la manera d'arribar-hi.

Casals i associacions catalanes a l'exterior

La presència catalana fora dels límits territorials del país ha estat àmpliament estudiada des de la visió històrica de les migracions. En canvi sobre l'emigració catalana en l'actualitat amb prou feines trobem alguns articles (Douglass,

30. Per exemple, el cas dels migrants d'Hostafrancs de Sió, comarca de la Segarra, que al segle XIX van ajudar a crear i donar nom al barri d'Hostafrancs de Barcelona.

1997; Recaño Valverde, Solana Solana, 1998; Recolons, 1998; Esteva Fabregat, 1992; Moreno Prieto, 1990). Això no és, evidentment, una crítica als investigadors. En certa mesura és comprensible que el volum de bibliografia estigui correlacionat amb el volum dels fluxos emigratoris o amb la transcendència política o social que comporta el fet migratori, tant en el lloc de destinació com en el d'origen. Simplement es tracta d'una reflexió en veu alta que pot suggerir nous camps de recerca.

En realitat, el fenomen migratori en la història de la societat catalana ha estat constant: les grans migracions comercials cap a Amèrica des del segle XVIII; les provocades per la crisi de la fil·loxera i la desestructuració de la societat agrària tradicional per la influència del capitalisme, que es va combinar amb el procés d'industrialització, a finals del segle XIX; les lluites socials del primer terç del XX; l'exili derivat de la Guerra Civil als anys trenta i quaranta; la posterior emigració econòmica cap a Europa, Amèrica o Austràlia dels anys cinquanta i seixanta... Finalment, tenim l'emigració més recent, a partir dels vuitanta, més lligada a la mobilitat empresarial (amb disset mil empreses catalanes a l'estranger³¹), científica i universitària, i la motivada també per la creació de tot un cos de funcionaris amb l'entrada d'Espanya a l'actual Unió Europea o la participació en diferents ONG que col·laboren arreu del món.

A continuació farem una breu presentació de les organitzacions catalanes a l'exterior i comentarem la producció documental realitzada des d'aquest tipus d'entitats.

La primera gran tasca dels casals és, per tant, la de recordar-nos que l'experiència i les vivències dels catalans i de les catalanes de fora és digna de ser compartida i expressada, malgrat la no «conflictivitat» social d'aquests emigrants o la manca d'onades migratòries amb tendència a alarmar les poblacions autòctones, que són els factors que sovint creen cert interès en el públic en general, almenys, pel que fa a l'emigració catalana més contemporània. Si ens allunyem al passat, entre els exiliats després del 1939 molts van seguir lluitant a la Segona Guerra Mundial a França, i altres es van unir a lluites revolucionàries a l'Amèrica Llatina. No hi ha bibliografia que els expliciti com a «emigrants» (ni tampoc els «maquis» com a emigrants retornats), però també poden considerar-se com a tals.

Els casals i les cases culturals catalanes a l'estranger desenvolupen una sèrie d'activitats que permeten vincular la comunitat catalana del lloc receptor a uns interessos culturals comuns i relacionats fonamentalment amb la Catalunya d'origen. A més d'aquesta tasca d'unificació de la població catalana o de suport de les seves afinitats, aquestes organitzacions realitzen la important funció de donar a conèixer la realitat del Principat a les societats en les quals resideixen. Aleshores, no és tan sols la qüestió de l'adhesió interna del grup emigrat, és també l'obertura cap a la resta de la població que pugui tenir inclinació a aprofundir els trets de la societat catalana. Aquesta filosofia hospitalària i cordial impregna la majoria dels casals, segons les seves pròpies paraules.

31. Segons dades de la FIEC (Federació Internacional d'Entitats Catalanes), any 2001.

Tot i que normalment s'anomenin «casals catalans», el fet que un dels seus objectius principals sigui motivar i promoure l'ús i l'estudi de la llengua catalana implica que en la pràctica són centres de gran atracció no només per als catalans de fora (emprem l'expressió de la mateixa Generalitat), sinó per a totes aquelles persones emigrades dels Països Catalans.

Per posar-se en contacte o tenir informació sobre aquestes organitzacions a través de la xarxa hi ha:

- La web que el Departament de Governació i Relacions Institucionals de la Generalitat té destinada a aquesta finalitat, i que proporciona totes les dades de contacte (nom del president de l'associació, telèfons, fax, adreça completa i adreça de correu electrònic o pàgina d'Internet, si s'escau) (<http://www.catalunya-exterior.net/presenta.htm>).

Aquest mitjà pretén establir una comunicació ràpida i efectiva dels serveis i les novetats que la Generalitat posa a l'abast dels catalans i les catalanes residents a l'estranger, facilitar el coneixement de la realitat catalana a l'exterior per als de l'interior, i afavorir el contacte entre els mateixos catalans emigrats.

A més, a partir de la Llei 18/1996 de 27 de desembre completada amb el Reglament 118/1998 de 26 de maig de 1998, es va donar un reconeixement oficial i jurídic de la presència catalana en el món. Aquesta llei consagra un principi fonamental: garantir la plena igualtat de tracte entre els ciutadans o entitats residents o domiciliats a Catalunya amb els residents o domiciliats fora del territori català. De fet, aquestes organitzacions reben el mateix suport de la Generalitat que qualsevol altra associació reconeguda a Catalunya.

- La web de la Federació Internacional d'Entitats Catalanes (FIEC: <http://www.nexica.com/fiec>), federació que es va constituir el 1996 a Tolosa de Llenguadoc i les arrels de la qual les hem de buscar en la precedent Federació d'Entitats Catalanes a l'Estranger (FECE), molt activa a Europa durant l'època de resistència contra el franquisme.

Actualment, la FIEC agrupa més de seixanta organitzacions catalanes a l'exterior i des d'aquesta pàgina es pot consultar una base de dades sobre aquestes semblant a la que ofereix la Generalitat. A més, s'hi explica tota una sèrie de qüestions sobre activitats, gestió i propostes futures d'aquesta federació, que té com a finalitat principal agrupar i portar a terme una política comuna entre tots els casals afiliats.

Un dels objectius concrets és el d'aconseguir l'elaboració d'un cens fiable de la població catalana a l'exterior, que actualment la FIEC estima que s'acosta a unes 550.000 persones, «a reserva d'un debat, complicat i a vegades purament filosòfic, sobre el que vol dir ser català a l'exterior». Aquest cens tindria com a base la CERA (Cens Electoral de Residents Absents) i hauria de ser complementat amb les dades del registre consular de persones no inscrites per votar, dades de moviment de població des de Catalunya a la resta de l'Estat, etc.

Totes dues fonts d'informació són semblants pel que fa a l'adquisició de les dades de localització bàsiques de les entitats, tot i que no contenen exactament les mateixes entrades i l'una complementa l'altra.

A la taula 2.6 resumim la informació trobada en aquestes pàgines, a més de la recollida en el llibret *Comunitats catalanes de l'exterior*, editat per la Generalitat de Catalunya (2001).

Cal assenyalar que no hi ha una correspondència directa entre el nombre d'entitats per país amb la quantitat d'immigrants catalans i catalanes que hi resideixen, tot i que també és ben cert que si aquesta representació és gairebé nul·la, no té gaire sentit l'existència d'organitzacions d'aquesta índole. Sobre aquesta distribució, cal tenir en compte que hi ha llocs on la presència catalana ha estat més tradicional i llocs on aquesta és més recent.

Per això, és normal comprovar que entre l'Àsia i l'Àfrica només hi ha dos casals. En el cas asiàtic, al Japó, probablement fruit d'una emigració d'empresaris i els seus familiars; i en el cas africà, motivat per l'excolònia espanyola de Guinea Equatorial, que manté lligams suficientment forts com per facilitar la conservació del Casal Català de Guinea Equatorial. Els seus membres provenen de la cooperació al desenvolupament del camp sanitari i religiós, a més d'alguns empresaris de l'època colonial.

A Llatinoamèrica destaca l'elevat nombre de casals a l'Argentina (país que en té el màxim, catorze) o Mèxic (amb set), que es va convertir en un punt de referència fonamental com a conseqüència de l'emigració provocada per la Guerra Civil.

L'activitat a les antípodes australianes és elevada, amb quatre centres. Radio-difusió Catalana, per exemple, produeix un programa de ràdio en català i anglès destinat a donar a conèixer la música i la cultura populars dels Països Catalans. A més, s'encarreguen de l'edició australiana del diari electrònic barceloní *Vilaweb*.

A Europa, França ocupa la primera posició, amb nou associacions catalanes, principalment gràcies a la seva proximitat geogràfica i cultural, i pel suport que va proporcionar als exiliats de Catalunya.

Finalment, a Espanya, crida l'atenció la sobrerrepresentació al País Basc (amb dos casals) i a les Illes Balears (també amb dos). Per contra, no hi ha organitzacions catalanes d'aquest tipus en les comunitats autònomes de Cantàbria, Astúries, Extremadura, les dues Castelles, País Valencià o Múrcia.

En la figura 2.1 s'han agrupat el nombre de casals per continents (exceptuant la resta de l'Estat, que l'hem deixat com a categoria a part, i la distinció entre les dues Amèriques: Nord i Llatinoamèrica). Aquesta reafirma els comentaris precedents sobre la importància de les relacions amb l'Amèrica Llatina (exilis, facilitat lingüística, història comuna...) i amb la resta d'Europa, probablement per raons de caire més professional i econòmic, a més dels llaços històrics que ens han mantingut propers.

El futur d'aquests casals queda pràcticament assegurat per la constitució, l'any 1997, de l'Associació Internacional de Joves dels Casals Catalans (AIJOCC), que, amb una presència important a l'Amèrica del Sud i encara testimonial a

Taula 2.6. Casals i associacions catalanes a l'exterior

País	Nom del casal	Nombre total
Alemanya	Associació Catalana d'Essen, e.V. Casal Català de Hannover, e.V. Centre Cultural Català de Colònia, e.V. Deutscher Katalanistenverband, e.V.	4
Andorra	Centre de la Cultura Catalana del Principat d'Andorra	1
Argentina	Agrupació Cultural Catalana de Mendoza Associació Catalana «Montepio de Montserrat» Casal Català de Bariloche Casal Català de Bahía Blanca Casal Català de Córdoba Casal de Catalunya de Buenos Aires Casal de Catalunya de Paraná Casal dels Països Catalans de La Plata Centre Català de Mendoza Centre Català de Rosario Centre Català de Venado Tuerto Les Quatres Barres Mutual Catalana Germanor Obra Cultural Catalana de Buenos Aires	14
Austràlia	Associació Cultural Catalana Casal Català de Victoria, Incorporated Casal Català of New South Wales, Inc. Radiodifusió Catalana	4
Bèlgica	Casal Català de Brussel·les Centre Josep Carner - Amics de la Cultura Catalana	2
Brasil	Catalònia Grup de Catalans de São Paulo Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência «Raimundo Lúlio»	2
Canadà	Casal Català de Vancouver Casal Cultural Muntaner Casal dels Països Catalans de Toronto	3
Colòmbia	Casal Català d'Antiòquia Comunitat Catalana de Colòmbia	2
Costa Rica	Casal Català de Costa Rica	1
Cuba	Societat de Beneficència de Naturals i Descendants de Catalunya	1
Dinamarca	Casal Català de Cultura a Copenhaguen (CCC)	1
Equador	Asociación Catalana Ecuatoriana de Negocios Casal Català de Guayaquil Casal Català de Quito	3
Escòcia	Casal Català d'Escòcia	1

Taula 2.6. Casals i associacions catalanes a l'exterior (*cont.*)

País	Nom del casal	Nombre total
Espanya	Casa Catalana de Las Palmas Casa Catalana de Mallorca Casa Catalana de Saragossa Casal Català de Menorca Casal Català de Navarra Casal de Catalunya a Guipúscoa Centre Català de Còrdova Cercle Català d'Àlaba (Vitòria) Cercle Català de Madrid Llar Catalana de la Corunya	10
Estats Units	American Institute for Catalan Studies Amics de Catalunya/FOC (Friends of Catalonia) Casal Català del Nord de Califòrnia (Gaspar de Portolà - Pere Fages) Casal dels Catalans de Califòrnia Casal dels Catalans d'Utah Fundació Pauli Bellet North American Catalan Society, Inc. North American Federation of Catalan Associations	8
França	Aire Nou de Bao Amicale dels Catalans d'Alsàcia Amicale dels Catalans de Paris et d'Île de France Associació dels Quadres Catalans de Perpinyà Casal Català de Grenoble Casal Català de Tolosa de Llenguadoc Casal de Catalunya de París Centre Cultural Català de Perpinyà Cercle Català de Marsella	9
Gran Bretanya	Casal Agrupació N. Catalana de la Gran Bretanya	1
Guatemala	Casal Català de Guatemala	1
Guinea Equatorial	Casal Català de Guinea Equatorial	1
Holanda	Casal Català d'Amsterdam	1
Hondures	Associació Catalana d'Hondures	1
Irlanda	Irish Catalan Society	1
Itàlia	Associació Catalans a Roma	1
Japó	Centre Català de Kansai	1
Luxemburg	Centre Català de Luxemburg	1
Mèxic	Associació de Catalans de Querétaro-Casal Virolai Casal Català de la Península del Yucatán, A.C. Casal Català de Puebla, A.C. Casal Virolai, A.C.	7

Taula 2.6. Casals i associacions catalanes a l'exterior (cont.)

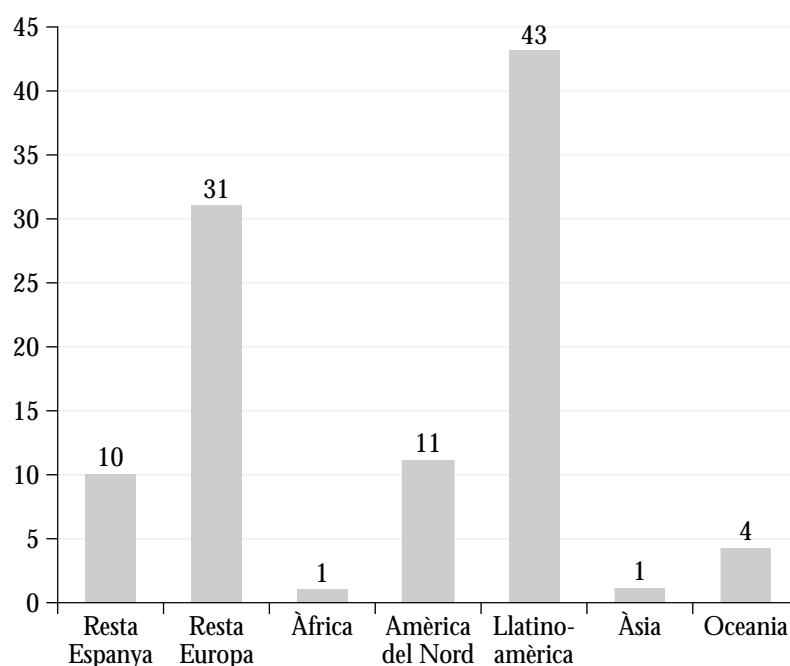
País	Nom del casal	Nombre total
Mèxic (cont.)	Centre Català de Guadalajara Club de Empresarios Catalanes en México, A.C. Orfeo Català de Mèxic, A.C.	
Noruega	Club Català de Noruega	1
Paraguai	Centre Català d'Asunción	1
Perú	Casal Català del Perú	1
Puerto Rico	Casal Català de Puerto Rico	1
Suècia	Les Quatre Barres	1
Suïssa	Amics Catalans de Berna Casa Nostra Baden-Wettingen / Grup Montseny Casa Nostra de Baden-Wettingen Casa Nostra de Basilea Casa Nostra de Suïssa Casa Nostra de Zürich Centre Català de Lausana	7
Uruguai	Casal Català de Montevideo	1
Veneçuela	Associació «Nova Catalunya» de Joan Orpí Centre Català de Caracas	2
Xile	Agrupació d'Empresaris d'Ascendència Catalana Centre Català de Santiago de Xile Centre Català de Viña del Mar Federació d'Entitats Empresariales d'Ascendència Catalana d'Amèrica	4
Total		101

la resta del món, pretén garantir el relleu generacional (en alguns llocs no tant per la continuació de la immigració procedent de Catalunya, que ja ha minvat, com pel seguiment de fills de matrimonis mixtos o d'ascendència catalana en general).

Una referència clau la constitueix el llibre *Revistes dels catalans a les Amèriques. Repertori de 230 publicacions des de 1831*, de Josep Maria Balcells (1988), on trobem un extens recull dels butlletins i les revistes editats pels residents catalans a Amèrica. En aquesta obra estan inclosos els butlletins dels casals esmentats.

En aquesta recerca³² es va fer una visita a la Federació Internacional d'Entitats Catalanes, com a centre coordinador de molts casals, a fi de poder revi-

32. Per recollir la informació bibliogràfica d'aquestes associacions es va fer un primer sondeig enviant una carta signada des del Grup de Recerca sobre Migracions a totes aquelles que disposaven de correu electrònic. Arran de les respostes rebudes (aproximadament un 13 %

Figura 2.1. Nombre de casals catalans fora de Catalunya.

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades documental.

sar els seus fons documentals. Entre la seva producció cal esmentar el *Full Informatiu*, butlletí de caràcter general, en la línia dels altres butlletins dels casals membres; la revista *Mar Obert*, que es va començar a publicar l'abril de 2000 i que vol afavorir un diàleg obert entre tots els grups humans, compartint el neguit dels problemes actuals i especialment aquells que són producte del con-

de les cartes van ser retornades per problemes amb l'adreça), es va decidir que no tenia sentit continuar la cerca per altres mitjans (fax o telèfons), ja que cap dels casals dels quals vam tenir notícies no publicava material que tractés específicament sobre el tema de les migracions. Es va continuar la cerca a través de les pàgines web de les que en tenien i aquí es va trobar que, entre les múltiples iniciatives endegades pels casals, sovint una consisteix a treure butlletins o revistes de més o menys periodicitat i difusió que potencien aquesta tasca de divulgació de la cultura catalana a l'estranger i a la resta d'Espanya. No editen necessàriament articles concrets sobre migracions, sinó que sobretot proporcionen informació sobre els esdeveniments que s'organitzen des de la seu, entrevistes i articles de caràcter divulgatiu i no acadèmic relacionats moltes vegades amb la realitat de la societat receptora. És per això que si bé aquestes publicacions vehiculen les inquietuds culturals dels emigrants catalans, no ens aporten en general referències vàlides al tema que ens ocupa, i no s'han sotmès a una comprovació exhaustiva. Ens limitem, per considerar-ho més oportú, a incloure-les en la base de dades sobre revistes.

tacte entre cultures o de les migracions i els exilis, i la proposta didàctica *Català als Casals* (el primer número va sortir al juliol del 1999) que ofereix a aquestes entitats un recurs per a l'ensenyament de la llengua.

Finalment, el Departament de Governació i Relacions Institucionals de la Generalitat de Catalunya va facilitar, entre d'altres documents d'interès, el butlletí *Notícies*, adreçat als casals de fora i un exemplar de la revista *Projecció Exterior*, igualment creada per a la seva distribució i divulgació més enllà de les fronteres de Catalunya.

La recerca: temes i aproximacions a l'estudi de les migracions a Catalunya

1. Les escales espacials d'anàlisi

A continuació es farà una anàlisi de la relació d'ítems segons les escales espacials emprades en aquest estudi. De tots els conceptes relacionats amb aquesta distribució espacial (vegeu el mapa de conceptes del punt 3 del capítol «Introducció»), amb els quals es tracta de distingir llocs d'origen i destinació i direcció dels fluxos, se'n destaquen tres grans grups:

- Migracions internes a Catalunya.
- Fluxos entre Catalunya i la resta d'Espanya: emigració i immigració.
- Fluxos entre Catalunya i la resta del món: emigració i immigració (d'on, evidentment, excloem els inclosos en la categoria anterior).

Com que en aquesta secció estan incloses totes les referències trobades, no incidirem gaire sobre el tipus de producció ni la perspectiva utilitzada, ni tampoc no citarem tots els autors, a fi de no repetir informació més detallada en apartats següents. Pel que fa a l'emigració catalana i les nacionalitats o regions de procedència més freqüents pel que fa als immigrants a Catalunya, ens limitarem a fer una anàlisi aproximativa sobre els llocs de destinació i d'origen més habituals en els estudis.

No s'ha adoptat l'opció de representar les dades obtingudes en una matriu de doble entrada (origen-destinació), perquè l'amplitud de possibilitats i combinacions n'haurien fet bastant difícil la interpretació i la lectura. S'ha considerat més convenient mostrar els resultats de les freqüències marginals, és a dir, per una banda, les corresponents als llocs de procedència i, per una altra, als llocs d'arribada.

1.1. La migració interior a Catalunya

La migració interior a Catalunya té dos vessants principals: d'una banda, el que s'anomena «mobilitat residencial»¹, sobretot pel que fa la producció dels

1. Mobilitat associada a un canvi de residència que normalment implica modificacions mínimes en l'espai de vida quotidiana. De vegades aquesta mobilitat és incentivada pel reclam

últims anys, i, d'altra banda, els fluxos migratoris rural-urbà, estudiats sovint des d'una perspectiva històrica. Però existeix, a més, tota una producció més general lligada a les migracions a Catalunya. En una gran part d'aquesta producció també es consideren els fluxos sobre la resta de l'Estat-Catalunya i no solament els fluxos interns. De fet, de vegades aquests últims poden haver estat una continuació dels primers.

El recorregut temporal d'aquestes obres abraça una bona part de la nostra història (trobem estudis realitzats en els últims vint-i-cinc anys que es remunten al segle XVII), però amb una especial incidència a l'última segona meitat del segle XX. Aquests moviments migratoris interns estan associats ocasionalment amb d'altres variables demogràfiques, com ara la nupcialitat (i la mobilitat motivada pels canvis en les relacions de parella) i la fecunditat.

La taula 3.1 mostra el nombre d'ítems trobats segons l'àrea geogràfica considerada pels autors. Hem d'aclarir que les referències corresponents a la RMB probablement estan més vinculades a la mobilitat residencial, ja que es una regió on aquest tipus de migració té una gran importància. De tota manera, com que aquesta tendència no quedava gaire evident, s'ha optat per mantenir-les en aquesta categoria en comptes d'incloure-les en la següent.

Aquest conjunt d'estudis constitueix aproximadament el 45,2 % del total de publicacions sobre migracions interiors a Catalunya.

Mobilitat residencial

La majoria dels escrits que versen sobre aquest tema utilitzen com a àmbit d'estudi la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB) i la resta de la província de Barcelona a la dècada de 1980. Només trobem una referència a la mobilitat

Taula 3.1. Marc geogràfic dels ítems generals sobre migració interna a Catalunya

Marc geogràfic de referència	Nombre d'ítems
Catalunya	24
RMB	7
Sabadell	2
Barcelona	1
Bages	1
Girona	1
Igualada/Manlleu/Centelles	1
Reus	1
Total	38

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

que suposa una àrea suposadament rural, tot i que actualment aquest context, tant a nivell productiu com social, és similar al de la ciutat.

residencial a l'àrea urbana de Girona, curiosament des d'una perspectiva de gènere. A la taula 3.2 es tracta de resumir-ne la informació. Tal com s'ha observat en els paràgrafs precedents, a aquestes vint-i-una entrades (25 % sobre el total de migracions internes), se n'hi podrien afegir d'altres que, amb un enfocament més genèric, fan una aportació important a l'estudi de la mobilitat residencial.

Fluxos rural-urbà

El despoblament del camp és un dels temes que més van captivar l'atenció des de principis del segle XX fins a la dècada de 1970, això comportà un lideratge indiscutible de Barcelona i d'altres grans municipis de la resta de la regió metropolitana com a ciutats d'acolliment, la qual cosa va donar lloc a la creació del concepte «macrocefàlia barcelonina». En l'actualitat, pràcticament tothom qui continua treballant en aquesta línia ho fa des d'una perspectiva històrica o de fluxos entre el món rural dels països empobrits i les ciutats catalanes.

Així, sobre aquest despoblament del camp en benefici de la ciutat, tan associat al procés d'industrialització i al mercat laboral, tenim referències bibliogràfiques i hemerogràfiques publicades els últims 25 anys que es remunten fins al segle XIV.

La taula 3.3 aclareix si la menció d'un lloc es devia al fet que era origen (p. ex. Cerdanya), destinació (p. ex. Barcelona) o tot l'àmbit d'intercanvis migratoris amb fluxos rural-urbà (p. ex. Catalunya). Les vint entrades sobre fluxos rural-urbà constitueixen el 23,8 % de tota la producció trobada sobre migracions internes.

Fluxos urbà-rural

Finalment, queda per avaluar la producció existent respecte a uns fluxos d'augment creixent i marcadament actuals: els del «retorn al camp» o la nova inclinació per la vida rural. Aquest canvi s'ha d'entendre com a conseqüència directa del desenvolupament de completes xarxes viàries que faciliten i possibiliten desplaçaments entre distàncies relativament llargues en un temps breu, en part

Taula 3.2. Marc geogràfic dels ítems sobre mobilitat residencial a Catalunya

Marc geogràfic de referència	Nombre d'ítems
RMB	9
Mobilitat residencial associada a l'emigració de Barcelona ciutat	5
Santa Coloma de Gramenet	5
Girona	1
Mobilitat residencial associada a l'emigració del Barcelonès	1
Total	21

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

Taula 3.3. Marc geogràfic dels ítems sobre els fluxos rural-urbà a Catalunya

Marc geogràfic de referència	Nombre d'ítems
Catalunya	9
Emigració a Barcelona	2
A la RMB	1
De Collsacabra a Vic	1
Des de Gerri de la Sal (Girona)	1
Des de la Selva fins a la ciutat de Girona	1
Emigració des de la Cerdanya i l'Alt Urgell	1
Emigració des dels Pirineus	1
Girona	1
Mediterrani	1
Tarragona	1
Total	20

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

Taula 3.4. Marc geogràfic dels ítems sobre els fluxos urbà-rural a Catalunya

Marc geogràfic de referència	Nombre d'ítems
Immigració a la Garrotxa	2
Catalunya	1
Emigració des de Barcelona cap al món rural	1
Pirineus	1
Comarques de Tarragona	1
Total	6

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

per la influència de la «imposició» d'un nou model de vida i habitatge en les grans aglomeracions urbanes, així com per posicionaments polítics inspirats en moviments ecologistes i anticapitalistes. Com que aquesta denominada «neoruralitat» és un fenomen força recent, la producció en aquest sentit encara és discreta, ni tan sols arriba a l'1 % del total d'ítems sobre migracions internes, com es pot confirmar a la taula 3.4.

1.2. Els fluxos entre Catalunya i la resta d'Espanya

Pràcticament aquests fluxos només s'han estudiat en un sentit: de fora de Catalunya a Catalunya, degut al seu volum tot sovint s'han qualificat com a «onades migratòries».

Fluxos resta d'Espanya-Catalunya

Tot i que la immigració a Catalunya ha estat un procés constant durant el segle XX, va ser als anys vint i, després, a partir dels anys cinquanta, quan aquesta arribada de nous immigrants es va incrementar significativament, va assolir les cotes més elevades durant les dècades de 1960 i 1970, amb un decreixement simptomàtic relacionat amb la reestructuració econòmica des de començaments dels anys vuitanta.

El fet que la producció documental revisada datï d'anys posteriors a 1975, exceptuant-ne certes obres d'esment obligat per la seva transcendència en la temàtica de les migracions, origina que una part de la bibliografia sobre els fluxos interiors a Espanya hagi pogut quedar fora. En qualsevol cas, aquest criteri de selecció no deu haver esbiaixat exageradament les proporcions trobades si tenim en compte que l'anàlisi portada a terme en apartats anteriors ens mostra que l'aparició de la majoria de revistes científiques i acadèmiques és posterior a aquest any. A la taula 3.5 resumim la informació segons procedència i destinació. Una primera reflexió que suggereixen les dades és la manca de treballs específics segons els llocs de procedència. Amb tota la immigració rebuda de la resta de l'Estat, únicament l'andalusa ha provocat un interès clar per part dels experts, justificat pel fet d'haver constituït el contingent més nombrós dels immigrants arribats a Catalunya (i deixant al marge la pregunta de si des del punt de vista antropològic també té un atractiu especial). Com a segon col·lectiu sobre el qual més s'ha escrit és l'originari de Galícia, a molta distància de l'anterior i malgrat que numèricament no ocupi el segon lloc.

Cal destacar la sobrerrepresentació, tot i que tan sols amb tres referències concretes (Bou, Medina, 1999; Medina, 1992, 1997), dels bascos en la «literatura», sobretot perquè es tracta d'un poble que, en termes quantitius, no ha tingut un pes important dins de la immigració a Catalunya. En aquest cas, factors de caire sociopolític poden haver actuat com a elements motivants.

Com a conclusió principal pel que fa a la procedència, cal insistir en el fet que normalment l'atenció s'ha centrat més en el lloc d'arribada o residència i no tant en grups poblacionals determinats. És curiós com, per exemple, no hi ha una producció dedicada en exclusivitat als aragonesos, murcians, extremenys... (de forta representació al nostre país). Aquest fet enllaça amb una situació similar pel que fa a estudis sobre la immigració estrangera, en els quals també trobem molts treballs sobre uns col·lectius i l'oblit d'altres que són significatius qualitativament i quantitativament, com es mostrarà més endavant.

En aquesta línia de discussió encaixen els resultats obtinguts respecte als llocs de destinació. La majoria dels documents analitzats (47,1 % de la producció sobre els fluxos des de la resta d'Espanya) utilitzen com a marc geogràfic d'estudi tot Catalunya, malgrat que sovint en aquests treballs es fa posteriorment una classificació per zones, delimitant les pautes migratòries a entorns més reduïts. Seguidament, Barcelona sorgeix com a província i ciutat assenyalada

Taula 3.5. Marc geogràfic dels ítems sobre els fluxos resta d'Espanya-Catalunya

Marc geogràfic de referència: Origen	Nombre d'ítems	Marc geogràfic de referència: Destinació	Nombre d'ítems
Andalusia	15	Catalunya	82
Galícia	5	Barcelona	20
País Basc	3	L'Hospitalet de Llobregat	10
Pedro Martínez (Granada)	2	Tarragona	10
Castilla-La Mancha	1	AMB	4
Granada	1	Baix Llobregat	3
Laujar de Andarax (Andalusia)	1	Girona	3
		Sabadell	2
		Baix Empordà	1
		Catalunya rural	1
		Catalunya sud	1
		Cornellà	1
		Lleida	1
		RMB	1
		Sant Feliu de Llobregat	1
		Torelló	1
		Vilassar de Dalt	1
Total	28	Total	143
Marc geogràfic de referència: Origen - Destinació			
Espanya			8
Països Catalans			4
Mediterrània			1

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

(11,2 %), l'Hospitalet del Llobregat, gairebé sempre vinculat al col·lectiu d'andalusos (5,7 %), i Tarragona (5,7 %). No hem comptat aquí tota una sèrie d'ítems que es concentren en temes lligats a aquesta immigració a Catalunya però que no fan servir la localització com a variable concreta d'estudi (aproximadament unes vint entrades). Sí que es comenten, però, en els apartats temàtics.

Fluxos Catalunya-resta d'Espanya

L'emigració des de Catalunya a la resta de l'Estat no ha gaudit de la mateixa transcendència que d'altres fluxos migratoris. Ningú no treballa l'emigració dels catalans a la resta d'Espanya si no és en referència a períodes històrics concrets o des del punt de vista de la mobilitat associada al retorn.

Tanmateix, la diversitat d'enfocaments que s'han emprat per a tan poques referències és considerable: sis de les onze troballes situen els moviments migratoris de la població catalana dins del context de les migracions internes a Espanya. En aquests casos, la particularitat de Catalunya es veu reflectida en algun capítol o secció dels documents.

Com a efecte de la mobilitat provocada per la Guerra Civil, hi ha dos articles: un sobre catalans i catalanes a Burgos (Riquer, 1976) i un altre a la «zona nacional» (Thomàs, 1995). De perspectiva més històrica: un llibre sobre l'evolució de la presència catalana a Espanya durant els anys 1760-1914 (Pérez Picazo, Segura i Mas, Ferrer i Alòs, 1996) i un segon llibre sobre els sitgetans a Isla Cristina durant els segles XVIII i XIX (Jou i Andreu, 1982).

Finalment, més contemporani, en el llibre *La Societat Catalana* (Giner [dir.] 1998) es dedica un capítol a la mobilitat residencial amb la resta d'Espanya (Recaño Valverde, Solana Solana, 1998) i un altre fa un plantejament global dels fluxos migratoris a Catalunya (Pascual de Sans, Cardelús, 1998).

1.3. Els fluxos entre Catalunya i la resta del món

Fluxos Catalunya-resta del món

L'emigració catalana, com ja s'ha comentat anteriorment, es redueix bàsicament a la producció escrita sobre els fluxos històrics cap a Amèrica i Europa, causats per l'aprofitament comercial del Nou Món i l'exili de la Guerra Civil.

Es representa, a la taula 3.6, la distribució de referències bibliogràfiques segons els països de destinació de l'emigració catalana. A aquesta classificació hi hem d'afegir les vint-i-dues referències que no especifiquen cap destinació concreta, sinó que fan el seu recorregut arreu de diferents països i no centren la seva atenció en cap zona geogràfica en particular. Entre aquests, però, la majoria (divuit) correspon a obres sobre exili (relats d'exiliats, reflexions sobre l'exili català en general...), dues tenen un marcat caràcter històric (expulsió de moriscos i jueus) i les altres dues són de caire més teòric sobre l'emigració catalana.

La supremacia en relació amb la quantitat d'ítems és, lògicament, Llatinoamèrica (68,3 %), on Cuba i Puerto Rico van ser els llocs més rellevants de destinació en l'època de l'emigració indiana, i on països com Mèxic o l'Argentina van tenir una importància capital en la recepció d'exiliats catalans després de la Guerra Civil. Aquesta part del món va ser destinació de l'emigració catalana amb fluxos més voluminosos. En segon lloc hi ha els escrits que retraten diversos aspectes sobre l'emigració catalana a Europa (12,2 %), majoritàriament a França i de nou motivats per l'èxode provocat per la Guerra Civil. Les dues entrades per a Gran Bretanya també fan referència a aquesta causa. La resta de documentació trobada se situa en indrets amb mencions molt puntuals i tenen una orientació diferent de les anteriors (temes artístics i militars, per exemple).

Taula 3.6. Marc geogràfic dels ítems sobre els fluxos resta del món-Catalunya*

Llatinoamèrica	Amèrica del Nord	Europa	Àsia	Àfrica	Austràlia
Cuba 12	EUA 3	França 11	Filipines 2	Tunis 1	
Mèxic 11		Gran Bretanya 2	Corea 1		
Puerto Rico 8		Alemanya 1	Nova		
Argentina 6		Andorra 1	Guinea 1		
Xile 4					
Veneçuela 2					
Antilles 1					
República Dominicana 1					
Uruguai 1					
General 38				General 1	
Totals 84	3	15	4	2	1

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

*Altres indrets: Mediterrània (no especificat per països): 2.

Fluxos resta del món-Catalunya

En aquesta categoria es concentra aproximadament el 62 % de tota la producció documental recollida i sotmesa a anàlisi. No entrarem aquí a valorar les raons que justifiquen la predilecció per aquests tipus de fluxos, perquè hi incidiríem d'una manera repetitiva i incorreríem en el risc de fer la lectura de l'informe redundant i monòtona. Només volem aclarir els dos factors bàsics explicatius d'aquest fenomen: la correspondència temporal de l'augment de la producció (que prové de revistes acadèmiques i científiques fonamentalment) amb la recent arribada d'una immigració estrangera que, si bé dista molt de ser massiva, crida l'atenció dels experts i de l'opinió pública per les seves característiques particulars.

Les escales espacials considerades no són evidentment sempre les mateixes i trobarem que la classificació emprada a continuació no constitueix una partició del mapa², les unitats territorials se superposen. Algunes categories estan incloses en d'altres, però hem respectat el grau de detall pel que fa a la delimitació territorial de la producció analitzada. Per exemple, en nombrosos casos, tot i que el títol esmenti l'Àfrica del Nord, el Mediterrani, el Magrib..., els estudis apunten cap al Marroc. Per tant, aquests s'han afegit al grup corresponent al Marroc.

2. Una partició del mapa la constituïria una divisió exhaustiva (que cobriria tot el territori), de tal manera que les parts no se superposen (no hi ha cap regió comuna en dues zones definides per la partició).

Taula 3.7. Marc geogràfic dels ítems sobre els fluxos Catalunya-resta del món

Àfrica	41
Islam/musulmans africans	19
Àfrica negra	12
Magrib	26
Marroc	77
Senegàmbia	7
Gàmbia	5
Senegal	3
Total Àfrica	190
Llatinoamèrica	5
Perú	4
Brasil	2
Argentina	1
República Dominicana	1
Total Llatinoamèrica	13
Nord-Amèrica	1
Àsia	1
Xina	1
Japó	1
Filipines	5
Paquistan	2
Total Àsia	9
Europa	0
Immigració comunitària	6
Nord-europeus	2
França	10
Alemanya	2
Gran Bretanya	1
Escandinàvia	1
Polònia	1
Total Europa	23
No comunitària (en general)	11
Mediterrània	4
Total	251

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

A la taula 3.7 s'ha intentat fer una distribució aproximada de la procedència dels immigrants protagonistes dels diferents informes, llibres i articles.

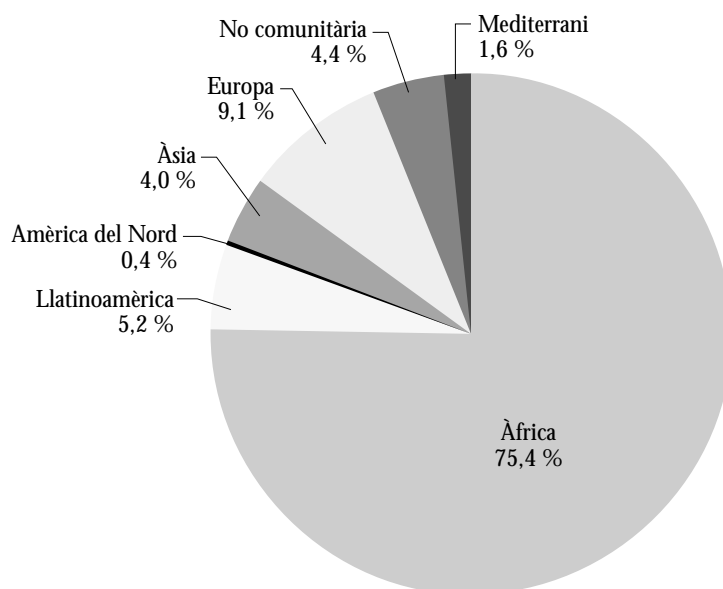
El total que proporciona el quadre anterior no iguala el nombre de referències que tenen com a temàtica principal la immigració estrangera. Això és degut al fet que un percentatge elevat de la producció no fa de manera explícita una

distinció segons procedència i realitza un apropament a la qüestió respecte al col·lectiu d'immigrants estrangers en general.

De tota manera, aquesta darrera afirmació cal que sigui precisada. L'adjectiu *estranger* no sempre es refereix a la població total nascuda en altres països. Tot i que no quedi expressament reflectit, d'aquest conjunt s'exclouen sovint els immigrants de l'Europa comunitària o de països enriquits, com poden ser els Estats Units, el Canadà o el Japó. Per això, hem de tenir present que quan es parla de multiculturalitat, racisme, discriminació, minoria ètnica..., normalment s'ha dirigit l'atenció a la població immigrada amb certes característiques socioculturals.

Sorpren la distribució proporcionada per la taula 3.7, precisament per la seva independència de les xifres reals sobre els contingents de nous nadius. A partir de la seva lectura, queda clar que no és igual, a efectes de pertànyer a un univers d'estudi, ser una persona del Marroc, que d'Argentina o d'Alemanya. Podem conjecturar que s'incrementa l'interès quan les suposades diferències culturals, idiomàtiques i religioses semblen més pronunciades, i en aquest sentit els africans són els que desperten més atenció. Tal com es pot observar en la figura 3.1, aquest continent agrupa més de tres quartes parts de la producció sobre la qual s'ha pogut tenir l'origen més o menys delimitat.

Figura 3.1. Procedència dels immigrants estrangers en la producció documental amb explicitació d'origen

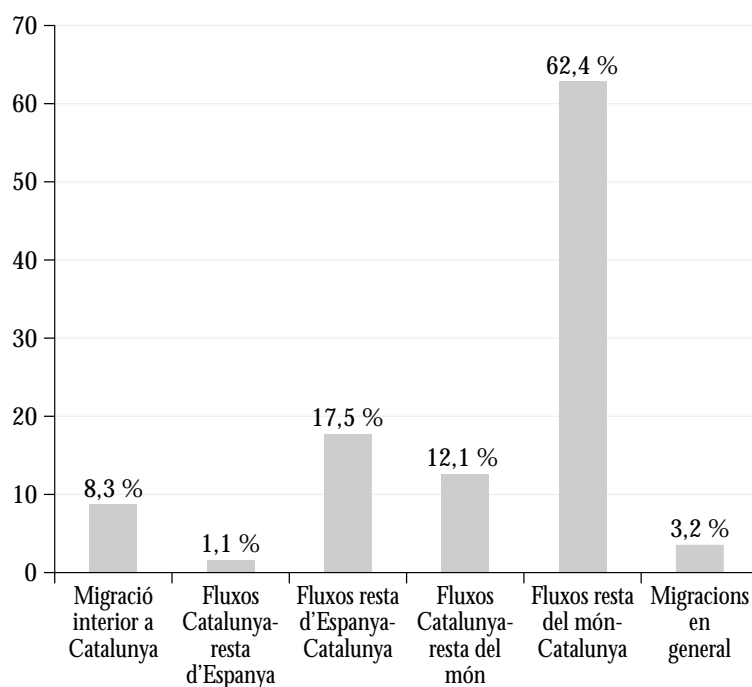
Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

Entre els africans, 41 de les 190 entrades (aprox. un 21,6 %) no especifiquen més sobre la procedència, 27 (aprox. un 14,2 %) corresponen a l'Àfrica negra o subsahariana, 103 (aprox. un 54,2 %) a la zona del Magrib o més concretament al Marroc (entre tots, el col·lectiu més esmentat) i finalment per als musulmans africans (que poden incloure tant persones de l'Àfrica negra com del Magrib), es recullen 19 entrades (10 %). La resta de continents agrupa 61 entrades de la nostra base, que representa tan sols el 9,6 % de tota la producció sobre immigrants a Catalunya.

1.4. Valoració

L'avaluació sobre el tipus d'orientació espacial dels fluxos migratoris ha d'estar necessàriament vinculada a la discussió sobre l'evolució temporal dels estudis. El fet d'haver seleccionat la producció bàsicament a partir de l'any 1975 condiciona d'alguna manera els àmbits geogràfics de referència escollits pels autors. Fins a la dècada de 1980, l'objecte d'anàlisi era principalment la immigració procedent de la resta de l'Estat. A partir dels anys noranta, època en la qual es

Figura 3.2. Distribució percentual de la producció segons l'escala espacial

Font: Elaboració pròpia a partir de la base documental.

concentra la majoria de la documentació, és la immigració estrangera no comunitària procedent de països empobrits la que comença a adquirir un fort protagonisme.

A la figura 3.2 observem clarament aquests aspectes amb el desglossament segons la direcció i el sentit dels fluxos. Els resultats mostren diferències acusades. Un impactant 62,4 % del total recollit³ centra la seva atenció en els moviments migratoris de la resta del món cap a Catalunya i, concretament, de països més empobrits cap a Catalunya. En segon lloc, el segueix el 17,5 % referit a les migracions, amb enorme importància numèrica, des de la resta d'Espanya. Observem un cop més que no es manté la proporcionalitat entre la quantitat d'immigrants arribats i la quantitat d'estudis sobre aquests col·lectius. Continuen en aquesta ordenació per nombre de publicacions, les que tenen en compte les migracions de població catalana a l'exterior (cap a fora d'Espanya), amb un 12,1 %. Per últim, la representació d'alguns treballs sobre les migracions de Catalunya a la resta de l'Estat és purament simbòlica (1,1 %).

2. L'evolució temporal dels estudis sobre migracions a Catalunya

La classificació de la documentació segons l'any d'edició o de realització —en el cas dels materials no publicats— permet fer un seguiment de com han evolucionat en el temps els estudis sobre migracions a Catalunya. Un primer element que cal tenir en compte és l'increment progressiu, i fins a cert punt espectacular, de la quantitat de documentació produïda durant els últims anys.

Així, si fem una classificació molt simple dels ítems, segons el quinquenni de la seva publicació/realització, tindriem la taula i la figura següents.

Com es pot observar a la figura 3.3, els anys noranta constitueixen un període d'explosió en la producció de materials. Durant aquesta dècada es van publicar o realitzar prop de les tres quartes parts de tots els ítems que s'havien fitxat entre el període 1975-2000. La producció científica en les dècades precedents, encara que sigui significativa, presenta uns volums més modestos.

Però més interessant que la simple avaluació del volum és l'anàlisi de quins són els temes i les perspectives prioritàries en l'estudi de la migració a Catalunya durant aquests últims vint-i-cinc anys.

Al llarg d'aquest document ja s'han donat diverses indicacions sobre el sentit que ha pres aquesta evolució. En termes molt breus, i fins i tot un punt simplificadors, ens trobem amb una quasi substitució dels fluxos que acaparen l'atenció dels investigadors durant gran part del segle XX —els fluxos migratoris interns i, específicament, els que tenien el seu origen en la resta d'Espanya—, per una més gran i cada vegada més aclaparadora focalització de

3. S'ha d'aclarir que la suma dels diferents percentatges supera el 100 %, ja que algunes referències tractaven més d'una de les categories definides en la classificació. Per una altra banda, les característiques de les dades recollides fa que l'anàlisi quantitativa sigui limitada i l'acostament a les xifres, aproximativa.

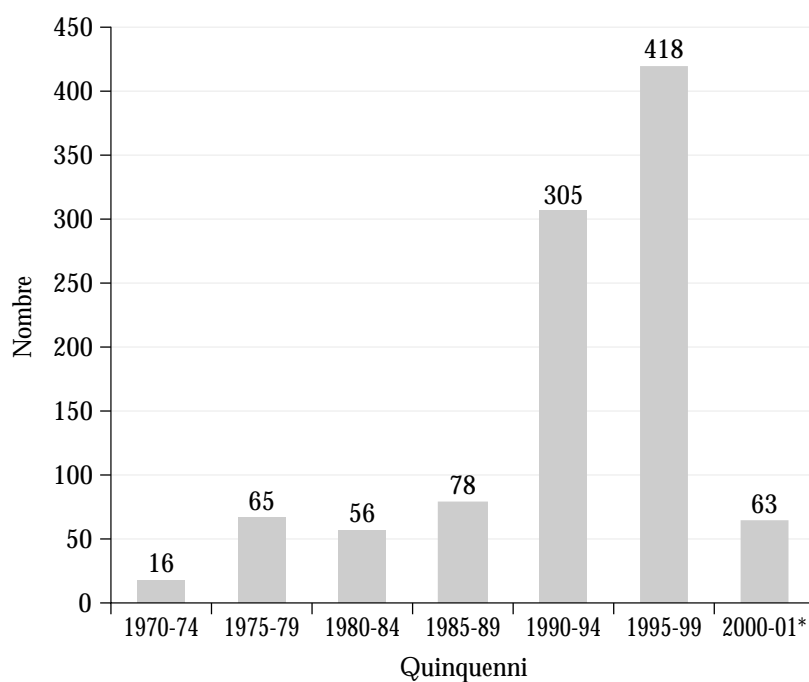
Taula 3.8. Classificació del ítems de la base documental segons quinquenni de publicació/realització

Quinquenni	Ítems	(Decenni) Ítems	Percentatge	(Decenni) Percentatge
1970-1974	16		1,6	
1975-1979	65	81	6,5	8,1
1980-1984	56		5,6	
1985-1989	78	134	7,8	13,4
1990-1994	305		30,5	
1995-1999	418	723	41,8	72,2
2000-2001*	63		6,3	6,3
Total	1001		100,0	100,0

Font: elaboració pròpia a partir de la base de dades documental.

El nombre d'ítems és el que s'havia buidat fins al mes de maig de 2001, amb posterioritat s'hi van incloure altres documents.

* Només és un any i mig, aproximadament.

Figura 3.3. Evolució temporal dels estudis sobre migració a Catalunya (1970-2001).

Font: elaboració pròpia a partir de la base documental.

l'anàlisi sobre els fluxos migratoris internacionals, en aquest cas la immigració des de l'estranger i d'estrangers. Òbviament, una anàlisi més específica mostraria la continuïtat en l'estudi de tota classe de moviments migratoris i de temàtiques al llarg del temps.

Així, durant la dècada de 1970, amb l'única excepció d'un article del SECOD sobre la immigració d'estrangers africans a Catalunya (SECOD, 1972), tots els estudis centren la seva atenció en la migració interna, tant si té lloc a l'interior de Catalunya com molt especialment en els intercanvis entre Catalunya i Espanya⁴. En aquest marc s'han d'inscriure les anàlisis sobre la migració i la mobilitat social de Pinilla de las Heras (1973-1978) i la també prolífica producció científica de l'antropòleg Esteva Fabregat al CSIC de Barcelona, centrada, en aquest cas, en els processos d'integració i conflicte cultural entre immigrants i autòctons. En una línia semblant, cal destacar els estudis de Cardelús, Oroval, Pascual de Sans, 1978; Castellanos, 1978; Negre, 1979; Solé, 1979; Solé, Miguélez, Junyent i Izquierdo, 1978; Solé, Vicens, 1979, per citar tan sols alguns dels investigadors més destacats de l'època. L'altre tema rellevant en aquesta dècada serà l'estudi de la migració interior i la seva relació amb l'activitat econòmica. La classe obrera, en aquest sentit, centrarà gran part d'aquests estudis (Cardelús, Pascual, 1979*; Giner, 1975; Giner, Salcedo, 1976; López Raimundo, 1979; Ribó, 1977). Des d'una perspectiva més demogràfica se situen els treballs de Recolons (Recolons, 1976; Recolons i Arquer, 1979).

Durant aquesta dècada es van publicar alguns dels llibres més emblemàtics en l'estudi de la migració a Catalunya, com és el cas de les obres de Candel, començant per *Els altres catalans*, publicada a la dècada anterior, l'any 1964, a la qual es varen afegir *Immigrantes y trabajadoras* (1972) i *Algo más sobre los otros catalanes* (1973). En un altre pla, però també important per la posició política que ha ocupat a Catalunya des de principis dels anys vuitanta, se situa l'obra de Jordi Pujol, en la qual reflexiona sobre la immigració d'aquells anys (*La immigració, problema i esperança de Catalunya*, 1976)⁵.

No va ser, tanmateix, un període prolífic en la presentació de treballs de recerca sota la forma de tesis, tesines o memòries de recerca. L'única tesi doctoral presentada va ser la de Tomàs Vidal Bendito (1973), sobre el procés de despoblació rural de Catalunya.

Els fluxos migratoris interiors, entre Espanya i Catalunya fonamentalment, van ser l'eix vertebrador de nombroses recerques. L'impacte i, tot sovint, la preocupació que va originar l'arribada d'un contingent molt nombrós de pobla-

4. Pascual de Sans (1984*, p. 127), que fa un estat de la qüestió sobre els estudis de migració a Espanya durant la segona meitat del segle xx, també constata la manca d'aportacions a l'anàlisi dels fluxos d'estrangers a Espanya —notablement de treballadors portuguesos, llatinoamericans, nord-africans i de l'Àfrica negra—. Un tema únicament tractat en aquells anys des d'una perspectiva periodística.
5. Altres estudis publicats abans de la dècada de 1970 són: Boix Selva, 1966*; Bolós, 1959*; Duocastella, 1966*; Iglésies, 1961*; Jutglar, 1968*; Maluquer Sostres, 1963*, 1963*, 1966*; Martínez Mari, 1966*; Olives Puig, 1969*; Pérez Díaz, 1965*, per citar-ne alguns dels més destacats.

ció al llarg de les dècades precedents havia ja estat motiu d'anàlisi amb estudis pioners, com ara les reflexions de Vandellòs (Vandellòs i Solà, 1935*, 1985* —edició original de 1935—) a la dècada de 1930.

L'inici dels anys vuitanta significa una transformació important del panorama migratori vigent fins al moment a Catalunya i Espanya. Els intensos fluxos migratoris interiors, fortament polaritzats i amb un marcat caràcter unidireccional, que havien caracteritzat les dècades precedents, van caure amb força. Per altra part, en l'àmbit polític s'assisteix a la recuperació de les institucions de govern pròpies de Catalunya i es plantegen els problemes que la immigració produïa en uns moments de forta crisi econòmica i de recuperació cultural i lingüística de Catalunya.

El tema del retorn sortirà amb força a l'estudi de les migracions. Les conseqüències que la crisi econòmica va tenir sobre Catalunya, així com sobre tot el conjunt de les economies dels països de l'Europa occidental, va produir un increment apreciable dels processos migratoris que sovint es conceptualitzen sota el concepte de «retorn». En aquest sentit, s'inscriuen les reflexions teòriques i els estudis empírics realitzats per Àngels Pascual de Sans i Jordi Cardelús, que, encara que ja havien començat als anys setanta, agafen en aquesta dècada una empena més gran (Cardelús, Pascual, 1985; Pascual de Sans, 1982, 1983; Pascual, Cardelús, 1983, 1986; Pascual de Sans, Cardelús, 1981; Pascual de Sans, Cardelús, Alba [col·laboradora], 1986).

Una perspectiva que començarà a assolir un cert protagonisme deriva de la demografia i l'interès per estudiar les migracions en relació amb l'estructura demogràfica de la societat catalana. Als anys setanta ja se situen els estudis pioners de Lluís Recolons que, en la dècada dels anys vuitanta, té una clara continuïtat amb els treballs d'Isabel Pujadas i Anna Cabré.

D'igual manera, a partir de mitjan vuitanta es comencaren a publicar aportacions sobre les «noves migracions» i els «nous immigrants». Ja s'ha comentat que durant la dècada de 1970 l'atenció cap a la immigració estrangera és pràcticament simbòlica. No entra dintre dels temes d'estudi. Durant els anys vuitanta s'assisteix a una explosió d'aquests fluxos i d'aquests col·lectius. A començament d'aquesta dècada hi ha un estudi pioner sobre els immigrants marroquins, en concret l'any 1983 (Roca, Roger, Arranz, 1983). Des de finals dels anys vuitanta cada cop és més constant l'aparició de materials sobre els immigrants estrangers i, en especial, sobre alguns dels col·lectius d'estrangers més nombrosos que resideixen a Catalunya i que, tot sovint, pateixen unes deficients condicions laborals i de vida.

Per últim, una parcel·la d'estudi que va tenir una aportació destacable és la dels estudis històrics. Durant la dècada dels vuitanta el nombre d'aportacions va créixer en volum i en diversitat de temàtiques. Tres són els eixos que estructuraven la recerca històrica en migracions: exili, intercanvis amb Amèrica i immigració francesooccitana. Un dels temes que ha tingut una aportació contínua ha estat l'exili de catalans després de la Guerra Civil.

Però el tema potser més important el constitueix l'anàlisi de la participació dels catalans en el procés de colonització d'Amèrica. En aquest sentit, es des-

taca la importància dels lligams comercials —inclòs el tràfic d'esclaus— i la contribució dels catalans en l'activitat econòmica dels països de destinació, així com la seva adaptació posterior a Catalunya, encara que en molta menys mesura. Algunes d'aquestes aportacions varen ser publicades per la Generalitat de Catalunya, que va impulsar, durant aquella dècada, els estudis sobre la presència dels catalans a Amèrica i el seu paper en els intercanvis entre els dos territoris.

Un altre eix de recerca, encara que no tan destacat en volum, recull un dels episodis més importants en la història de les migracions a Catalunya, però que tot sovint ha quedat, si no oblidat, sí relegat a un segon pla. És el cas de la immigració de francesos durant els segles XVI a XVII a Catalunya. És aquest un tema que va tenir una aportació primerenca a la dècada de 1960 en l'estudi de Jordi Nadal i Emili Giral (1960). A l'empara d'aquest estudi fonamental hi va haver durant la dècada dels vuitanta, tota una sèrie d'estudis sobre la immigració dels francesos des d'una perspectiva local (Clara i Resplandis, 1980; Codina, 1985; Solsona Climent, 1981).

Si fins aquí es pot fer una anàlisi detallada de l'evolució en l'estudi de la migració, els anys noranta signifiquen una ruptura amb les dècades precedents. El volum d'aportacions s'incrementa de manera molt notòria. La quantitat de recerques, d'investigadors i de revistes es multiplica durant aquesta dècada. Els moviments migratoris passen a ser una altra vegada un tema central en el debat públic i social. La presència creixent d'immigrants estrangers i la cada cop més gran diversitat nacional i cultural porta a una renovació per l'interès en l'estudi de la migració. De totes maneres, en destaca un aspecte prou significatiu. De la immigració exterior que rep Catalunya, en aquest cas procedent d'altres països, no tots els col·lectius nacionals han tingut una atenció similar. D'aquesta manera, és la població procedent de països extracomunitaris i, en concret, de països empobrits la que acapara tot sovint l'atenció dels estudis. Per altra part, la immigració internacional d'espanyols i la immigració des de països rics i, en concret, d'uropeus ha quedat relegada a un segon pla, malgrat la seva importància numèrica. Només hi ha hagut algunes aportacions en referència als estrangers comunitaris que treballen dins dels serveis turístics (Lardiés, 1999, 1999; Lardiés Bosque, 2000) o que treballen en la indústria, en aquest cas prenent en consideració la població de nacionalitat alemanya (Mendoza, 1994, 1995). Per al cas d'escandinaus, nord-americans i suïssos, vegeu Morén (1999, 2000).

Els estudis sobre l'emigració exterior des de Catalunya, inclosa tant la que es dirigeix a la resta d'Espanya com a uns altres països del món, continuen sent escassos. Només des d'una perspectiva històrica que, com ja s'ha vist anteriorment, té una clara continuïtat al llarg del temps, s'ha considerat l'emigració de catalans a Amèrica. I, per altra part també, en els estudis sobre l'exili de catalans, així mateix, a Amèrica. Tanmateix, un altre tipus d'estudis històrics, com ara el cas de l'estudi de la immigració dels francesos durant l'època moderna, ha quedat de nou pràcticament relegat a un oblit absolut, on tan sols destaquen un nombre petit de contribucions (Codina i Vilà, 1999; Gual i Vilà, 1991; Gual i Ramírez, Millas i Castellví, 1999).

Dintre de l'escassetat d'aquest panorama en els estudis històrics sobre la migració a Catalunya, cal destacar dues línies que s'enceten en aquesta dècada. Per una part, els estudis centrats en els intercanvis migratoris —en aquest cas l'emigració, bàsicament— entre Catalunya i la resta d'Espanya entre els segles XVIII i XX (Aracil, Ferrer, Recaño, Segura, 1996; Ferrer i Alòs, 1996; Muset i Pons, 1997; Pérez Picazo, Segura i Mas, Ferrer i Alòs [eds.], 1996). Tanmateix, la manca de noves aportacions en anys recents porta a pensar en una aproximació puntual i un posterior «abandonament» d'aquesta línia de recerca. L'altra línia està orientada a l'anàlisi, des d'una perspectiva demogràfica, de la població catalana, la seva estructura i les seves característiques i la interrelació amb els moviments migratoris (Cabrè, 1999; Llonch Casanovas, 1994, 1996; Llonch, Sancho, 1990, 1992; Sancho, Ros, 1994, 1996), una línia ja iniciada en la dècada anterior per Anna Cabré, Lluís Recolons i Isabel Pujadas.

Dins de Catalunya, un dels temes de reflexió i, moltes vegades, de preocupació ha estat tradicionalment el del despoblament del medi rural. Els processos d'industrialització i d'urbanització, força prematurs a Catalunya en relació amb la resta d'Espanya, van incidir en una modificació substancial de les característiques de la distribució espacial de la població catalana. Els anys noranta posen un gir radical en l'estudi de la migració interna a Catalunya i, més específicament, entre la ciutat i el camp. La constatació d'una progressiva pèrdua de població als principals municipis del país i, de manera molt destacada, a Barcelona i les poblacions del seu entorn més immediat, ha portat a fer un replantejament i una redefinició en l'estudi de quines són les noves pautes de poblament a Catalunya i ha comportat un interès específic per analitzar els fluxos migratoris, que tenen una importància tan manifesta en aquest procés de redistribució espacial de la població. Ja sigui prenent com a perspectiva el conjunt de Catalunya o de manera més específica la Regió Metropolitana de Barcelona, el nombre d'estudis és significatiu, començant pel propi Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona (1995, 1996, 1998) i l'Àrea Metropolitana de Barcelona (1997), amb una aportació clara des de la geografia. Els fluxos migratoris entre els municipis urbans, un tipus de desplaçament pràcticament no estudiat abans dels anys vuitanta, es converteix en un important objecte d'atenció teòrica i empírica.

3. La distribució temàtica

3.1. *Estudis històrics*

La perspectiva històrica ha estat una de les més recurrents en l'estudi de les migracions a Catalunya, gràcies, en gran part, al fet que es tracta d'una disciplina que permet establir una sinergia espontània amb l'enfocament des d'altres ciències. Així, per exemple, trobem moltes referències a l'àmbit de la història econòmica o de la demografia històrica. Des del moment que hi ha un recorregut en el temps i s'analitza l'evolució d'un procés, d'unes xifres o d'una tendència social, estem incloent certa perspectiva històrica al nostre estudi. De

tota manera, en aquest apartat hem considerat com a treballs històrics aquells que fan referència a períodes anteriors a la Guerra Civil i l'exili que hi està relacionat.

En un intent de sintetitzar tanta informació i abans d'entrar a descriure en detall la bibliografia recollida en aquests termes, avançarem que les línies fonamentals d'investigació són tres:

- D'una banda, queda molt reflectida la transcendència dels indians en l'emigració econòmica cap Amèrica, incloent aspectes dramàtics com el colonialisme, el comerç d'esclaus i els seus beneficis per a Catalunya, en forma de vestigis en l'arquitectura i la cultura. La majoria d'aquests documents revisa el paper d'aquests viatgers i comerciants al segle XIX i principis del XX.
- D'altra banda, les conseqüències de la Guerra Civil en la mobilitat de molts espanyols i, en concret, de molts catalans. Mantenint la filosofia de treball que ha alimentat aquest informe, ens hem limitat aquí també a esmentar les publicacions de caire més acadèmic i científic, deixant de costat la gran quantitat de novel·les i llibres divulgatius. De tota manera, hem fet alguna referència a relats personals sobre aquesta qüestió de l'exili, per respecte al criteri adoptat per les revistes històriques on han estat trobats o per l'anàlisi qualitativa que s'hi fa sobre la base d'històries de vida o de biografies.

Aquestes dues temàtiques concentren gairebé tota la producció sobre l'emigració des de Catalunya, que pràcticament no s'ha abordat des d'una perspectiva diferent, la qual cosa pot donar la impressió errònia que els catalans no han protagonitzat altres tipus d'emigració que puguin despertar l'interès dels experts en la matèria.

- Per últim, la simbiosi demografia-història, que ens brinda l'estudi de l'evolució de les migracions en diferents contextos geogràfics. Aquí la varietat és àmplia: des dels treballs més generals, que abracen les migracions durant tota una època, fins als més específics, com ara les migracions de francesos occitans, britànics, etc., establerts a diversos llocs de Catalunya en moments de la història molt concrets (sobretot edat mitjana i moderna). Aquests últims formen el grup que podríem qualificar de més purament històric.

També podem enquadrar en aquest apartat l'èxode rural-urbà a finals del segle XIX i inicis del segle XX, amb l'arribada a Barcelona de treballadors de la resta de Catalunya, del País Valencià, Múrcia i Aragó, en relació amb el desenvolupament industrial i d'infraestructures que s'estava produint a la capital.

Amèrica (segles XVIII i XIX)

Com hem assenyalat anteriorment, un gran focus d'interès dels historiadors en relació amb les migracions és la mobilitat transcontinental derivada principalment dels vincles comercials dels catalans amb el «Nou Món». Aquests lligams, que es van mantenir forts durant els segles XVIII i XIX, van entrar en declivi amb la pèrdua de les últimes colònies espanyoles d'ultramar (Filipines, Puerto Rico i Cuba) amb el tractat de París el 1898.

Els tipus de negocis no sempre eren els mateixos, tot i que hem de dir que el tràfic d'esclaus en va constituir un dels principals i més lucratiu. En aquest sentit, les transaccions es realitzaven fonamentalment amb Cuba (Escuder Cano, Royo Magallón, 1997; Fradera, 1984). Val a dir que historiadors com ara Jan de Vries (1990*) van analitzar com l'acumulació capitalista, que permet endegar la revolució industrial a Europa, va ser en bona part possible gràcies al tràfic d'éssers humans.

En altres casos, el comerç consistia en l'explotació del camp per treure benefici del nou mercat agrícola, principalment sucre (Tornero, 1989, 1990), que s'obria tant per al consum intern com per a la negociació amb Europa. Aquesta producció esdevingué realment important a Puerto Rico (Casanova, 1988; Maluquer de Motes, 1987, 1988; Mascareñas i Rubiés, 1988; Sonesson, 1990, 1995) i a Cuba (Maluquer de Motes, 1987, 1988). Aquestes mencions a l'agricultura normalment van acompanyades de l'anàlisi del que està succeint a la indústria.

Totes aquestes versions que adopta el comerç a determinades zones de Centreamèrica, la creació de xarxes migratòries i les estratègies que s'originen en el plantejament de l'emigració en algunes famílies catalanes, són estudiades per César Yáñez Gallardo (1994 —la seva tesi doctoral—, 1996, 1998), una de les persones que més s'ha dedicat a recórrer la trajectòria seguida pels indians catalans que van participar en aquesta emigració (1991). La seva anàlisi se centra moltes vegades en pobles concrets, com ara Sant Feliu de Guíxols (Yáñez Gallardo, 1992), o en famílies en particular, com ara la Moreu Rabassa de Calella (1995). Alguns cops es fa menció expressa a la procedència d'aquests col·lectius d'emigrants catalans. La gent de Vilanova i la Geltrú que va marxar cap a Amèrica també té la seva representació en la nissaga dels Samà (Virella i Bloda, 1990). Passa el mateix amb la població sitgetana (Carbonell i Gener, 1984), des d'una aproximació més quantitativa (Jou i Andreu, 1990).

D'altres documents tracten igualment les relacions comercials, però des d'un vessant més estadístic. Per exemple, de l'època del comerç lliure, entre 1756 i 1825, emmarcat en la globalitat del cas espanyol i amb especial atenció a les variables origen-destinació (Delgado Ribas, 1982); també, amb caràcter més demogràfic i estadístic, les sèries anuals construïdes per a tot Espanya (Yáñez Gallardo, 1988) o l'aportació catalana, balear i valenciana a la formació del poble porto-riqueny (Cifre de Loubriel, 1975).

Cuba sorgeix com el lloc de destinació dels migrants catalans per excel·lència (Costa i Fernández, 1999; Junqueras, 1998; Moreno Masó, 1992). L'interès normalment rau en factors més lligats a l'economia, tot i que en algun moment ens trobem amb aspectes més concrets, com ara l'acostament a reflexions sobre colonialisme, identitat i qüestió nacional (Ligorred Perramon, 1998; Maluquer de Motes, 1992).

Però els catalans també van fer la seva aparició en altres terres. Per exemple, trobem esments sobre l'Uruguai colonial (París Corcoll de Oddone, 1985), o sobre destinacions més septentrionals, com ara l'emigració des de Sant Feliu

de Guíxols fins a Nova Orleans, entre el 1857 i el 1860 (Julià Civil, 1978) o, en general, sobre la presència catalana en el món cultural nord-americà (Duran, 1987).

Per la seva banda, Carlos Martínez Shaw ens ofereix un balanç que abraça un període de temps i espai més dilatats, des de finals del segle XV fins al primer quart del XIX (1990). Aquest autor aborda de manera més concreta el cas català en la carrera d'Índies a finals del segle XVII i primera meitat del segle XVIII (Martínez Shaw, 1981). Amb un títol semblant i que cobreixen també el segle XVIII, hi ha unes altres aportacions (Delgado Ribas, 1990). Per a una època posterior, segona meitat del segle XVIII i segle XIX, i prenent com a marc geogràfic de referència Amèrica en general, Maluquer de Motes també ha estudiat la participació catalana (1990a, 1990b).

Afortunadament, la temàtica de les emigracions catalanes a Amèrica permet establir un ampli ventall de perspectives i interessos en la recerca, i a més dels ja esmentats, que pel seu volum ocupen la majoria de la producció en aquesta línia, existeixen unes altres iniciatives d'estudi.

Algunes molt puntuals són: l'exclusió catalana en la història de la colonització d'Amèrica dins del col·lectiu de navegants i exploradors espanyols (Martínez Shaw, 1991), la «fugida» ultramarina dels joves del Prat de Llobregat per evitar el servei militar al segle XIX (Codina, Fabró, Ferret, Gómez, 1990), o el paper de buròcrates, clergues i professionals liberals a les Índies entre els segles XV i XIX (Bernades, 1991).

Una altra visió sobre aquesta emigració catalana parteix del terreny de la creació cultural a l'estranger. Els diccionaris «americans» recullen biografies i bibliografia, com ara el dels sitgetans a Amèrica (Jou i Andreu, 1994) o l'obra *Dos-cents catalans a les Amèriques, 1493-1987. Mostra del diccionari de Catalunya i Amèrica* (Grases, Molas [dirs.] 1988), amb una versió posterior (Manent, Grases, Molas i Ribalta, 1992).

Però el paper dels intel·lectuals en realitat ocupa un lloc discret. Trobem els establerts a l'Atenes del Plata, a l'Argentina, per als quals, en alguns casos, l'emigració va suposar una consegüent mobilitat social (Biagini, 1990); els catalans a la península del Yucatán, a Mèxic, amb la seva intervenció en la vida artística i cultural, en relació amb la llengua i la identitat, tractades des d'una perspectiva més antropològica (Ligorred Perramon, 1998), i, finalment, una destinació no inclosa fins al moment: la intervenció catalana als Estats Units en matèria de llengua, música i pintura i l'interès d'aquest públic americà per la cultura catalana (Duran, 1987).

Cal destacar l'aparició del retorn com a eix principal en alguns d'aquests llibres i articles. L'emigració «indiana» va tenir un pes important en gran part per les seves repercussions en els llocs d'origen. Amb el seu retorn, els indians van crear empreses, van potenciar la indústria i van edificar les seves noves cases amb magnificència (Gil Vilà, 1989). En particular, sobre l'arquitectura localitzada a Lloret de Mar (Domènech i Monet, 1993) o sobre l'arquitectura i l'urbanisme al Garraf, al Penedès i al Tarragonès (Biblioteca Museu Balaguer, 1990)

Aquesta bibliografia relacionada amb els fluxos de catalans a Amèrica se situa fonamentalment al segle XIX (Sánchez-Albornoz, 1990). De tota manera, en alguns casos retrocedim a la segona meitat del segle XVIII (Delgado Ribas, 1982; Biblioteca Museu Balaguer, 1990; Jou i Andreu, 1994) i a la primera meitat del segle XX (Biblioteca Museu Balaguer, 1990; Maluquer de Motes, 1992; Jou i Andreu, 1994; Yáñez Gallardo, 1994). Per últim, un recorregut per tot el segle XX es troba en l'anàlisi sobre l'economia catalana a Xile (Lasagna, 1995).

Exili arran de la Guerra Civil

La Guerra Civil espanyola va provocar la fugida de contingents humans durant els anys del conflicte i a Catalunya, sobretot l'any 1939. L'exili marcat per aquest episodi de la nostra història contemporània ha tingut en el seu tractament molts cops un to íntim i literari, en forma de relats personals o autobiografies (Artís Gener, 1976; Blade Desumvila, 1976; Fontserè, 1999; Oriol Pi-Sunyer, 1994; Pàmies, 1974, 1975; Pernau, 1995; Rovira i Virgili, 1989). Estil que toca temes tan diversos com la vida cultural (Carles Pi i Sunyer, 2000), les relacions socials i la integració (Benguereel, 1982) o l'experiència en els camps de concentració (Sarlé-Roigé, 1981).

En altres casos, l'acostament a la matèria s'ha fet també des d'una perspectiva micro, però més distanciada que l'anterior, de tal manera que els autors, en comptes de narrar en primera persona, dirigeixen la seva mirada a personatges concrets de la nostra història, dels quals fan una recerca biogràfica (Ametlla, Ferran de Pol, Galí, Sales, 1994), com és el cas de Ramon Fernández Jurado (Vila i Garcia, 1984), Frederic Rahola i Trèmols (Bechara, 1991) o Daniel Domingo Montserrat (Martínez Fiol, 1994).

Ja entrant en enfocaments més generals, sense noms propis, trobem una certa predilecció pel protagonisme polític dels catalans exiliats (Díaz Esculies, 1991; Carles Pi i Sunyer, 1992; Vilanova, 1994; Duarte, 1998), amb referències també al paper de la Generalitat de Catalunya a l'exili (Díaz Esculies, 1994) i al Consell Nacional de Catalunya (Carles Pi i Sunyer, 1978). De tota manera, el signe i l'activitat política dels que van haver de marxar o que van decidir fer-ho, és una constant present lògicament, de manera més o menys directa en tota la literatura sobre les conseqüències de la Guerra Civil. Arribem a trobar fins i tot alguna publicació sobre els falangistes i carlins catalans a la «zona nacional» (Thomàs, 1995) o les propostes militars d'un exiliat a Corea (Guixé i Coromines, 2000). Prova d'aquesta incessant activitat política i cultural és, per exemple, el sorprenent nombre de revistes que s'editen a les Amèriques a partir de 1831 (Balcells, 1988).

Quant a l'emigració qualificada, si bé quantitativament no va adquirir una proporció realment elevada dins del total de refugiats i exiliats, a nivell qualitatiu ha tingut un pes específic considerable. Alguns d'aquests intel·lectuals són els mateixos autors de les obres referenciades, d'altres són sovint l'objecte d'estudi de la resta. En concret, els mestres ocupen un lloc propi (Monés i Pujol-Busquets, 1990; Marquès, 1995).

França va ser el primer país quant al nombre d'exiliats que hi van arribar, amb un 36,5 % de catalans⁶ (Blade Desumvila, 1976; Sauret, 1979; Sarlé-Roigé, 1981; Monés i Pujol-Busquets, 1990; Vilanova, 1991; Fontserè, 1999; Guixé i Coromines, 2000; Carles Pi i Sunyer, 2000), aquest cas sí que es correspon amb la major part de la producció documental en aquesta línia.

De Mèxic, segona destinació més escollida, també trobem bastants mencions explícites (Bladé i Desumvila, 1993; Hernández, 2000; Ministerio de Cultura, Ajuntament de Barcelona, 1984; Pla Brugat, 1999, 2000; Riera Llorca, 1994; Sauret, 1979). De la resta d'Amèrica, tenim Argentina (Cárdenas de Monnet Sanz, 1992; Duarte, 1998); Cuba (Roy, 1998); Xile (Benguerel, 1982; Vila i Garcia, 1984); Venèçuela (Oriol Pi-Sunyer, 1994), i República Dominicana (Díaz i Esculies). Finalment, de la resta del món, els catalans als camps nazis alemanys (Roig, 1977), el pas d'Oriol i Carles Pi-Sunyer per la Gran Bretanya (1994, 2000), i del primer pels Estats Units (Pi-Sunyer, 1994).

L'imaginari o la realitat del retorn sorgeixen en la temàtica d'algunes publicacions (Pàmies, 1974; Vilanova, 1994), com és el cas de l'obra de recull bibliogràfic i anàlisi de l'aportació literària catalana a l'exili (Manent, 1989).

Per una altra banda, Catalunya com a receptora d'exiliats no ocupa una posició rellevant, apareixen discretament els bascos refugiats durant la Guerra Civil (Bou, Medina, 1999) i els argentins durant el període 1973-1983 (Jensen, 1997).

Altres obres importants tenen un tarannà més general: l'exili durant el període 1939-1945 (Díaz Esculies, 1992); durant el trascendental any 1939 (Museu d'Història de Catalunya, 2000); durant el període 1939-1975 (AA.DD., 1993) i per la mateixa època, però s'hi presta una especial atenció a temes com ara l'associacionisme o la presó (Sauret, 1979).

Entre els autors en destaquem per la quantitat, Daniel Díaz Esculies (1991, 1992, 1994, 1995), que, sempre fent al·lusió al col·lectiu de catalans exiliats, fonamentalment escriu sobre la implicació d'aquests en activitats polítiques des de fora de Catalunya a partir de 1939. També d'ell trobem un llibre sobre l'exili cap a la República Dominicana (1995).

Carles Pi i Sunyer abraça tant l'estudi polític dels refugiats i la qüestió nacional (1978, 1992) com la narració personal de les seves memòries d'exili (2000). Teresa Pàmies, en canvi, amb una creació més primerenca (1974, 1975), advoca per un estil més literari i intimista.

Pràcticament la totalitat d'articles sobre la temàtica de l'exili han estat publicats a la revista *L'Avenç*. La resta són llibres i algun treball de recerca. És interessant notar com aquest tema de l'exili atrau prou com perquè moltes de les publicacions surtin en forma de llibres, alguns de bastant divulgatius, la qual cosa no succeeix quan es prenen les migracions des del punt de vista d'altres disciplines, per a les quals trobem informes o articles amb un to més acadèmic.

6. MANCEBO, M. Fernanda (1993). «La España del exilio», *Cuadernos del Mundo Actual*, núm. 11.

Demografia històrica

L'estudi de les migracions des d'un punt de vista històric, de la seva evolució i distribució en l'espai-temps, ha sigut un dels interessos de la demografia històrica. En aquesta part dedicarem la nostra atenció als dos camps clau: la migració interna a Catalunya, vinculada a la despoblació del medi rural, i la immigració des de fora de Catalunya, anterior a la Guerra Civil.

L'àmplia tradició de Catalunya com a país receptor d'immigració, sobretot durant aquest segle XX, amb els immigrants provinents de la resta de l'Estat i els immigrants estrangers, d'aparició més recent (malgrat que totes dues se superposen en el temps), ha volgut que l'aportació acadèmica en aquesta línia hagi estat realment rica.

Són molts els autors que han fet les seves reflexions i que han escrit les seves consideracions i opinions sobre el recorregut temporal del comportament immigratori a Catalunya. Alguns, des d'un vessant més positiu i optimista, d'altres polemitzant sobre les conseqüències d'aquest flux immigratori constant, i fins i tot d'altres ho han fet des d'una valoració més purament numèrica i estadística. La quantitat de treballs és prou abundant com per poder afirmar que les migracions en la demografia històrica ha estat un tema amb cert interès, malgrat les dificultats que sempre ha imposat la recollida de dades.

Passem a una realitzar primera anàlisi del que s'ha fet específicament sobre migracions per acabar comentant la bibliografia que engloba aquesta temàtica dins dels estudis més generals sobre població a Catalunya.

Fluxos resta d'espanya i resta del món a Catalunya

És difícil fer una diferenciació acurada segons l'època i el tipus de migració. Partirem dels estudis menys específics, que consideren el tema general de les migracions a Catalunya, i continuarem ressenyant els de caràcter més particular, ja sigui per moments concrets de la història, com per a llocs i procedències determinades.

Primerament, hem de destacar els que, com a pioners, es van plantejar l'assumpte de les migracions a Catalunya en profunditat i amb rigor. L'obra de Vandellós i Solà (1935*, 1985* —edició original 1935—) s'ha convertit en un clàssic de referència obligada, al voltant del qual s'ha anat construint part de la recerca i discussió sobre aquesta temàtica. Evidentment, la crítica feta als treballs de Vandellós per la seva visió pessimista del futur de la població catalana no l'eximeix d'un gran valor. Poc després, el 1936, s'edita un llibre de Creus Vidal amb el mateix títol: *La immigració a Catalunya*.

De fet, amb el títol de *migracions a Catalunya* o similars trobem tota una sèrie d'obres d'autors de tendències i formació divergents. A més dels dos ja esmentats, hem de tenir molt present el llibre *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya* (Simon i Tarrés, 1995) i els escrits d'Anna Cabré, de caire demogràfic, que fonamentalment ha fet el seu recorregut al llarg del segle XX, proposant una resposta a les teories de Vandellós (1989a, 1990) i estudiant la influència de la immigració en les pautes de reproducció de la població catalana (1989b, 1992). La seva valoració positiva i antialarmista del fet migratori i la seva con-

sideració de Catalunya com a societat caracteritzada per la seva obertura a la immigració són màximes del seu discurs.

Un altre enfocament, d'aparició puntual, és el que es basa en l'establiment de classes socials molt marcades arran de l'arribada d'una immigració massiva des de la resta de l'Estat durant els anys compresos entre el 1900 i el 1975 (Vilanova, 1996).

Ja en els treballs recents, més orientats a l'estudi de la immigració estrangera, es fa difícil adquirir la perspectiva històrica d'un tipus de fluxos relativament jove. En el llibre *Atlas de la inmigración magrebí en España* (1996), tot i que comprèn el territori estatal, podem trobar força informació sobre el que succeeix a Catalunya i, a més, hi podem constatar el desenvolupament històric d'aquesta immigració a Espanya, país amb forts lligams històrics amb el Marroc. També es fa un repàs a les vinculacions històriques entre el Marroc i Catalunya/Espanya en un estudi del Colectivo IOE (1994) sobre els marroquins a la societat catalana.

En un àmbit més restringit i sovint més allunyat en el temps, existeix també una original varietat de producció. La influència de la immigració francesa occitana queda palesa en moltes publicacions i treballs de recerca. Sobre Catalunya en general, entre els segles XVI-XVII, disposem de l'obra pionera de Jordi Nadal i Emili Giralt (1960, 2000). A més, queda constància escrita per a zones concretes, com ara el Baix Llobregat, amb un enfocament estadístic i una especial atenció a les condicions de vida (Codina i Vilà, 1999), el Baix Llobregat entre els segles XVI i XVIII (Gual i Ramírez, Millàs i Castellví, 1999); o de manera més específica, el delta del Llobregat durant els segles XV i XVII (Codina, 1985); Mataró, durant el XVII (Nadal i Oller, Giralt i Raventós, 1966); la Conca de Barberà, en el XVI i XVII (Gual i Vilà, 1991); la rodalia de Camprodon, el 1856 (Clara i Resplandis, 1980); Sant Pol de Mar, al segle XVII (Solsona Climent, 1981). Per últim, pel que fa a l'edat moderna, trobem una anàlisi exhaustiva de documentació històrica, que incideix en temes com ara la integració o el treball (Codina, 2000).

Tot i que de la immigració estrangera més antiga sobresurten lògicament els francesos per la seva proximitat a Catalunya, trobem un treball sobre els britànics a Tortosa durant el segle XII (Miravall, 1980) i un altre sobre la immigració americana a Catalunya (Hernández Aguilar, 1998).

Migracions internes

Tot i que els moviments interns a Catalunya no han aconseguit captivar els investigadors de la mateixa manera que ho han fet les migracions procedents d'altres punts de la geografia espanyola o de l'estranger, no deixen de tenir la seva importància en el conjunt de la producció estudiada.

Des de la demografia històrica, l'estudi de les migracions internes comporta un esforç titànic quant a la recopilació de dades (que normalment l'ha de portar a terme el mateix investigador), ja que les fonts es redueixen normalment als arxius parroquials i a censos de dubtosa qualitat. Dins d'aquestes recerques trobem diversos treballs referits a tota Catalunya: pels segles XVII i

xviii (Fabrè Dachs, 1991) i sobre l'efecte de les migracions en la transició demogràfica pel que fa el període 1755-1900 (Llonch, Sancho, 1990).

El despoblament del camp i l'èxode rural vers la ciutat ocupa una part rellevant en aquest àmbit. Els treballs de Vidal Bendito (1970, 1979, 1997), inclosa la seva tesi doctoral (1973), s'han convertit en referents bàsics, a més dels d'Enriqueta Camps (1990b), que amb una mirada centrada en el segle XIX, aprofundeix la interrelació entre el poblament, el mercat de treball i el desenvolupament industrial (1990a)

En el cas de Girona, aquest procés queda reflectit en alguns articles (Batlle i Prats, 1980; Alberch, Castells, 1983; Castells i Calzada, 1983; Beltrán Costa, 1988). A la província de Barcelona: Sant Andreu de Palomar, segle XIV (Busqueta i Riu, 1991); Osona, segles XIII-XV (Serra i Clota, 1991), i el Baix Llobregat, entre 1787-1936 (Recaño, 1994). Específicament de l'àrea de Tarragona pràcticament no n'hem trobat res, només alguna referència sobre la relació de matrimonis i immigració a la ciutat de Reus entre el 1700 i el 1711 (Anguera, Mèlich, 1979).

Dins la relació de migracions internes-economia, a part dels ja esmentats treballs d'Enriqueta Camps, hem de destacar les aportacions de Joaquín Arango, un dels investigadors que més l'ha treballat: d'una banda, el primer terç del segle XX analitzant tota l'Espanya oriental (1976), i, d'altra banda, la seva tesi doctoral que relaciona transició demogràfica, moviments migratoris interns a Catalunya i des de la resta de l'Estat amb el procés d'industrialització (1982). De fet, aquest interès per l'efecte de les migracions en el desenvolupament econòmic ha estat una constant en aquest àmbit disciplinari. Així, s'ha tractat la indústria en general al segle XIX (Camps, 1990) i la fàbrica tèxtil a la primera meitat del segle XX (Llonch Casanovas, 1994).

Fluxos Catalunya-resta del món

Si excloem les migracions de catalans productes de la Guerra Civil o dels intercanvis comercials amb Amèrica, encara ens queden referències per fer sobre publicacions i recerques molt disperses i, tot sovint, curioses.

Retrocedint molt en el temps, podem seguir les passes dels sitgetans a Isla Cristina, en els segles XVIII i XIX (Jou i Andreu, 1982); dels jueus gironins en l'expulsió durant el segle XV (Mirambell, 1988); podem fer una ullada a la colonització catalana a Túnis, entre el 1284 i el 1432 (Fontanals, 1981), o a la colonització per part dels romans de la Hispània oriental i observar el seu impacte en les migracions el segle II (Marín Díaz, 1988) o per la Mediterrània (Portella i Comas, 1979).

L'atractiu d'Amèrica no es limita a l'aventura indiana. Així, tenim els catalans que hi treballen per la independència (Castells, 1986) o biografies sobre artistes residents a Veneçuela (Salcedo Miliani, 1995). Per últim, tres referències de caràcter històric més específiques sobre els catalans a Nova Guinea (Aixalà, 1982), a Austràlia (Douglass, 1997) i a les Filipines (Garrabou, 1998).

3.2. *Estudis territorials*

En aquest apartat, es considera prioritàriament aquells estudis que lliguen la migració de la població amb el territori i, molt especialment, amb les pautes de distribució de la població a Catalunya. Treball i habitatge són variables clau que cal tenir en compte per definir quins són els factors més significatius que defineixen les característiques en el poblament a Catalunya. Un tercer factor, tot sovint oblidat, el constitueixen les infraestructures i, entre elles, les infraestructures viàries. Ara bé, els estudis sobre aquestes s'han centrat quasi exclusivament en l'anàlisi del desenvolupament i la creació de les xarxes de comunicació viàries, amb una consideració especial sobre la incidència que les infraestructures tenen sobre l'economia i, en concret, en la millora de la productivitat econòmica⁷. En relació amb la població i prenent com a referència Catalunya, l'enfocament s'ha dirigit a estudiar de manera prioritària la interrelació entre les xarxes de transport i comunicació i la mobilitat quotidiana de la població. Però pel que fa a la migració, no existeix cap tipus d'anàlisi o estudi que s'hagi plantejat analitzar la vinculació entre els canvis residencials i les xarxes viàries. Ara bé, els estudis sobre les pautes de poblament i assentament de la població, tot sovint, i encara que sigui de manera indirecta, incideixen en l'establiment de lligams entre aquests dos factors⁸. D'altra banda, normalment s'han estudiat i planificat les infraestructures en funció de les necessitats en un moment determinat, però s'ha prestat molta menys atenció a l'impacte que la seva construcció té sobre l'evolució i les característiques en el poblament.

El debat sobre les característiques del poblament a Catalunya té un punt de trencament des de finals de la dècada de 1970, que, òbviament, es reflectirà en la literatura científica. Gran part del segle xx, i de manera força evident en el cas de Catalunya, ha estat marcat per un procés intens d'urbanització de la població. La pèrdua de població de les àrees rurals i, en especial, d'aquelles àrees territorials que quedaven més allunyades dels principals focus industrials

7. En aquest sentit, des del Departament d'Infraestructura del Transport i del Territori de la Universitat Politècnica de Catalunya, s'han realitzat tota una sèrie d'estudis, molts dels quals han estat en format de tesis i tesines, sobre la construcció d'infraestructures —en especial viàries— i sobre l'impacte urbà i social d'aquestes (Barba Cuscó, 2000*; Celma Herrada, 1999*; Comas Cifre, 2000*; Herce Vallejo, 1995*; Junyent i Comas, s.a.*, 1983*; Noguera i Gros, 1997*; Ramírez Lozano, 1999*).

Unes altres, aportacions, moltes de les quals han tingut el suport d'organismes de l'Administració catalana, són: Bel i Queralt, 1998*; Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, 1996*, 1997*; Consell de Cambres de Catalunya, 1985*, 1991*; Hernández i Gascón, 1992*; Lleonart (dir.), 1998*, 1999*.

8. Aquest punt és tractat amb més deteniment per part d'un dels grups que participa en l'elaboració d'aquests estats de la qüestió sobre diversos aspectes de la població catalana. En concret, Juan Antonio Módenes i Carlos Sánchez —Departament de Geografia de la UAB i Centre d'Estudis Demogràfics— centren l'anàlisi en les pautes de poblament i assentament de la població en els últims anys. Marc Ajenjo —Centre d'Estudis Demogràfics— investiga sobre la mobilitat quotidiana de la població. Per aquest motiu, hem considerat convenient limitar l'anàlisi als fluxos migratoris, tot i que a continuació s'apunten de manera sucinta alguns dels canvis en les pautes d'urbanització de la població en les últimes dècades.

i, en general, de l'activitat econòmica, és un dels temes d'estudi i de preocupació durant gran part d'aquest segle (una mostra en són els estudis de Josep Iglésies (1972), Tomàs Vidal Bendito (Vidal, 1970; Vidal Bendito 1970, 1973, 1973, 1976, 1979) i uns altres de més recents, com ara Beltrán Costa, 1988; Luzón, 1983-1984; Villaró, Campillo, 1988; Soriano, 1994. El revers, les migracions des de la ciutat fins a les àrees rurals, ha tingut algunes aportacions molt lligades a certs moviments culturals de revalorització de la vida rural i de retorn al camp (Martínez i Illa, 1986, 1987).

Els anys setanta suposen un cert canvi en aquesta dinàmica. Primerament als Estats Units i, amb posterioritat, a la resta d'Europa s'observa un procés de replegament de les grans àrees urbanes, acompanyat en molts casos per un descens de la població i un canvi de signe del saldo migratori d'aquestes àrees amb la resta del territori, que aleshores passa a ser clarament negatiu. D'altra banda, a les àrees rurals o en aquelles amb una baixa densitat de població es comença a detectar un cert redreçament en l'evolució de la població. La ralentització de les pèrdues de població bàsicament deguda a una intensa emigració i fins i tot l'aturament i, en certs casos, el creixement de la població va portar a una redefinició del sistema conceptual i teòric aplicat a l'anàlisi del poblament i a la interrelació entre les àrees urbanes i rurals⁹.

No obstant això, definir les noves pautes i delimitar fins a quin punt estem davant d'una situació nova que suposa un trencament clar en les pautes de poblament és un debat ple de matisos. Les anàlisis i els estudis reflecteixen marcades contradiccions. Per tant, entrar a fons en tota la complexitat d'aquestes reflexions teòriques i conceptuals és una feina que demanaria una extensió molt més gran de la que pot prestar-se en aquest document. La creació de tota una sèrie de conceptes amb fronteres difuses com són els de periurbanització, suburbanització o contraurbanització ara el reflex d'una situació nova i contradictòria.

En el cas de Catalunya destaca Barcelona i la seva àrea metropolitana com a àmbit territorial d'estudi¹⁰. Finals dels anys setanta significa el punt de màxima població del municipi de Barcelona. A partir d'aquesta data fins a les últimes dades oficials disponibles (padró de 1996), el descens ha estat continu, amb unes pèrdues superiors als dos-cents mil habitants. Els seus municipis

9. La literatura internacional hi és força abundant, amb una aportació especialment rellevant per part dels investigadors americans i britànics i, en menor mesura, francesos. Les aportacions espanyoles són molt més puntuals (Berry [ed.], 1976*; Blotevogel, Fielding, 1997*; Brun, 1993*; Camarero, 1993*; Champion [ed.], 1989*; Champion, 1995*; Champion, Illeris, 1990*; Champion, Vandermotten, 1997*; Cloke, 1985*; Fielding, 1982*, 1986*; Frey, 1988*; Fuguitt, 1985*, 1991*; García Ballesteros, 1984*; Kayser, 1990*, 1993*; Kayser [dir.], 1993*; Vinuesa Angulo, 1996*, 1997*).
10. En aquest cas destaquen tota una sèrie d'estudis sobre el poblament i l'assentament realitzats per geògrafs i analistes del territori (Ajenjo, Arribas, Blanes, Mendizàbal, Módenes, 1993*; Arribas, Mendizàbal, 1991; Gil Alonso, Pascual i Ruiz, Sánchez Sánchez, Solana Solana, 1995*; Mendizàbal i Riera, 1991*, 1996*; Módenes, 1992*; Nel-lo, 1994*, 1995*, 1998*a, 1998*b; Pujadas, Mendizàbal, 1991*; Serra, 1991*).

més immediats, els quals juntament amb la capital conformen la comarca del Barcelonès, també s'han vist arrossegats per les pèrdues de població, amb taxes de decreixement semblants¹¹. Només l'àrea més àmplia que s'estructura al voltant de la Ciutat Comtal i que conforma la Regió Metropolitana de Barcelona manté més estabilitat en termes absoluts¹². Tanmateix, els canvis interns són destacables.

Barcelona i els principals municipis que l'envolten han acaparat una part considerable de l'atenció, ja sigui de manera general, ja sigui incidint en els intercanvis migratoris dintre dels municipis metropolitans (Cabré, Módenes, 1997; Departament d'Estadística. Ajuntament de Barcelona, 1995, 1995, 1998; Durà, 1995, 1995, 1997, 1997; Mendizàbal, 1995; Miret, 1998; Módenes, 1995; Módenes, Pascual, 1994; Pujadas [dir.], Arribas, Mendizàbal, 1991; Pujadas, Arribas, Mendizàbal, Módenes, Miret, 1991; Serra, 1997; Vidal, 1997). L'atenció ha tendit a concentrar-se en l'anàlisi i en la descripció dels volums i la direccionalitat dels fluxos. Menys atenció s'ha prestat, fins ara, als factors que es troben darrere d'aquests canvis. La gran dificultat conceptual i els problemes per poder disposar de dades en complica l'estudi. Tanmateix, s'han realitzat algunes investigacions que prenen com a referència l'habitatge lligat al preu, als cicles de vida de la família i a les noves preferències residencials (González, Herrero, Naval, Niebla, Pérez, 1994; Jané Renau, 1989; Jané Renau, García Almirall, 1992, 1992; Módenes, 1995, 1999). Aquests són alguns dels documents que tracten de manera específica el factor residencial i l'habitatge, encara que aquest factor també és present en nombrosos estudis sobre migració i poblament.

Com tampoc no hi ha gaires referències (amb excepcions notables com ara Martínez i Rajol, 2000* o Shapiro, 1982*) a una realitat molt estudiada en altres països occidentals, especialment en les societats anglosaxones, com ara el procés de gentrificació¹³ dels centres urbans, és a dir, el procés de substitució de la població amb menys recursos per un altre tipus de població molt més benestant en els centres de les ciutats i, en aquest cas, de Barcelona.

Barcelona destaca en el conjunt de Catalunya per l'impacte i la incidència en el sistema municipal i comarcal de fluxos migratoris. Poca atenció s'ha prestat a la situació en la resta del territori. El creixement de la franja costanera i, de manera més desigual, en el prelitoral, així com el creixement, molt més esquifit però força significatiu, en les àrees de muntanya del Pirineu, reflecteix tot un

11. Es va passar dels 2.454.491 habitants l'any 1981 als 2.131.378 habitants l'any 1996. Dades de censos i padrons de població, Institut d'Estadística de Catalunya.

12. Les set comarques que conformen la RMB són: Alt Penedès, Baix Llobregat, Barcelonès, Garraf, Maresme, Vallès Occidental i Vallès Oriental. La població era, l'any 1975, de 4.017.197 habitants i va augmentar fins als 4.229.527 l'any 1986, xifra que s'ha mantingut amb lleugeres variacions fins ara. Dades de censos i padrons de població, Institut d'Estadística de Catalunya.

13. Encara que és un concepte força estès, el terme *gentrificació* és un anglicisme i prové del mot *gentrification*. Pensem que un terme com *elitització* podria ser una bona alternativa, ja que permet copsar immediatament el significat de la paraula en català.

seguit de canvis generals en les pautes d'urbanització de la població catalana. La difusió de la població des del Barcelonès i els municipis més importants del país s'efectua a grans trets cap a les àrees menys denses. Aquesta difusió de la població segueix un patró bastant homogeni, la proximitat a la costa i la proximitat a les principals infraestructures viàries del país són elements determinants en la localització actual de la població catalana. Així, per a una població amb una mobilitat quotidiana cada cop més elevada que treballa i que sovint realitza tota una sèrie d'activitats fora del seu municipi de residència, té cada cop més importància la necessitat de ser a prop de la xarxa d'infraestructures que organitzen el país. El temps i no la distància entre els llocs és un factor clau que condiciona la localització de la població en el territori. Aquestes són pautes que es troben en consonància amb les tendències en el poblament que segueixen altres societats europees. Tanmateix, el nombre d'estudis ha estat molt més petit i no arriba a assolir l'interès que s'ha prestat a la ciutat de Barcelona i la seva rodalia (Cabré, Módenes, Pascual, 1994; Módenes Cabrerizo, Pascual i Ruiz, 1998; Módenes, Recaño, Sánchez, 2000; Sancho, Ros, 1996, Solana Solana, 2000).

3.3. Característiques sociodemogràfiques

En aquest apartat hem fet una selecció del material d'acord amb l'ús de variables i conceptes demogràfics, com ara sexe i edat. També hi hem afegit aquells treballs on apareixen tractats aspectes més sociològics, com ara la família, la perspectiva de gènere, els matrimonis o la formació de parelles, les segones generacions, les xarxes migratòries, el nivell d'estudis, etc. Hi hem inclòs les referències en les quals sorgeixen, juntament amb l'estudi de les migracions, altres fenòmens demogràfics, com ara la nupcialitat, la fecunditat i la mortalitat. I, finalment les que, des d'un vessant més estadístic, proposen models o eines per a un estudi quantitatiu de les migracions.

Hem deixat de banda les mencions a la demografia històrica, ja analitzades en l'apartat dedicat als estudis històrics (punt 3.1 d'aquest capítol). Hem d'aclarir igualment que en aquesta secció s'inclouen documents de signe descriptiu, que utilitzen les variables de tipus sociodemogràfic simplement per classificar la població, i en general no aprofundeixen en les interrelacions entre aquests factors, el cicle de vida i la migració.

Els treballs d'Anna Cabré encaixen perfectament en l'àmbit de recerca definit per a aquesta secció. De tendència demogràfica, alguns es dediquen en exclusivitat al tema migratori (Cabré, 1989, 1992; Cabré, Devolder, Pujadas, 1986; Cabré, Muñoz, 1989), d'altres introdueixen components no específicament migratoris però en els quals les migracions exerceixen una influència remarcable: reproducció (1989, 1991-1992, 1999) o treball (Cabré, Pujadas, 1986; Cabré, Pujadas, 1994).

De fet, la majoria de la producció del Centre d'Estudis Demogràfics conserva aquest marcat caràcter quantitatiu i estadístic. Sobre mobilitat interior a Catalunya i mobilitat residencial, especialment a la Regió Metropolitana de Barcelona, cal destacar Juan Antonio Módenes (Arribas, Módenes, 1996; Cabré,

Módenes, 1997; Cabré, Módenes, Pascual, 1994; Módenes, 1995a, 1995b; Módenes Cabrerizo, Pascual i Ruiz, 1998) i Enric Mendizábal¹⁴ (Mendizábal, 1995; Pujadas, Arribas, Mendizábal, 1991). També són significatius els estudis de Joaquín Recaño, fonamentalment sobre les migracions internes a Espanya (1995, 1996, 1997, 1999, Recaño, Luxan, 1997) o d'Andreu Domingo (Domingo, López, 1993) i Inés Brancós sobre la immigració estrangera a Barcelona (Domingo, Brancós, 1996, 1997, 1999) i en referència al que denominen «invasió mediàtica» (Domingo, Brancós, 1998-1999). Altres, sobre la Regió Metropolitana de Barcelona (Pascual i Ruiz, 1995), la dona i el treball (Solsona, Ajenjo, Treviño, 1995), a nivell local (Sancho, Ros, 1994), o la mobilitat dels joves a Catalunya (Módenes, Recaño, Sánchez, 2000). Alguns d'aquests informes no han estat publicats.

D'Isabel Pujades ja hem mencionat els seus treballs conjunts sobre migracions amb l'Anna Cabré. També ha col·laborat sovint amb l'Enric Mendizábal, tant en temes de migració interior, com en uns altres de més generals sobre la població a Catalunya (Pujadas, Mendizábal, 1991; Pujadas, Arribas, Mendizábal, Módenes, Miret, 1991). De fet, la seva figura en la producció hemerogràfica i bibliogràfica de caire demogràfic a Catalunya és molt important (Pujadas, García Coll, 1995), n'hi ha prou amb un apropament a la temàtica escollida per a la seva tesi doctoral: *La població de Catalunya: Anàlisi espacial de les interrelacions entre els moviments migratoris i les estructures demogràfiques* (1982).

Un altre autor amb una aportació abundant en matèria demogràfica i migratòria és Lluís Recolons (1987, 1991), interessat en temes com la «segona generació», la relació de la immigració amb la llengua i la identitat (1979), o la transició demogràfica i la teoria «pull and push» (1992). En una etapa més recent, s'ha centrat més en les migracions entre Catalunya i l'estranger (1998) i l'estat de la qüestió de les migracions en l'estudi científic de la població (1998).

Molts investigadors s'han concentrat en l'explotació de les dades sobre mobilitat proveïdes per diferents fonts estadístiques per a zones particulars de Catalunya: Sabadell (Jané Renau, 1989), Sant Feliu de Llobregat (Rosas Feijóo, 1995), Cornellà (Beltrán Dengra, 1995), Tarragona (Luzón, 1983-1984, Roquer Soler, 1982-1983), Girona (Alberch, Castells, 1983), Santa Coloma de Gramenet i la mobilitat residencial (Durà i Guimerà, 1995, 1997), l'Hospitalet de Llobregat (Rodríguez Aguilera, 1997), Regió Metropolitana de Barcelona (Serra, 1997). Amb aquesta orientació estadística, però concretant en grups determinats, tenim els treballs sobre immigració estrangera al Baix Llobregat, especialment des de l'Ajuntament de Viladecans, on Narbona ha dedicat gran part de la seva feina al col·lectiu de marroquins (1993, 1995, 1996, 1997, 1999), a Barcelona (Canals, Càrcel, Pujol, Tomàs, Ventura, 1994), a les societats meridionals de la CEE (Pascual i Saüc, 1992), a la Costa Brava (Pau-

14. Tots dos han estat o estan vinculats al Centre d'Estudis Demogràfics i al Departament de Geografia de la UAB.

nero Amigó, 1988) i sobre la migració qualificada als països del sud de la Mediterrània (Mendoza Pérez, 1995).

Per al marc més general de Catalunya i Espanya destaquen igualment temes com la migració residencial (Recaño Valverde, Solana Solana, 1998), la immigració a Catalunya (Balboa, 1991; Domingo, Osácar, 1998) i els fronterers espanyols (Moreno, Prieto, 1990). La teoria de la transició demogràfica i la relació dels moviments migratoris amb aquesta queda reflectida en pocs treballs (Arango, 1982; Recaño, 1995; Recolons, 1991, 1992). La relació entre immigració i fecunditat, a més de tenir la seva importància en diversos treballs d'Anna Cabré ja esmentats, i algun altre d'aïllat (Recaño, Luxán, 1997), és estudiada per Graciela Sarrille y Pedroni (1987a, 1987b), per al cas de Barcelona.

Dins dels criteris descrits al començament sobre la selecció d'ítems per a aquest apartat, cal esmentar tota la sèrie de treballs procedents d'institucions administratives, que manifesten poca inclinació pel discurs teòric i més acadèmic, però que, estadísticament, ens proporcionen cada cop més informes en els quals s'incideix bastant sobre les característiques sociodemogràfiques i que, amb les seves dades i els seus resultats quantitius, nodreixen els plantejaments de les futures línies d'actuació pública. Entre aquests: els plans interdepartamentals i intermunicipals (Generalitat de Catalunya, 1994), els estudis de l'Observatori Permanent de la Immigració (Moreras, 1998; Observatori Permanent de la Immigració, 1997), els del Departament d'Estadística de l'Ajuntament de Barcelona sobre la població de Barcelona (1995, 1996), i concretament de Ciutat Vella (1998). De vegades es planteja el dubte de si alguns d'aquests informes no tenen com a funció principal la de servir d'eina de control amb el còmput estadístic d'unes dades sobre certs immigrants.

El treball social fa la seva entrada al món dels estudis sobre la immigració (més que sobre migracions en general) de la mà, a vegades, d'estadístiques que secunden tot un seguit de reflexions sobre polítiques immigratòries, condicions de vida, iniciatives associatives, etc. (Crespo, Delgado, 2000; Maluquer, Crespo, 1992). Des d'una metodologia qualitativa, aquesta disciplina també centra la seva atenció en les variables sociodemogràfiques dels immigrants estrangers (Maluquer [dir.], 1992).

Hi ha tota una part de la producció que concentra les teories més matemàticodemogràfiques a través de la presentació d'una metodologia justificada per a l'anàlisi de les migracions (Farré, Navarro, 1995). Les característiques demogràfiques de la població sorgeixen en aquests casos com a variables explicatives en les tècniques aplicades (Sánchez, 1995).

Per últim, cal esmentar un conjunt de material més orientat a l'anàlisi sociològica, però en el qual es fan intervenir variables sobre les característiques sociodemogràfiques. La perspectiva de gènere en l'estudi de les migracions es troba en diferents recerques (Jiménez Julià, 1997; Pascual i Ruiz, 1998; Sánchez Zelaschi, 1993): aplicada a l'estudi sobre la mobilitat urbana a Girona (Franch i Batllori, 2000); referida a la immigració procedent de la resta d'Espanya cap a Barcelona (Puig i Valls, 1991; Vilanova, 1996), o sobre el relativisme cultural i la construcció del gènere (Santamaría, 1997).

La incorporació de la dona com a subjecte d'estudi, independentment de la perspectiva de gènere, ha constituït una novetat introduïda en els últims deu anys, a partir dels inicis de 1990 (Bedoya, 1994; Domingo i Valls, Brancós, 1999; Doncel Rasillo, 1995; Federació de Col·lectius Immigrants a Catalunya (FCIC), Grup de Dones, 1999; Institut de la Dona, Institut Català de la Mediterrània, 1998; Brignoni, Sánchez, 1994).

En concret, alguns documents tracten sobre les filipines (Camamala, 1994; Ribas, 1994, 1999), les marroquines i les magribines, procedència més freqüentment treballada en els escrits (Ajuntament de Viladecans, 1994; Bermúdez, 1993; Garcia, De la Serna, Losada, 1995; 1995; Maluquer Margalef, 1996; Marzal, 1999, Moualhi, 1997; Ramírez, 1993, 1997; Ribas, 1999; Roque, Aubarell i altres, 1999; Sayd, 1992; Sipi, 1997), les gallegues (Sotelo Blanco, 1991), les gambianes (Ribas, 1999) o les peruanes (Escrivà, 1997, 1999, 2000). També es consideren altres perspectives, com ara les dones i la prostitució (Carmona Benito, 1996, 2000); la vida associativa de les dones (Sipi, 2000); les polítiques de formació de dones (Masllorens, 1993; Maynegrà Roca, 1998; Ribas, Alarcón, Gibert, Parella, 2000); les dones i la marginació (Solé, 1993); les dones i el retorn (Pascual de Sans, Cardelús, 1991-1992), o les dones i el treball (Cruells López, 1997; Llonch, 1993). Tanmateix, no s'han trobat estudis sobre homes migrants i masculinitat.

La consideració del cicle de vida, tractat en la literatura forània (p. e.: Baccaini, 1994*; Courgeau, 1984*), constitueix una mancança important en aquests treballs. Només, per a Catalunya, trobem una referència que apunta clarament en aquesta línia (Pascual de Sans, Cardelús, 1990).

És per això que la producció s'emmarca normalment en grups d'edat concrets (sobretot joves), tractats de manera aïllada pel que fa al procés migratori i sense relació amb l'etapa del cicle de vida o altres categories d'edat. Així, algunes referències se centren en el comportament migratori de grups de joves, com els «neururals» (Martínez i Illa, 1986), els joves d'origen africà en general (Ferran i Riera, 1997; Soto, 1997) i marroquí en particular (Losada, 1992, 1996; Pascual, Riera, 1991); sobre què es pot fer per a la integració o la inserció social dels menors i els joves (Alegre Canosa, Herrera Aragón, 2000; Essomba i Gelabert, 1998; Funes, 1979; Herrera Aragón, Alegre Canosa, 2000; Marcó, Laranga, Buscallà, 1999); sobre els centres d'acollida i albergs adreçats a aquests grups (Garreta, 2000, Plataforma Ciutadana en Defensa dels Menors Immigrants Desemparats, 2000; Pedrola, 1998; Secretaria General de la Joventut, 1994; Síndic de Greuges, 2000). A més, hi hem d'afegir els estudis des de la pedagogia dedicada a les experiències socioeducatives amb els infants i els adolescents nousvinguts¹⁵.

En canvi, l'absència de citacions sobre la migració a la vellesa és aclaparadora. Tot i que estem parlant d'un sector de la població, el de gent gran, en continu creixement i amb una mobilitat que gaudeix cada cop de més facilitats

15. No les destaquem en aquest apartat perquè ja estan ressenyades en el corresponent a l'educació.

(gràcies a la millora en les seves condicions de salut, dels mitjans de transport i dels recursos al seu abast), a Catalunya és una perspectiva no treballada. Com a exemples d'aportacions sobre altres àmbits territorials, trobem algunes per a Espanya (Abellán García, 1993*; Ródenas Calatayud, 1989*) i per al cas europeu (AA.DD., 1993*).

Els factors que hem vist en aquests darrers paràgrafs —dones i joves—, es fonen a vegades en l'àmbit familiar (Andizian i altres, 1983; Narbona Reina, 1993; Stolcke, 1995; Valcárcel Guitián, 1999). La família com a pilar bàsic de les estratègies (Yáñez Gallardo, 1992, 1995, 1996) i de les xarxes migratòries (Comas d'Argemir, 1990; Martín Díaz, 1991), en el seu paper de reproductora de la identitat (Pujadas, Comas, 1991), en relació amb l'adopció (Brancós, 1998a, 1998b), o amb les expectatives socials i educatives dels seus membres (Garreta Bochaca, 1994).

Per últim, és important de recalcar la recerca realitzada sobre aquesta temàtica per a col·lectius determinats, com ara el d'immigrants africans (bàsicament magribins). Malgrat que es tracti d'una aproximació més qualitativa (en part per la deficiència de dades fiables sobre la immigració estrangera), se'n fa una anàlisi profunda sobre factors sociodemogràfics, precisament perquè aquesta metodologia permet realitzar una aproximació a processos i aspectes on les xifres no arriben (Guerrero Ruiz, Rocosa Girbau, 1991; Ponce Herrero, Valero Escandell, Palazón Ferrando, 1996; Pujadas, Pujol, Solerdelcoll, 1991). Específicament sobre les dones (Ramírez, 1993) i sobre l'educació i la família (Colectivo IOE, 1996a, 1996b). A més, per exemple, en el llibre *Immigrantes marroquines y senegaleses en la España mediterránea* (Gozálvez Pérez, 1995) s'aborden temes com ara la família, el treball, l'habitatge..., i a l'obra *Marroquins a Catalunya* (Colectivo IOE, 1994) es reflexiona sobre el paper de la dona, la religió, les trajectòries migratòries, la família o la segona generació. Finalment, un treball semblant als anteriors, però sobre les dones filipines és el de Camamala (1994), que introdueix també la idea del retorn.

3.4. Treball i activitat econòmica¹⁶

Un dels aspectes més importants en relació amb els moviments migratoris és la vinculació d'aquests amb la feina. Així, per a les persones que es desplacen, les condicions laborals són elements prou significatius a l'hora de tenir en compte la posició social i les condicions en què es produeix el procés d'inserció en la societat d'arribada.

No obstant això, és difícil d'utilitzar els conceptes «migració laboral» o «migrant laboral» amb total propietat, perquè la migració, el canvi de residèn-

16. En aquest apartat no s'inclouen els estudis pròpiament històrics que han analitzat, entre d'altres temes, la immigració francesa a Catalunya, els intercanvis comercials i de població entre Catalunya i Amèrica o la interrelació entre el procés d'industrialització en el segle XIX i principis del segle XX a Catalunya i l'evolució de la població, la migració i la conformació d'un mercat laboral amb unes característiques noves.

cia de les persones, presenta múltiples facetes. Les causes lògiques o les motivacions que es troben darrere la decisió de la migració són complexes i difícils d'acotar. Tanmateix, hi ha determinats fluxos o desplaçaments en què predomina el factor laboral. En aquest sentit, una part de la investigació s'ha orientat a estudiar aquests fluxos i, molt especialment, la inserció d'aquests migrants en l'activitat econòmica i el mercat de treball de la societat de destinació.

En el cas de Catalunya, l'aspecte econòmic i laboral té una gran importància. No en va les arribades força abundoses de població durant certs períodes del segle XX han tingut com a efecte un creixement molt substancial de la població activa. El desenvolupament, fortament polaritzat en el territori espanyol, va afavorir l'activitat econòmica i, per tant, la creació d'ocupació en certes àrees urbanes i industrials. Catalunya en el seu conjunt i en particular les principals àrees urbanes del país es van convertir en receptores d'importantes inversions econòmiques i de població. Això ha repercutit en una consideració de la migració pràcticament en un únic sentit: el de l'arribada de població i treballadors. La moderació dels fluxos de treballadors que han emigrat des de Catalunya, ja sigui dintre del que es conceptualitza com a retorn, ja sigui com a emigració de població autòctona, ha quedat pràcticament fora de l'atenció dels investigadors.

La interrelació entre la migració i el món laboral té lloc en tota l'escala professional, en tot el conjunt de l'activitat econòmica. Tanmateix, l'atenció no s'ha dirigit de manera equitativa a tots els grups professionals. A manera de resum, i salvant certes excepcions, la mirada ha tendit a posar-se en els obrers i en els grups professionals de menys qualificació laboral. Així, l'estudi de la migració de personal qualificat, una línia de recerca molt assentada en altres països, ha comptat amb escasses aportacions. En aquest sentit, cal destacar els treballs d'Àngels Pascual de Sans i Jordi Cardelús, des d'un vessant fonamentalment teòric (Pascual de Sans, Cardelús, 1991), i les aportacions teòriques i empíriques de Raul Lardiés, Cristobal Mendoza i Ricard Morén (Lardiés, 1999, 1999; Lardiés Bosque, 2000; Mendoza, 1994; Mendoza Pérez, 1995; Morén i Alegret, 1999, 2000). Aquests investigadors han centrat la seva atenció en el segment dels professionals, tècnics i directius, deixant de banda un altre tipus de personal qualificat, com ara els científics o els artistes (Gómez Gil, Cernas, 1976). Ni per períodes recents, encara que aquí ja hi hem destacat algunes primeres aproximacions, ni per períodes que podríem qualificar de més històrics, com va ser el segle XIX i principis del segle XX marcat per la industrialització de l'economia catalana, s'han realitzat estudis que centrin l'atenció sobre la immigració de tècnics i empresaris nord-europeus. Una immigració de personal qualificat que, malgrat que representi un petit volum en comparació amb altres col·lectius ha tingut i té una importància manifesta en l'economia catalana, atesa la seva posició de control i direcció sobre un gran nombre d'empreses localitzades a Catalunya.

Una altra línia de recerca substancial que disposa d'una atenció significativa en altres països, però que a Catalunya només té un nombre molt petit

d'estudis, és el de l'actuació dels immigrants i més concretament dels immigrants estrangers com a empresaris i, molt sovint, com a creadors de negocis, *ethnic business*. La immigració estrangera a Catalunya és relativament recent i això comporta que un gran nombre d'immigrants entrin en el mercat laboral com a assalariats. De totes maneres, el nombre de petits empresaris i comerciants és creixent a les grans ciutats i, tanmateix, s'ha prestat poca atenció a aquest tipus d'activitat. Una activitat molt lligada, per altra part, al desenvolupament i a la utilització de les xarxes migratòries i de suport per part dels mateixos immigrants (De la Haba Morales, 1999; Moreras, 1999).

Un altre grup professional amb una mobilitat força destacada avui dia, tot i que menys que abans a causa del traspàs de competències a les autonomies, i molt lligada al desenvolupament de la carrera professional, la constitueixen els funcionaris. Malgrat el seu elevat nivell de mobilitat i la seva incidència en l'economia i l'administració, ha estat un grup escassament estudiat, excepte a Feijóo Rey, 1997, i a Pinilla de las Heras, 1973-1978.

Les dècades de 1960 i 1970, com ja s'ha indicat prèviament, van significar l'arribada d'un flux de població considerable que, en termes generals, corresponia a població en edat activa. La importància dels corrents teòrics marxistes i crítics en aquells anys va provocar que l'atenció dels estudis migratoris es dirigís a les condicions en què s'efectuava la migració, així com sobre les condicions de vida i laborals d'aquestes poblacions novvingudes. En aquest sentit, la migració apareix com un element essencial del sistema de desigualtat social i territorial que provoca el capitalisme (Cardelús, Pascual de Sans, 1979; Cardelús, Oroval, Pascual de Sans, 1981). L'explotació de la classe treballadora i dels obrers es converteix en l'eix que articula un nombre significatiu d'estudis (Botey, 1997; Botey i Vallès, 1980; Comín, García Nieto, 1974; Esteva Fabregat, 1973, 1976; Giner, Salcedo, 1976; Ribó, 1977).

La crisi econòmica que es desencadenà a mitjan anys setanta va suposar un canvi en el sistema migratori vigent a Catalunya. La ralentització dels fluxos migratoris va anar acompanyada posteriorment d'una presència cada cop més important de població d'origen estranger. La presència d'estrangers a Catalunya no era un fenomen nou, però sí que constituïa una novetat la diversitat no tan sols en termes de nacionalitat, sinó també en termes de bagatge educatiu, coneixements i experiència professional. Actualment, hi ha una població ocupada estrangera molt diversificada pel que fa a la seva inserció laboral i amb un ampli ventall pel que fa a les seves condicions laborals i salarials. Tanmateix, i com ja s'ha enunciat amb anterioritat, no tots els grups i col·lectius han merescut una atenció semblant. L'accent ha tendit a posar-se en els col·lectius de treballadors estrangers procedents de països empobrits i en tota una sèrie d'activitats econòmiques que destaquen precisament per la seva precarietat contractual i per unes condicions laborals insatisfactòries.

Tot sovint les anàlisis s'han plantejat des de l'òptica de les branques d'activitat econòmica. Així, s'han delimitat tota una sèrie d'activitats, com ara l'a-

gricoltura¹⁷ (Balcells i altres, 1991; González i Ibáñez, 1987; Hoggart, Mendoza, 1999; Jabardo Velasco, 1995, 1996; Makomé, 1992; Narbona i Reina, 1995; Ramírez, 1993), el servei domèstic (Brignoni, Sánchez, 1994; Camamala, 1994, Escrivà, 2000; Escrivà Chordà, 1999), l'hoteleria (Colectivo IOE, 1999; Cruells López i altres, 1997; Lardiés, 1999, 1999; Lardiés Bosque, 2000; Solana Solana, 1996) i la construcció (Colectivo IOE, 1998). Des d'una perspectiva diferent, considerant el col·lectiu d'africans presents a les comarques de Girona, Cristóbal Mendoza ha analitzat el procés d'inserció laboral. Els sectors econòmics on troben feina aquestes persones és majoritàriament el de l'agricultura, la construcció i altres tasques de peonatge (Mendoza, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2001).

Els quatre sectors abans mencionats són els que han acaparat més atenció. En aquest sentit, el servei domèstic presenta certes particularitats, a causa de la presència majoritària femenina. I és que si bé la immigració estrangera en un primer moment era un flux amb una proporció de dones molt reduïda —descomptada la immigració procedent de països europeus i llatinoamericans—, aquesta composició ha anat canviant paulatinament. La presència de dones és més patent si bé la seva inserció laboral encara es presenta polaritzada en uns sectors d'activitat econòmica més concrets que en el cas dels homes.

Així mateix, en aquestes quatre branques d'activitat abans mencionades hi ha una important presència de l'economia submergida o informal. Aquest és un concepte complex, difícil de reduir a una simple definició. L'existència d'un nombre significatiu d'estrangers sense permís de treball els arracona de manera obligada a les franges informals de l'economia amb salaris baixos i condicions laborals insatisfactòries. Nombroses aportacions que centren la seva anàlisi sobre els treballadors estrangers dediquen part de la seva atenció a aquest aspecte¹⁸. Tanmateix, no existeixen tants estudis específics sobre la relació entre la immigració —en aquest cas d'estrangers— i la seva inserció en les activitats econòmiques informals (Hinojosa, 1991; Montabes Pereira, López García, Del Pino [eds.], 1993; Solé, Ribas, Bergalli, Parella, 1998).

Actualment s'assisteix a diversos canvis en relació amb la presència d'estrangers en el mercat laboral. Per una part, hi ha un nou increment en l'entrada i l'establiment d'estrangers. Les últimes dades indiquen que els treballadors estrangers poden estar al voltant del 3,5 al 4% de la població activa

17. També és interessant fer la consulta de les *memòries de temporers* que ha elaborat Unió de Pagesos en anys recents, encara que en aquest cas no es tracta d'un material de recerca, sinó d'informes d'exposició i avaluació de l'activitat realitzada per aquest sindicat per reclutar mà d'obra temporera.

18. Sense ànim de ser exhaustiu, aquests són alguns dels estudis que tracten la inserció dels immigrants estrangers en el mercat laboral català (AA.DD., 1991; Aiguabella, Berney, Estivill, Martínez, 1995; González, Navarro, Marín, 1993; Mendoza, 1997, 1998, 1999; Solana Solana, Pascual de Sans, 1995; Solé, 1991; Solé, Herrera, 1991; Solé, Parella, Alarcón, Alegre, Gibert, 1999).

catalana¹⁹. Es tracta, òbviament, d'una dada aproximativa. Són unes xifres relativament moderades dins del conjunt de països de l'Europa occidental, però el que n'és destacable és la marcada tendència al creixement.

Aquesta presència més elevada d'estrangers en el mercat laboral porta a qüestionar quines són les mancances que es detecten en els sectors d'activitat econòmica i quina funció fan aquests immigrants estrangers, si és de competència o de complementaritat. En aquest sentit, el Departament de Benestar ha realitzat un estudi on s'intenta estimar els costos i els beneficis que representa aquesta població estrangera (Balaguer, Barreda, Cuadros, 1999).

Per altra part, s'assisteix a tota una redistribució dels volums d'entrada de persones en el mercat laboral, la disminució de l'atur i l'augment del nombre de població de més de seixanta-cinc anys i, en concret, de pensionistes —que en un futur més o menys pròxim serà cada cop més important—. Aquests estudis parteixen d'una perspectiva clarament demogràfica. La situació actual de la població es complementa amb les previsions futures tenint en compte tota una sèrie de paràmetres de fecunditat i mortalitat. El tercer element que conforma la població, els intercanvis migratoris, té una incidència decisiva però molt més difícil d'estimar, atesa a la forta variabilitat en els fluxos i amb la incertesa de la situació política i econòmica en el futur.

3.5. *Habitatge*

L'habitatge no és un tema recurrent en el tractament de les migracions i molt sovint l'apropament que s'hi fa és tímid, englobat entre d'altres contextos estudiats. Així, d'obres que específicament s'hi fixin no en trobem gaires.

En canvi, sí que existeix un latent interès sobre la qüestió, inclosa de manera implícita en articles i llibres de caire antropològic, sociològic, des de la tasca social i, evidentment, des de l'àmbit urbanístic i geogràfic. Sobre aquests documents no hi aprofundirem gaire, perquè l'habitatge no és l'objecte d'estudi principal i incorreríem en una repetició entre els diferents apartats de l'informe. De tota manera, proposarem algunes referències i aclarirem diversos matisos.

El nombre de treballs que es dediquen amb certa exclusivitat a aquesta temàtica particular no arriben a la desena. D'una banda, hi ha els que versen sobre els moviments migratoris interns a Catalunya en relació amb les dinàmiques poblacionals motivades per l'especulació del mercat immobiliari i la localització de l'activitat econòmica. Seria una versió de la qüestió de caire econòmic i geogràfic que analitza la correlació entre la mobilitat residencial i la feina.

Entre aquests, els que esmenten directament l'habitatge són: pel que fa a Sabadell (Jané Renau, 1989); pel que fa a Barcelona, on els preus de lloguer i compra han superat les possibilitats reals de moltes persones i han actuat com

19. Treballadors estrangers en alta laboral a la Seguretat Social sobre població activa catalana. Dades a 31 de març de 2000. OBSERVATORIO PERMANENTE DE LA INMIGRACIÓN (2000), *Indicadores de la inmigración y el asilo en España*, 10.

a factor incentivador de l'emigració (Jané Renau, Garcia Almirall, 1992a; 1992b). Una de les conseqüències que ha comportat aquesta situació ha estat la preocupació del mateix Ajuntament, que es va interessar puntualment a crear una tipologia de municipis receptors d'aquesta emigració barcelonina (Departament d'Estadística, 1996).

De tota manera, la producció que relaciona el mercat de l'habitatge amb la mobilitat residencial és molt rica i sobrepassa els marges delimitats en aquest punt. No podríem abraçar tota la producció en aquests termes sense abocar-nos al vessant més concretament urbanístic i geogràfic, aspecte sobre el qual ja s'ha incidit en l'apartat sobre espai i territori. Però, en definitiva, cal dir que l'especulació del ram immobiliari i les migracions internes a Catalunya, sobretot a la Regió Metropolitana de Barcelona, constitueixen un eix de recerca sobre la matèria fonamentalment des de finals dels anys vuitanta (dels quals només en citem alguns exemples: Cabré, Módenes Cabrerizo, 1997; Durà, 1997; Módenes Cabrerizo, 1995, 1999; Módenes Cabrerizo, Pascual i Ruiz, 1994; Pascual i Ruiz, 1995; Mendizábal, 1995...), tot i que hi ha pocs materials sobre *gentrificació*.

Per últim, en aquest àmbit destaquen altres treballs que aborden la mobilitat residencial vinculada a la mobilitat social de l'individu (per exemple: Cardelús, Pascual de Sans, 1979; González, Herrero, Naval, Niebla, Pérez, Rodríguez, Tello, 1994, així com els estudis de Pinilla de las Heras).

Pel que fa a la immigració estrangera, hi ha diversos estudis centrats al districte de Ciutat Vella (Barcelona): sobre les condicions d'allotjament dels immigrants extracomunitaris (Proyecto Xenofilia, 1996), el grau de discriminació que pateixen (Aramburu, 1997) i reflexions al voltant del concepte de gueto (Aramburu Otazu, 2000). Sobre altres localitats catalanes, cal mencionar un estudi que se centra en els africans a Mataró (Dueñas, s.a.) i un informe sobre l'adquisició d'habitatges destinats als immigrants estrangers residents a Rubí (Ajuntament de Rubí, 1995). A més, dins del *II Informe sobre immigració i treball social*, Rafael Bernabé i Carles Cabré dediquen un capítol a la immigració estrangera, el treball i l'habitatge (Maluquer [dir.], 1997).

Des del punt de vista antropològic, l'agiotatge del terreny per part del mercat immobiliari, la construcció de la pròpia casa (en barris que concentren una majoria de població immigrada per la impossibilitat d'aquesta de poder escollir la zona específica de residència, o per la inclinació dels immigrants a compartir barri amb persones amb les quals els uneix una identitat comuna i entre les quals normalment troben suport) i el canvi d'habitatge (que implica habitualment una millora de l'estatus social), ocupa una part important d'aquest tipus de producció. És una manera interessant de retratar la situació de l'habitatge en base a l'experiència humana viscuda per aquestes persones i no tant en base a la interpretació que se'n fa segons la seva entitat física i urbanística. Tenim referències en aquesta línia per als immigrants vinguts de la resta de l'Estat (Barruti, 1990; Botey Vallès, 1980; Candel, 1974 —des d'una perspectiva més divulgativa—; Comas d'Argemir, 1990; Pujadas, 1990; Rodríguez i Martí, 1999; Romaní, Barruti, Díaz, 1994; Ysàs, Molinero, 1987).

Pel que fa als immigrants estrangers de països més pobres, el que centralitza l'atenció en aquest sentit no és tant la creació d'habitatge per part dels mateixos nousvinguts, com l'abús en el lloguer de pisos sovint en estat lamentable per part dels propietaris, les condicions generals en què es troben aquests i la concentració d'habitatges ocupats per immigrants en barris concrets dels diferents municipis. En definitiva, la interrelació entre migració i ciutat (Delgado Ruiz, 1997; Gozávez Pérez, 1995; Narbona Reina, 1996; Ribas Mateos, 1997, 1999; Solé, 1989).

Per acabar, una altra disciplina que s'ha acostat tímidament a aquesta temàtica ha estat la del treball social. Les institucions públiques han augmentat l'avaluació de les seves actuacions relacionades amb la immigració extracomunitària, així com l'anàlisi de les condicions de vida d'aquestes persones. La Diputació de Barcelona, per exemple, edita una sèrie d'informes sobre immigració i treball social (Maluquer [dir.], 1992; Maluquer Margalef [dir.], 1997; Crespo, Delgado, 2000), en els quals es tracten aspectes tan variats com l'existència de xarxes, les motivacions, les polítiques migratòries, la integració, les característiques sociodemogràfiques o l'habitatge. La migració temporera i el paper de les administracions locals enfront de l'habilitació d'allotjament, entre d'altres, han despertat una atenció mínima (Comissió Mixta ACM-FMC, 1995).

3.6. Sanitat i salut

Curiosament, entre l'escàs nombre d'ítems sobre la salut i els immigrants, la varietat de perspectives que tracten aquesta relació és àmplia. Només hi trobem dos factors constants: per una banda, la joventut d'aquests escrits, tots posteriors a 1990, i, per una altra, el col·lectiu sotmès a estudi: el d'immigrants estrangers (únicament una de les citacions fa referència a la immigració de la resta de l'Estat, des d'un enfocament de salut mental i psicologia). De fet, tots dos elements, cronologia de la producció i procedència dels immigrants, estan íntimament lligats, com ja s'ha comentat anteriorment.

L'accés dels immigrants de la resta de l'Estat o de la resta de Catalunya al sistema sanitari no disposava de cap limitació ni obstacle legal, i la no existència d'aquests impediments o, si més no, les menors dificultats per portar a terme una acció tan simple com anar al metge, origina l'escassetat d'interès en la matèria. A més, els costums en alimentació i salut, més propers als de la societat receptora, no aixecava cap controvèrsia, com avui pot ser el fet de permetre o no l'ablació del clítoris, o la negativa d'alguns homes que els explori una metgessa.

Així que, un cop més, veiem que són les persones immigrades estrangeres les que desperten més atenció actualment, i un cop més també descobrim que no hi ha res sobre l'assumpte de la salut dels catalans fora de Catalunya. Les migracions es tornen a limitar, des d'aquesta òptica, al cas exclusiu de la immigració.

Un dels dilemes més debatuts és el de l'accessibilitat dels immigrants als serveis de salut i el grau d'informació i confiança que les polítiques socials han

aconseguit amb vista a obtenir una resposta més àmplia en aquesta línia. Per al cas de Barcelona (Maluquer Margalef, 1992; Solé, 1993), fins i tot trobem algun treball més concret, com el de la utilització, per part de la població marroquina, dels serveis d'un centre d'atenció maternoinfantil a Ciutat Vella (Cimadevilla-Ribes, 1993). La valoració de l'experiència d'aquesta atenció sanitària queda reflectida també en una publicació sobre el cas concret de Mataró (ConSORCI Sanitari de Mataró, 1996) i per a tot Catalunya (Sánchez, 1995).

Un altre aspecte que cal tenir present respecte a la sanitat i els immigrants és el de la salut mental, vista des de la sociologia (Alves Bomfim —que té la seva tesi doctoral centrada en aquesta qüestió—, 1996), però sobretot des de la psicologia, a partir sovint dels relats de vida i de les històries personals que orienten sobre els efectes psicològics associats al canvi d'entorn, la identitat i, en definitiva, la integració (Sentís, 1994; Tizón García, Salameo Baró, 1996; Bouillet, 1997).

A partir de les estadístiques vitals, a Barcelona sorgeixen diverses publicacions (Ajuntament de Barcelona, 1994; Jansà, Montellà, Valero, Villalbí, 1995; Institut Municipal de la Salut, Ajuntament de Barcelona, 1997 i 1998) que analitzen la salut dels immigrants en relació amb variables com ara el seu origen i les seves característiques sociodemogràfiques. Es tracta de treballs merament estadístics.

Hi ha tota una relació d'informes i llibres on la salut no constitueix el tema principal i s'hi pren en consideració d'una manera més indirecta. Són publicacions més generals, que discuteixen diferents procediments d'intervenció estatal en les polítiques d'ajuda i recursos per als immigrants, i que sovint revisen la legislació existent (Comissió Mixta ACM-FMC, 1995; Consell Municipal de Benestar Social, Ajuntament de Barcelona, 1999; Diputació de Barcelona, 1997; Maluquer, Crespo, 1992; Maluquer Margalef, 1992; Pindado, 1991; Pujadas, Pujol, Solerdelcoll, 1991).

Normalment, les publicacions no tracten específicament sobre determinats col·lectius segons, per exemple, el lloc de naixement, i ens parlen dels immigrants estrangers en general. Aquest és un aspecte diferenciador respecte a l'enfocament que de les migracions es fa des d'altres disciplines, per a les quals la variable «lloc d'origen» té una importància indiscutible. Únicament hi trobem una menció al centre d'acolliment per als africans a Mataró (Marqués, 1994), que, entre d'altres, ofereix cert tipus de serveis sanitaris; una obra sobre els canvis en l'organització alimentària dels gambians a Catalunya i la seva repercussió en la salut (Kaplan Marcusan, Carrasco i Pons, 1999); una referència a la salut mental dels immigrants brasilers (Alves Bomfim, 1996); una altra sobre l'accessibilitat als centres d'atenció maternoinfantil dels magribins (Cimadevilla-Ribes, 1993), i finalment un article sobre els gitans francesos a Barcelona, en relació amb el tràfic de drogues, les xarxes de solidaritat i les seves conseqüències en termes sanitaris (Tarrius, Missaoui, 1997).

Aquesta petita mostra confirma la nostra observació inicial sobre la disparitat de criteris a l'hora d'abordar les possibles relacions entre les migracions i la salut. Trobem estudis que fan referència a l'alimentació, les drogues, les

opcions d'accés al sistema sanitari establert, les iniciatives a vegades particulars de suport i de treball social en temes sanitaris, etc.

Els estudis sovint són dirigits i realitzats per institucions i organismes públics o governamentals, com ara l'Ajuntament de Barcelona, la Diputació de Barcelona, el Consorci Sanitari de Mataró, etc. Entre els autors no hi ressalten gaires noms, sembla que la majoria ha tingut un apropament puntual a la qüestió de la salut dins les migracions. Només en destaca Elisabeth Maluquer Margalef (1992a, 1992b, 1992c, 1997), que, des del vessant del treball social, dirigeix la seva atenció principalment als immigrants estrangers a la província de Barcelona i al seu accés a la sanitat pública. Més discretament, trobem Carles Valero (1993, 1995), qui, amb un treball quantitatiu, utilitza fonts estadístiques com, per exemple, els registres de naixements a Barcelona (que fa servir per estudiar la salut dels fills d'immigrants). I en aquesta mateixa línia quantitativa, Jansà i Villalbí s'endinsen en les característiques demogràfiques dels immigrants a Barcelona (Jansà, Montellà, Valero, Villalbí, 1995), fins a arribar a l'anàlisi sobre natalitat i mortalitat (Borrell, Pasarín, Jansà, Plasència, Villalbí, 1997).

Si situem geogràficament els llocs als quals apunten aquests estudis, descobrim que la meitat de les publicacions han estat realitzades a partir, fonamentalment, de la valoració de les polítiques públiques i les iniciatives de treball social a la ciutat de Barcelona. Un 30 %, aproximadament, tenen un tarannà molt més general i apareixen emmarcades en el context català, i en menor mesura, mediterrani o espanyol. Sobre la resta de Catalunya, la producció és pràcticament inexistent i tan sols trobem dues referències sobre Mataró (Marqués, 1994; Soler i Amigó, 1996) i dues sobre Manlleu (Pujadas, Pujol, Solerdelcoll, 1991; Comissió Mixta ACM-FMC, 1995).

El que queda clar, pel tipus de revistes de què es tracta, és que s'hi mostra un discret grau d'interès sobre la salut i la sanitat pel que fa als immigrants. Sobre la implicació de determinats ajuntaments i institucions públiques, destaca l'acostament a la qüestió de caire sobretot sociològic i de treball social. També hem de tenir en compte que les limitacions de temps i esforços han potenciat una recerca pràctica que no ha permès incloure en la revisió bibliogràfica les publicacions mèdiques, en les quals és probable que haguéssim trobat altres aportacions.

3.7. Educació

El tractament de l'educació en relació amb les migracions ha tingut dos enfocaments principals: l'un, en què adquireix més protagonisme en esdevenir el tema central sobre el qual versa el document (treballs referits directament a la teoria pedagògica i a la nova realitat en moltes escoles); l'altre, en què s'apropa a la qüestió tangencialment, adduint, per exemple, el nivell d'estudis de les poblacions tenen en compte (quan es consideren certs indicadors o variables descriptives de la població).

En aquest apartat, ens interessa assenyalar la primera perspectiva, aquella en què la disciplina és el propi objecte de la investigació. Així, trobem nom-

brotes referències a les propostes didàctiques i a les experiències pedagògiques amb un alumnat en el qual està inclòs algun tipus de col·lectiu immigrant. Un alumnat comunament qualificat com a intercultural o multicultural (termes que de vegades es fonen sense que hi hagi cap evidència dels matisos que els distingeixen).

Efectivament, aquests conceptes es repeteixen en la literatura recent de manera constant. És la immigració estrangera a Espanya, i més en concret a Catalunya, la que ocupa l'espai més gran i captiva l'interès dels experts en pedagogia, antropologia social, sociologia de l'educació, etc., que desenvolupen estudis relacionats amb les migracions.

La majoria de la producció es realitza des de començaments de la dècada de 1990. Abans d'aquesta data, hi ha un discret acostament a la matèria de l'educació sobre immigrants de la resta de l'Estat a Catalunya, que tot just supera la desena d'obres o d'articles. El fet d'haver considerat únicament publicacions des del 1975 ens pot haver portat a deixar fora alguna aportació anterior sobre el tema. Si a més tenim present que els fluxos d'immigració massiva que rep Catalunya comencen a minvar precisament després d'aquest any, ens trobem amb el fet que l'atractiu que desperta l'educació des d'aquesta òptica davalla ràpidament i irremissiblement fins a arribar als últims anys del segle XX.

Entre aquestes escasses primeres referències, sobresurten com a paraules clau: *llengua*, *identitat* i *integració*. En aquest període encara no s'havien emprat tan copiosament conceptes com ara *racisme*, *multiculturalitat*..., almenys no pel que fa a la recerca en migracions. Bàsicament, les hipòtesis d'estudi giraven al voltant de la llengua emprada pels alumnes i l'aprenentatge del català.

El sentit dels fluxos estudiats és homogeni: immigració a Catalunya. En tota la bibliografia recollida que aborda la qüestió de la migració des de la perspectiva pedagògica, només trobem una al·lusió directa a l'emigració catalana en termes d'educació, de matís històric, centrada en l'experiència dels mestres exiliats per la Guerra Civil (Marquès, 1995).

De fet, respecte a la llengua hi ha dos corrents ben definits: el que discuteix el pes i la funció del català a l'escola en èpoques de forta immigració des de la resta de l'Estat fins a Catalunya, que a més s'emmarca en un període impregnat de reivindicacions i demanda de grans canvis; i el que comença a principis dels noranta, amb l'augment de recerques sobre immigració estrangera. Aquesta preocupació per la temàtica lingüística perdrà importància en aquesta segona etapa.

Sobre les més antigues, la llengua sorgeix relacionada amb altres temes: integració i socialització de l'alumnat a través de l'ús del català (Riera, 1979; Solé, 1987); en temps de la República (Mata, 1979 —relat personal); marginació i associació amb la llengua (Funes, 1979); actitud enfront de l'ensenyament «en» i «del» català (Comes Nolla, Jiménez Jiménez, 1981); des d'una experiència personal (Candel, 1979), o amb caràcter més general (López del Castillo, 1979).

Realment, no tornem a trobar estudis sobre la tríada immigració-educació-llengua fins a principis de 1990 (Consorti per a la Normalització Lin-

güística, 1993). Ara els protagonistes passen a ser els immigrants estrangers i l'abordatge de la qüestió és sovint menys específic, la llengua es converteix en un factor més del conjunt de reflexions que suggereix l'educació (Lopera Caballero, 1990; Puig Rovira, 1990; Puig i Moreno, 1992; Jordán, 1995). Pot també estar enfocada des de la vida associativa (Sánchez Santos, 1999), les peculiaritats de l'escolarització d'un nen estranger (Asensio i Mulero, 1995; Delgado, Miguel, 1994); relacionada amb la identitat (González Elez, 1996), o des de l'interrogant de la igualtat-desigualtat (Pascual i Saüc, 1997). Altres cops, amb caràcter més específic, com a mitjà afavoridor de la integració (Puig i Moreno, 1993; Villà i Pardo, 1993); sobre l'ús espontani que els nens immigrants fan de la llengua (Cerdán, González, Ríos, Llobera, 1994), o sobre la pròpia integració lingüística (Solé, 1996).

Finalment, sobre aquest particular hem de fer especial menció a l'obra que recull un primer simposi que es va celebrar sobre llengua, educació i immigració (Aznar, Buesa, Terradellas, 1998) i al Seminari sobre Immigració, Integració i Llengua, organitzat per Comissions Obreres l'any 1998.

Analitzant la producció documental segons el lloc d'origen de la població, la situació de la immigració magribina és la més citada i sobre la qual més s'ha escrit i, entre les obres consultades, destaca la dels marroquins. Trobem referències sobre la formació d'adults magribins i senegambians (Escrivà i Chordá, s.a.; Vilatarsana i Lluç, 1995), específicament de dones adultes marroquines (Ajuntament de Viladecans, 1994; Masllorens, 1993); sobre la influència de l'educació al país d'origen o del bagatge cultural de l'immigrant a l'hora de plantejar els punts d'actuació aquí (Lopera, 1992; Manyer, 1992; Paludàries Martí, 1994; TEIM, 1999); sobre els catalans fills de magribins a l'escola (Alegre, Herrera, 1999; Colectivo IOE, 1996; Herrera Aragón, Alegre Canosa, 2000; Pascual i Saüc, 1992); la relació amb la llengua (Aznar, Buesa, Terradellas, 1998); l'educació com a mitjà d'integració (Paludàries, 1998a, 1998b, 1999a, 1999b); l'escolarització de nens i nenes magribins (Alegret Tejero, Paludàries, 1996; Asensio i Mulero, 1995; Bartlett i Castellà, 1999; Castella, 1991; Educació Compensatòria, 1992; Lopera Caballero, 1990; Pascual i Saüc, 1991), la socialització de nens i joves magribins (Pascual i Saüc, 1992), o, finalment, de caràcter més general (Mira, Roig, 1991).

El segon origen que més interès desperta és el de l'Àfrica subsahariana (Jangana, 1998; Vilatarsana i Lluç, 1995). Entre la producció que hi fa menció a aquesta procedència, hi ha una part que tracta de la segona generació i la família (Ferran i Riera, 1997; Soto, 1997), o la formació i l'educació d'adults (Bassagañas Fortunet, 1998; Carbonell, 1992; Salas i Beltran, 1998). Igualment, destaquen iniciatives més particulars i concretes, com ara la creació de centres socials i educatius amb programes dirigits als immigrants africans. Aquest és el cas, per exemple, del centre Samba Kubally, a Santa Coloma de Farners, del qual hem trobat diverses entrades (Carbonell, Parra, 1991; Parra, 1994; López, 2000) o del Centre d'Acolliment per a Africans Sant Pau de Mataró, on s'organitzen cursos de formació per a adults, entre d'altres activitats (Marqués, 1994).

Per altra banda, existeix producció sobre la vida associativa de les dones procedents de l'Àfrica subsahariana (Maynegra Roca, 1998) o treballs que, com ja veiem per al cas nord-africà, es concentren en el coneixement de la cultura d'origen per establir vies d'actuació en la cultura de la societat de destinació (Garreta, Llevot, 1996).

A més d'aquests dos grans focus, trobem algunes citacions a persones immigrades d'altres llocs del món, com ara l'escolarització d'una noia brasilera (Delgado, Miguel, 1994).

Si deixem a banda el material revisat tenint en compte el lloc d'origen, hi trobem d'altres referències que tracten d'una manera més general aspectes sobre el que alguns anomenen «segona generació», principalment en relació amb factors sobre socialització i integració (AA.DD., 1983; Moreras, 1996-1998; Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament, 1999, 2000). També trobem altres perspectives d'interès, com ara la formació d'adults (APIP-Centre de Recursos Socials, 1992; Casanovas; Formariz, 2000; Crespo Ubero, 1997) i més concretament la formació de dones (Ribas, Alarcón, Gibert, Parella, 2000); la incorporació tardana de l'alumnat estranger (Aznar, Terradellas, 1999), i la relació entre pares, escola i mestres (Garreta, 1994), fins i tot estudiada a partir d'entrevistes en profunditat (Garreta Bochaca, Llevot Calvet, 1998).

Sobre els recursos pedagògics i la seva aplicació, hi ha una reflexió creixent, tal com mostra la concreció de programes i metodologia, i la seva avaluació (Del Arco Bravo, 1999; Garreta, 1999; Rué Domingo, 1998; Sandín, Del Campo, 1995), l'anàlisi del material escolar (Alegret Tejero, 1993; Cots i Moner, 1993; Moreras Palenzuela, 1993), o, en definitiva, la diagnosi de l'escola multicultural (Bartolomé, Cabrera, Del Campo, Espín, Rodríguez, 1997; Cabrera, Espín, Rodríguez, 1994). Per assolir d'una manera correcta els propòsits d'un bon ensenyament en la diversitat, es revisa l'actitud i la formació del professorat (Botey Vallès, 1990; Cabrera, Espín, Marín, Rodríguez, 1997; Del Arco Bravo, 1998), i l'opinió de l'alumnat (Cañadell, 1995).

Des d'un punt de vista més sociològic, es planteja la formació de guetos (Aramburu, Pascual, 1999; Hannoun, 1992); les desigualtats i diferències en el marc escolar i en el currículum (Carbonell i París, 1997; Pascual i Saüc, 1997; Samper Rasero, 1998); les expectatives socials i educatives dels immigrants (Garreta Bochaca, 1994); els valors de l'alumnat immigrant (Marín, Rodríguez, Cabrera, Espín, 1997), o l'impacte en la societat i les accions socio-educatives portades a terme (Besalú, Palaudàrias, 1995; Carbonell, 1995).

Hi ha tota una sèrie d'obres i treballs de tarannà molt més general, que plantegen la combinació entre educació i migració des d'un punt de vista teòric, com a reflexió sobre una realitat nova a l'escola que necessàriament s'ha d'orientar i afrontar (Besalú, Palaudàrias, 1994; Carrasco i Pons, 1998; Crespo Ubero, 1997, 2000; Carbonell, 2000; Mata, 1998; Roig Orriols, 1993; Siguan i altres, 1998; Tovías, 1993). Dins d'aquest grup, alguns casos es concentren en el paper que desenvolupa la reforma educativa i l'actitud que es potencia des de les noves normatives d'ensenyament (Bechara, 1999; Bartlett

i Castellà, 1999). De vegades, s'hi introdueixen conceptes com ara «la concepció social de l'altre» per a futurs educadors (Alegret, Moreras, Serra, 1991; Samper i Raseró, 1996).

Però, sobretot, el grup més nodrit és el que apunta a la discussió intercultural (Ajuntament de Barcelona, 1997; Alegret, 1990; Besalú i Costa, 1992; Calabria Cano, Mas Soler, 1993; Comas, Via, 1998; Del Arco, 1998; Essomba, 1999; Juliano, 1993; Molina, 1997; Pascual i Saüc, 1999) i multicultural (Delgado Ruiz, 1997; GREM, 1991; Jordán, 1992) en l'escola i el currículum (Buxarrais, Carrillo, Galcerán, 1991; Pascual i Saüc, 1998). Estem, en definitiva, davant d'una situació que, segons alguns autors, requereix certs canvis que cal «diagnosticar» (Bartolomé Pina, 1995a, 1995b).

La majoria dels treballs teòrics ressenyats no utilitzen un àmbit geogràfic concret. Es refereixen a una problemàtica actual que pot ser aplicada a diferents contextos estatals. De tota manera, hi ha alguna menció concreta per a Catalunya (Bartolomé, Cabrera, Del Campo, Espín, Rodríguez, 1997) i l'Administració educativa catalana (Besalú, Paludàrias, 1994). També hi trobem un estudi comparatiu sobre diferents províncies espanyoles (García Castaño, 1995).

Realment, tota la recerca sobre els immigrants estrangers a l'escola queda enquadrada dins de la idea, que des de fa anys té el suport de les institucions i les polítiques educatives, d'atenció a la diversitat (Ajuntament de Barcelona, Àrea d'Educació, 1993; Generalitat de Catalunya, 1990). Diversitat que pot adoptar moltes formes diferents, però que en la nostra anàlisi es fixa en la que origina aquest nou tipus d'alumnat de procedències culturals diverses (Cela i altres, 1997; Codina i Mir, 1991; De la Torre, Busquets, 1995; Jové, 1996; Molina, Solé, 1996; Molina, 1998).

En altres documents encara més generals sobre migració, sovint succeeix que en un moment concret es dirigeixen al terreny de la pedagogia, tot i que aquesta no sigui la disciplina des de la qual es realitzen aquests estudis, de marcada influència pel treball social (Consell Municipal de Benestar Social, 1999; De la Haba Morales, 1999; Equipo de Comunicación Educativa (ECO), 1992; Noguer, Arrebola, 2000; Pindado, 1991).

Alguns treballs destaquen per la seva originalitat, perquè els autors empren perspectives no utilitzades normalment. Des de la demografia, Anna Cabré ha reflexionat sobre el futur de les escoles (1990, 1992); des de l'estadística, la sociometria ha fet alguna incursió en les aules multiculturals (Cabrera, Marín, Espín, Rodríguez, 1997, 1998), i des de la sociologia, Molina Luque barreja conceptes com ara la ciutat, la creació d'escoles «noves» i el seu reflex en els barris (1992, 1996) i la societat multicultural (1993).

De vegades s'hi relaten experiències particulars en escoles o en municipis determinats (Del Campo, 1995; Girona, 1998; Montón, Solerdecoll, 1999), com és el cas del Baix Empordà (Medir Huerto, 1996), de les escoles públiques del Raval (Moreras, 1999), d'una escola de Barcelona (Sandín, 1995), de l'IES Ramon de la Torre, a Tarragona (Escobar, Luengo, Pérez, 2000) o dels Centres Residencials d'Acció Educativa (Pedrola, 1998), que poden servir com a exemples per a les línies d'actuació en altres centres educatius.

A partir de la creació de les escoles d'estiu sobre interculturalitat, que ja han arribat a la novena convocatòria, s'han editat els llibres: *Sobre interculturalitat: documents de treball de la primera.../sisena Escola d'Estiu sobre interculturalitat* (Carbonell, 1992, 1993, 1994, 1996), on s'abasten temes diversos però amb especial atenció als dedicats a la cultura i l'educació. No són les úniques jornades organitzades al voltant de la temàtica educativa. Per il·lustrar la continuïtat d'aquestes iniciatives, trobem: Jornades de Reflexió i Mostra d'Arts, organitzades per l'Institut de Batxillerat Barri Besòs (Barcelona, 1994), Jornada de Reflexió: Quatre Reptes per a la Nostra Escola (Universitat de Barcelona, 1990), III Jornades sobre Educació en la Diversitat i Escola (Barcelona, 1996), Jornades d'Innovació Educativa a Catalunya (Sant Cugat del Vallès, 1995), etc.

Per acabar, cal comentar que normalment no es fa distinció entre escola pública i escola privada, no s'aclareix aquesta característica en el text, tot i que la tendència ens porta a creure que la majoria d'escrites es refereixen als centres públics o concertats, per la relació natural que existeix entre organismes institucionals públics i investigadors, a més dels factors socioeconòmics que poden provocar que una gran part de la població infantil estrangera acudeixi a centres d'aquesta índole. A més, hi ha una rotunda manca de treballs que es concentren en l'observació d'escoles privades amb un elevat nombre d'alumnes estrangers, com ara l'escola japonesa, la suïssa, l'alemanya o la britànica a Barcelona i rodalies.

3.8. Legislació i polítiques públiques

El marc legislatiu vigent a Catalunya en qüestió de migracions és bàsicament igual que per a la resta de comunitats autònomes d'Espanya. Això provoca que majoritàriament les publicacions centrin el seu discurs dins d'aquest àmbit estatal i que la producció específica per a Catalunya sigui bastant limitada.

Així, trobem valoracions sobre els deu anys de la llei d'estrangeria (Borràs, 1995; Carrillo i altres, 1992; Labra Hidalgo, 1997), les mesures administratives i de control (González Beilfuss, Labra Hidalgo, 1997), la devolució dels estrangers (Moya Malapeira, s.a.), la nova regulació de la immigració (Aja, 2000), que afecten tot l'àmbit estatal. Aquestes reflexions provenen sovint d'organitzacions i grups catalans. Alguns fan un estudi sobre l'estat de la qüestió (Col·lectiu Ronda SCCL, 1998) o proposen vies d'actuació en termes de modificacions sobre la llei, polítiques públiques i de serveis socials (Comissió d'Associacions i Organitzacions no Governamentals de les Comarques de Girona, 1993; Comissió Mixta ACM-FMC, 1995). Pascual i Saüc amplia els límits fins a les societats meridionals de l'antiga CEE amb una visió econòmica, demogràfica i jurídicopolítica (1992).

En canvi, si ens limitem al territori de Catalunya, les mencions es redueixen. El marc legislatiu es tracta en algun treball inèdit (Borràs, González, 1993), en un capítol del llibre *Els estrangers a Espanya* (Carrillo, García Morago, 1992) i ocupa un cert paper en la Segona Escola d'Estiu sobre Interculturalitat, celebrada a Girona el setembre del 1991 (Manté i Spà, Gasch Hurios, 1992

—membres del Col·lectiu d'Advocats Ronda—). Cal destacar, però, l'informe realitzat recentment per un col·lectiu d'experts procedents de diferents àmbits i per representats dels diversos grups parlamentaris, on recullen propostes per a la implementació d'una política migratòria pròpia i que abasta aspectes com ara l'educació, la sanitat, l'habitatge, etc. (Comissió d'Estudi sobre la Política d'Immigració a Catalunya, 2001).

Trobem diverses referències, que deixarem fora d'aquesta anàlisi, en les quals la situació legal o l'aplicabilitat de les lleis queden emmarcades dins d'estudis més generals sobre la situació de determinats col·lectius d'immigrants. Una excessiva particularització sobre els pocs comentaris que puguin tenir relació amb la legislació sobrepassaria la veritable naturalesa d'aquestes referències.

Des de les institucions públiques, amb certa regularitat, els plans interdepartamentals o intermunicipals aborden temes de política migratòria i d'estrangeria associats a qüestions com ara, per exemple, estrangeria, drets públics, integració, etc. (Crespo, Delgado, Pasqual, 1997; Departament de Benestar Social, Generalitat de Catalunya, 1994, 1995, 1997, 2000; Diputació de Barcelona, 2000), amb ajuda, de vegades, de la figura de l'educador social (Rodríguez i Martín, 1996). Actualment, la Secretaria de Migracions de la Generalitat treballa en un nou pla interdepartamental.

En una part del material es reflexiona sobre els drets i les llibertats dels immigrants (Aja, Roig, 2000; Associació per a les Nacions Unides-Catalunya, 1998; Renyer Alimbau, 1998) i la protecció tal com queda plantejada a la Constitució (Guillén Lasierra, 1991; Lázaro Riols, 2000; Sagarra i Trias, 1988).

Aquests drets i llibertats en alguns casos estan orientats a temes com ara l'accés dels fills d'immigrants al sistema educatiu (Bartlett i Castellà, 1999; Bechara, 1999), a la sanitat pública (Maluquer Margalef, 1997) o, fins i tot, als drets socials proposats per la Llei d'asil (Labra Hidalgo, 1997; Morgades i Gil, 1996).

Continuant amb la política de serveis socials recollida a la legislació (Gómez Rebolledo, 1997), s'hi poden afegir d'altres perspectives, com ara les proporcionades des del treball social (Maluquer, 1992; Maluquer [dir.], 1997), i més concretament en el context dels centres penitenciaris (Dueñas, 1997) i dels centres d'internament (Sánchez Masip, 1994).

Els tipus de publicacions i informes sobre la situació legislativa no fan normalment menció a col·lectius determinats i concrets, distinció que no sembla necessària malgrat que la igualtat en l'aplicació de les lleis vigents no funciona sempre. En alguns casos s'ha arribat a pactes amb alguns estats dels països de procedència que han posat en funcionament intervencions polítiques diferencials segons la nacionalitat dels immigrants. Les lleis d'estrangeria, per exemple, sempre han facilitat l'adquisició de la nacionalitat espanyola per als sud-americans, filipins i equatoguineans (excolònies espanyoles). Al llarg dels anys noranta hi va haver diversos acords entre Espanya i el Marroc en què la temàtica migratòria es negociava conjuntament amb els acords de pesca.

Els únics immigrants sobre els quals trobem una producció específica mínima en aquesta línia són els musulmans. Des d'un acostament a l'islam jurídic

i Europa (Borrás, Mernissi, Salima, 1998), sobre els aspectes culturals i judicials de la seva integració (Losada, 1997; Manyer, 1992), des d'una perspectiva de gènere (Marzal, 1999), com un procés vers la ciutadania reconeguda (Aznar Suñer, s.a.) o com apunta provocativament Quiñones Escámez (2000): «el repudi islàmic a Europa» des del vessant jurídic.

Un apartat important dins de la legislació el constitueix la relació entre legislació i treball. Les lleis que condicionen els contractes laborals o la manca d'aplicació d'aquestes lleis formen un altre focus de debat important (AA.DD., 1991). Pel que fa al terreny de l'agricultura catalana (Jabardo Velasco, 1995), trobem escrits sobre la inserció laboral dels africans en el sud d'Europa (Mendoza, 1999) i en relació amb les discriminacions i les irregularitats que resulten d'aquesta legislació (Solé, Ribas, Bergalli, Parella, 1998; Solé, Parella, Alarcón, Alegre, Gibert, 1999).

No és en absolut sorprenent, després de les conclusions que ja es podrien extreure del recorregut que s'ha fet en apartats anteriors, que la preocupació pels temes de legislació vigent apunti directament i pràcticament en exclusivitat als que afecten la immigració estrangera. Precisament per aquest motiu, cal fer una menció especial a la tesi doctoral de María José Feijóo Rey (1997), en la qual analitza l'autora la mobilitat d'un col·lectiu molt oblidat en l'estudi de les migracions, el dels funcionaris, en el marc legal dispostat per l'Administració pública per a la contractació laboral. I també el mencionar l'article de Carmen García (1997) sobre l'impacte de la política nacionalista en una societat de forta immigració interior (referida a la immigració procedent de la resta de l'Estat).

Finalment, disposem de certes referències de caràcter més teòric i sociològic (Alonso, 1991), o econòmic i polític (Hinojosa, 1991; Solé i Aubià, 1991), com ara la conferència publicada de Jordi Pujol realitzada l'abril de 2000, en la qual també, des d'un punt de vista jurídic, apunta les seves idees sobre el «gran repte de la immigració».

3.9. Integració: associacionisme, «culturalitat» i religió

Atesa la confusió que sovint envolta el concepte *integració*, aquest apartat de l'informe s'estén una mica més per poder oferir algunes eines teòriques útils per contrastar la literatura científica que empra aquest terme i tracta sobre les migracions a Catalunya.

Hi ha moltes accepcions per al terme *integració*. Al llarg de la història de les ciències socials han aparegut diversitat d'aproximacions a aquest concepte, l'elusivitat no és nova. Recordar les aportacions de Durkheim (1893*), Tönnies (1887*), Landecker (1951*), Parsons (1960, 1971*) i Mills (1959*) és útil per apropar-se a alguns debats que encara avui dia són rellevants.

Ara bé, a aquestes visions cal afegir-n'hi d'altres, com ara, per exemple, aquelles que plantegen com a eix central d'anàlisi la dualitat integració sistèmica / integració social, com és el cas, a Espanya, de Sánchez Casas (1996*) i Beriain (1996*).

En una obra sobre la integració de les societats modernes, el sociòleg basc Josetxo Beriain (1996*: 75) analitza, des d'una perspectiva dual, integració sistèmica (sistema) *versus* integració social (món de la vida). Aquesta perspectiva dual pot ser exemplificada a través de l'obra de diversos autors. Beriain (1996*: 76-85), a part de Durkheim (amb la seva separació entre solidaritat orgànica i integració sociocultural), assenyala Marx (1867*), Weber (1920*) i Habermas (1987*). Aquest darrer autor, que beu de les fonts dels dos anteriors, planteja com a central la dicotomia entre «món de la vida» i «sistema». L'estat i el mercat són els portadors fonamentals d'imperatius *sistèmics*: la persona individual és «inclosa» en les noves funcions socials desplegades per aquests sistemes emergents²⁰. D'una «societat integrada sistèmicament» es pot parlar des del moment en què es produeix un desplegament total del mercat capitalista de béns, treball i capital, així com un desplegament d'una burocràcia interventora altament complexa, fet que s'ha anat produint des dels anys 1920 i 1930 a diferents països. D'altra banda, Habermas planteja la perspectiva *social* com a perspectiva des del *món de la vida*. La seva percepció del *món de la vida* inclou la cultura, els ordres institucionals i les estructures de la personalitat com a components bàsics. Tanmateix, Habermas apunta que el *món de la vida* ja no proporciona les orientacions bàsiques de conducta que sustenten les pràctiques econòmiques i polítiques. Més aviat són aquestes les que, en forma de recompenses econòmiques i de dominació política, condicionen els portadors socials (individus aïllats, classes, estrats, sindicats, grups de pressió, etc.), operant com a garantia de reproducció del sistema. Així, és en la modernitat tardana que la *racionalització sistèmica* entra en conflicte obert amb el *món de la vida*, i es produeix una «colonització del món de la vida pel sistema».

Si fins aquí hem apuntat múltiples maneres d'entendre la integració en un sentit general, si ara ho fem en relació amb la integració del sector social concret anomenat «immigrants», també trobem una àmplia diversitat de materials escrits. Així, Marie McAndrew i Merton Weinfeld (1996*) han assenyalat l'existència de més de tres-cents definicions del terme *integració*, les quals es poden agrupar en dos grans blocs, aquelles que s'ubicarien en una concepció de caire liberal, en el sentit ampli del terme, i aquelles que d'una manera o altra transcendeixen tal concepció.

Pel que fa a la visió liberal, insistim que, entesa en sentit ampli, una munió d'autors ha elaborat definicions *ad hoc* d'*integració*, és a dir, relacionades amb casos més o menys concrets, algunes de les quals seran mencionades més avall. Abans cal dir que aquestes, en general, assenyalen alguns dels punts esmentats per Bauböck (1994*), qui, per encàrrec del Consell d'Europa, va resumir els principals elements d'una definició d'integració d'immigrants amb visió liberal. Així, Bauböck, en considerar que les idees de pluralisme, liberalisme,

20. Segons assenyala Beriain, Habermas contradiu l'«ortodòxia marxista», que partia de la força integradora de la llei del valor i que considerava que els fenòmens d'alienació i dominació podien explicar-se *només* en la relació entre treball assalariat i capital, atès que estén el focus creador d'alienació a l'Estat, que és altament burocràtic.

democràcia i benestar social són acceptades a la majoria de països europeus, estableix tres implicacions principals per a la «integració» dels immigrants:

- *Integració legal*: la democràcia i el liberalisme impliquen que no hi pot haver integració sense un marc comú de ciutadania, entenent la ciutadania com la possessió de «drets substantius».
- *Integració social*: quan les idees de liberalisme i els patrons d'integració en el benestar social es combinen, és possible la capacitat de participació en la societat civil. Aquesta participació, doncs, requereix, d'una banda, un benestar mínim bàsic per a tothom en termes d'ingrés, educació i allotjament; d'altra banda, l'absència d'unes relacions de total dependència a la família o al lloc de treball, i, finalment, una esfera comuna de vida pública que no està segregada en guetos o *no-go-areas* (àrees on l'accés és difícil per motius de seguretat).
- *Integració cultural*: quan el liberalisme és combinat amb pluralisme, la integració ha de permetre diferents creences religioses, opinions polítiques, orientacions sexuals i afiliacions culturals. La integració pluralística, a banda de fer que tals diferències siguin acceptades, a més, ha de redistribuir recursos entre els grups. Ara bé, totes les pràctiques religioses i culturals haurien de respectar els drets humans.

Així, un breu repàs a plomes liberals significatives en el camp de la «integració» d'immigrants inclouria diferents visions, com ara les britàniques de Patterson (1963*), que concebia aquest concepte com una etapa multicultural en el camí cap a l'assimilació, i de Rex (1996*), que en aquest sentit adopta una postura similar però considera que calen diverses generacions per arribar a un punt on els drets individuals siguin la norma general i, per tant, fins que s'hi arribi proposa formes multiculturals de convivència. Vasta (1995*), des d'Austràlia, també aposta per cert multiculturalisme, mentre des d'Itàlia autors com ara Rosoli (1992*) i des de França autors com ara Wieviorka (1992*) critiquen les postures diferencialistes, amb punts en comú amb el que escriuen Müller i Tückfeld (1994*) des d'Alemanya. En qualsevol cas, des de França l'Haut Conseil à la Intégration (1991*) i Touraine (1997*) han dedicat un nombre significatiu de pàgines a advertir dels suposats perills de certs desviaments multiculturals. Mentre des d'Alemanya s'ha donat sobretot importància a la integració laboral (Seifert, 1996*) i des dels Estats Units d'Amèrica s'ha ressaltat la gestió de l'arribada d'immigrants (Weiner, 1996*) i la seva posterior participació en el nou context socio-polític (Soysal, 1994*), a Portugal ha quallat el model britànic (Carlos, 1993*), mentre que a Itàlia a més s'han fet diversos treballs que mesuren quantitativament graus d'integració amb variables materials, com ara el nombre de persones per habitatge (Cagiano de Azevedo, 1992*; Cagiano de Azevedo, Sannino, 1996*). A Espanya, Pumarès (1998*) ha plantejat que la dualitat entre «societat receptora» i «els diferents grups ètnics» és la que fa moure la integració entesa com a procés, mentre que Álvarez Dorronsoro (1995*) ha plantejat el debat en termes de drets de ciutadania.

A banda de la diversitat d'enfocaments de caire liberal apuntats més amunt, n'hi ha d'altres que també són possibles. Des d'Itàlia, Cinanni (1976*) planteja que la classe capitalista ha usat aquest diferencialisme per dividir la classe treballadora, mentre que l'anglosaxó Harvey (1996*), seguint Young, ha intentat trobar un cert equilibri entre un pol i un altre cercant allò que és «similar», en comptes de cercar allò que és «el mateix», amb vista a mantenir la unitat entre la gent davant del poder i alhora poder tenir diversitat social en un món cada cop més homogeneïtzat pel capital. D'altra banda, Pascual de Sans (1970) plantejava, en el cas de treballadors immigrants espanyols a Alemanya, l'oposició entre integració en el sistema (identificació amb els objectius del capitalisme, integració en la societat de consum) i consciència de classe (i acció de classe). I en el propi marc dels estudis sobre migracions, l'establiment de la capacitat econòmica com a factor d'integració social va ser considerat críticament per Jordi Cardelús i Àngels Pascual de Sans (1979), atès que, en aquest cas, en lloc de parlar d'integració (social) caldria parlar de solvència (la qual es pot veure com un tipus d'integració sistèmica, però no social).

Aquesta doble aproximació integració sistèmica / integració social per al cas de la immigració enllaça amb les aportacions més generalistes apuntades més amunt. A més, també permet analitzar nous vessants d'altres conceptes (com ara *assimilació*). Així, per exemple, Ubaldo Martínez Veiga (1997*), comentant el cas de França, assenyala que s'ha relacionat sovint l'assimilació d'immigrants amb l'anomenat model «republicà» francès, concretament, amb una pèrdua de característiques culturals i ètniques per convertir-se en ciutadans (educació republicana, participació en la divisió social del treball). Però: tanmateix, hom també pot veure un altre vessant en el procés d'assimilació: el de la conversió d'immigrants en força de treball assalariada. Una part de la població immigrant és originària d'àrees on el sistema capitalista encara no és totalment dominant (per exemple, algunes àrees rurals), per tant, en arribar a un medi urbà integrat en el capitalisme, necessiten ser assimilats en valors, maneres de fer i de pensar pròpies del sistema. En termes de Habermas, el seu món de la vida és colonitzat pel sistema.

Després d'aquesta breu aproximació a la complexitat de l'estudi de la integració d'immigrants, si es passa a analitzar com s'ha tractat la integració (i termes que hi estan relacionats, com *adaptació* o *assimilació*) en els ítems recollits a la base de dades sobre migracions a Catalunya, veiem que es fa difícil de trobar treballs que tractin la integració de migrants des d'òptiques que transcendixin les opcions liberals. Tot i així, entre aquestes poden trobar-se, per exemple: Cardelús, Oroval, Pascual de Sans, 1978; Colectivo IOE, 1992, 1994; Morén, 1999; Pascual de Sans, 1970; Pascual de Sans, Cardelús, 1987. Aquests treballs tracten d'analitzar aspectes diversos de la integració d'immigrants tenint en compte tant les transformacions socials com els canvis en el sistema capitalista.

Ara bé, podem fer unes quantes distincions més entre els treballs que tracten sobre migració a Catalunya i integració, com, per exemple, segons la mena de migració que tracten. Així, d'una banda hi ha aquells treballs que tracten sobre la integració d'*immigrants procedents de la resta d'Espanya*, majoritària-

ment produïts a la dècada dels setanta i començament vuitanta i que sovint ressalten la seva condició majoritària de treballadors industrials i la seva concentració en barris de la perifèria metropolitana barcelonina²¹. En aquest sentit, també cal destacar tot un seguit de treballs sobre la realitat dels barris i les barriades als afores de Tarragona, nascuts sobretot al voltant del complex petroquímic que es començà a construir la dècada de 1960 i que encara avui continua la seva expansió (Comas d'Argemir, 1990; Comes Nolla, Jiménez Jiménez, 1981; Luzón, 1983-1984; Negre, 1979; Pujadas, 1990; Pujadas, Comas, 1983-1984; Pujadas, 1993; Roquer, 1982-1983) o sobre l'arribada de treballadors a un sector agrícola en transformació al camp de Tarragona (González Ibáñez, 1987).

D'altra banda, hi ha aquells treballs que tracten sobre la integració d'*immigrants procedents de la resta del món*, apareguts gairebé en la seva totalitat en els anys noranta, que se centren sobretot en aquella immigració procedent de països empobrits. En general, en aquests treballs hi ha una certa sobredimensió de la importància donada al que seria la «integració cultural», la qual cosa ha portat a una gran quantitat d'esforços en l'àmbit educatiu i formatiu, tant d'infants com d'adults²². Aquest fet no treu que aquestes preocupacions hagin anat acompanyades, en alguns casos, d'una perspectiva social. Així, l'obra de Teresa Losada (1992, 1993, 1996) posa molt d'èmfasi en processos d'integració sociocultural al voltant de l'arribada d'immigració musulmana des de la seva experiència a l'associació Bayt Al-Taqafa, una organització que va néixer a finals dels anys setanta per donar suport a immigrants procedents de països àrabs i que es pot considerar com la degana de les ONG de solidaritat amb la immigració estrangera a Catalunya. A més, des de l'àmbit del treball social, l'antropòloga Elisabeth Maluquer (1992, 1997a, 1997b) és una persona clau, atesa la seva vinculació laboral amb els serveis socials de la Diputació de Barcelona, entitat que ha coordinat diverses actuacions de governs locals amb la immigració estrangera, i les seves relacions amb el grup organitzador de les setmanes interculturals de Girona (Fundació SER.GI), celebrades gairebé cada any durant la dècada de 1990.

Val a dir que també s'ha tractat la integració social des d'una perspectiva jurídica (Aja, Roig, 2000) i des d'una perspectiva sociològica. Des d'aquest

21. Aguilera, 1977; Ainaud i altres, 1980; Botey, 1980; Candel, 1968; Cardelús, Oroval, Pascual de Sans, 1978; Castellanos, 1978; Conversi, 1988; Esteva Fabregat, 1973a, 1973b, 1974, 1975, 1976a, 1976b; López Raimundo, 1979; Mandianes, 1999; Martín Díaz, 1989, 1991; Parramon, 1999; Pernau, 1995; Riera, 1979; Rodríguez Pitach, Marcet, Botella, 1979; Solé i altres, 1979, 1981, 1983, 1985, 1987; Soler, Parreño, 1987; Vila, 1984.
22. Aguer, 1991; Bartolomé, 1995; Besalú, 1992, 1995; Buxarrais i altres, 1991; Cabrera i altres, 1998; Carbonell, 1998; Carbonell, Parra, 1991; Cerdán i altres, 1994; Cham, Cham, 1993; Checa, 1998; Delgado, 1997; Domingo, López, 1993; Herrera, 1998; Garreta, 1997a, 1997b, 1999; Moreras, 1999; Monnet, 1999; Essomba, 1998; Lopera, 1990; Makomé, 1991; Noguera, Arrebola, 2000; Masllorenc, 1995; Parra, 1994; Paludàries, 1998, 1999; Pascual Saüc, 1991, 1992, 1997; Ponce Herrero i altres, 1996; Puig i Moreno, 1993; Roque, 1994; Roque, Medina, 1998; Samper, 1996; San Román, 1992; Solé, 1991, 1993, 1997; Solé, Herrera, 1991; Tóvias, 1993.

punt de vista, s'han estudiat, entre altres qüestions, les polítiques municipals i la participació social (Ribas, 1996a, 1996b, 1997, 1998, 1999).

En contrast, altres aspectes com ara la integració al lloc de treball (tant en termes sistèmics com socials) o al lloc de residència (tant en aspectes de convivència veïnal com de consum material) estan molt poc treballats seguint pautes científiques que incloguin, per exemple, treball de camp. Val a dir que especialistes com ara l'antropòloga Adriana Kaplan (1995), que va estar vinculada al moviment antiracista barceloní a finals dels anys vuitanta i començament dels noranta, ha escrit sobre aspectes socials i identitaris de la immigració senegambiana al Maresme, però són excepcions limitades a grups i llocs concrets. Tampoc no es troben pràcticament estudis empírics sobre les conseqüències en el món de la vida (i, per tant, seguint Habermas, per a la integració social) o de la manca de drets polítics de la majoria d'immigrants estrangers.

D'altra banda, hi ha menys textos que tracten *dels dos tipus d'immigració*, si exceptuem Recolons (1983); Pascual de Sans, Cardelús (1987); Puig Moreno (1992); Cabré (1992); Delgado (1997, 1998); Solé (1992, 2000), alguns dels quals tracten d'oferir una visió global de la immigració a Catalunya; així com de treballs que tracten sobre la integració d'*emigrants «retornats»* (Pascual de Sans, 1970, 1982), o sobre la integració d'*emigrants catalans* a d'altres terres (Benguerel, 1982; Duran, 1987; Esteva Fabregat, 1992).

Els treballs citats més amunt inclouen una gran diversitat de disciplines, punts de vista i maneres d'aproximar-se metodològicament al terme *integració*. Així, per exemple, alguns tracten d'entendre la integració d'immigrants de manera general sense distingir-los segons orígens o destinacions o tenint-ne en compte una àmplia varietat, mentre que d'altres, la majoria, focalitzen la seva feina en la integració d'un grup humà o de pocs grups concrets. Ara bé, a tots els uneix el fet de tractar una temàtica com qual la de la integració que es mou per terrenys especialment elusius²³ i sobre la que de moment no ha estat possible trobar definicions consensuades.

Pel que fa a l'*associacionisme* relacionat amb les migracions, com s'ha plantejat des d'altres països europeus (Layton-Henry, 1990*) i des de Catalunya mateix (COANG, 1992), les associacions d'immigrants poden ser un pont cap a la integració social. En aquest sentit, hi ha tot un seguit de treballs que han tractat la temàtica associativa vinculada d'una manera o una altra a les migracions a Catalunya. Així, en relació amb la immigració estrangera, podem esmentar Roca i altres (1983), que van ser les pioneres a tractar l'associacionisme marroquí a Catalunya; Casey (1995, 1996, 1998), que en bona mesura s'ha centrat en les associacions d'immigrants procedents de països empobrits i les ONG que hi tenen relació; Sepa Bonaba (1993, 1999), amb textos que inclouen referències a les organitzacions d'africans a Catalunya; Morén (1998, 1999, 2000, 2001), que s'ha aproximat a les organitzacions on participen immigrants estrangers de manera global, incloent tant els procedents de països empobrits com dels enriquits; Masllorç, Giró, Gausa (1992), que escriuen des de Càri-

23. Va ser Bauböck (1994*) qui va titllar el mot *integració* d'«elusive concept».

tas; Olivé (1991), que tracta des d'un sindicat; Crespo (1997a, 1997b) i Crespo, Delgado (2000), que escriuen per informar treballadors socials; Moreras (1996, 1999), que tracta les formes organitzatives de les comunitats islàmiques, entre d'altres autors inclosos en la base de dades²⁴.

Especial menció en aquest grup mereixen també els treballs sobre l'associativisme propi de dones immigrants estrangeres: Brignoni, Sánchez, 1994; Escrivá, 1997; Maynegra, 1998; Sipi, 2000. I caldria tenir molt en compte aquells treballs escrits per les pròpies organitzacions socials vinculades a la immigració estrangera: Amnistia Internacional, 1989; Càritas, 1995; Centre d'Acolliment d'Africans Sant Pau, 1995; COANG, 1992, 1994; CONC, 1993; Jameiat Essalam, 1999; Jish, 2000; Samba Kubally, 1994.

D'altra banda, en relació amb la immigració procedent de la resta d'Espanya, podem esmentar Bou, Medina, 1999; Comas d'Argemir, 1990; Esteva Fabregat, 1975, 1976a, 1976b; Ibáñez, 1999; Martín, 1990; Martín Díaz, 1991, 1992; Parramon, 1997; Pujadas, 1993; Pujadas, Comas d'Argemir, 1983-1984; Rodríguez López, 1982; Solé, 1978; Vilanova, 1998.

I, finalment, en relació amb les organitzacions d'emigrants catalans a l'exterior, a la base de dades es recullen treballs com ara els de Barrera, 1997; Bru i altres, 1996; Cárdenas, 1992; Fernández, Dalla Corte, 1998; Sauret, 1979; Tudela, 1988.

A més a més, les aproximacions a la integració d'immigrants apareixen lligades de manera significativa a qüestions identitàries i ètniques, als debats sobre interculturalitat i multiculturalitat, així com a la temàtica lingüística i als aspectes religiosos.

Els treballs que tracten sobre conceptes com ara *identitat* i *ètnia*, aplicats als diferents tipus de migracions, sovint ho fan des d'una òptica antropològica. Així, podem destacar Barruti (1990) i Romaní, Barruti, Díaz (1994), amb els seus treballs sobre la identitat a les perifèries urbanes; Delgado (1997, 1998), que empra un estil incisiu per referir-se tant a la construcció de diferències culturals entre la immigració de la resta de l'Estat i l'estrangera; Esteva Fabregat (1973a, 1973b, 1975, 1976a, 1976b, 1978, 1984, 1992a, 1992b), que pot considerar-se com un clàssic en l'antropologia catalana interessada en l'ètnicitat; Moreras (1999), que s'ha especialitzat en les comunitats musulmanes de Barcelona consolidades durant els darrers anys; Juliano (1993), que s'ha dedicat sobretot a teoritzar sobre l'alteritat i sobre temàtiques que afecten especialment les dones; Parramon (1997, 1999), que ha treballat específicament sobre els grups originaris d'Andalusia assentats a l'Hospitalet de Llobregat; Provansal (1991, 1994, 1997, 1998) i Provansal,

24. AA.DD., 1991; AA.DD., 1998; Bernabé, Cabré, 1997; Campaña, Pou, 1995; Carbonell, Parra, 1991; Carbonell, 1995; Carrillo, García Morago, 1992; Del Arco, 1998; Duran Cordero, 1991; Esteve, 1995; Fundació SER.GI i altres, 1995; Garreta, 1998, 2000; Jabardo, 1994; Lluch, 1991; Marqués, 1994; Montabes i altres, 1993; Payet, 1998; Pedrola, 1998; Pindado, 1991; Provansal, 1992; Roca i Lafont, 2000; Sánchez Santos, 1999; Solé i altres, 1999; Zapata, 1997.

Muñoz (1993), que han tocat qüestions nacionals, d'alteritat i d'assistència social en relació amb la immigració; Pujadas, Comas (1991) i Pujadas (1984, 1990), que han investigat els processos identitaris de la immigració a barris perifèrics de Tarragona, inclosa una aproximació a les xarxes migratòries; San Román (1992, 1993, 1996) i San Román, Carrasco, Soto (2001), que han escrit sobre marginació i identitat en l'educació a l'escola, i, per últim, Stolcke (1995), que relaciona la immigració amb l'emergent nacionalisme europeu.

Ara bé, també des d'una perspectiva sociològica s'han treballat aspectes d'identitat i ètnia, és el cas de Garreta (1997, 1998, 1999a, 1999b), que ha fet recerca sobretot a Lleida i rodalies; Flecha Gómez (1998), que han estudiat les conseqüències socials de les polítiques migratòries; Recolons (1979, 1983), que va ser un dels pioners sobre la temàtica immigratòria a Catalunya des de la sociologia, i Solé (1985, 1987a, 1987b), que ha tocat temes culturals i identitaris amb dades d'enquesta i sondeig, entre d'altres.

La pedagogia ha estat un àmbit també molt procliu a tocar aspectes identitaris, com pot copsar-se, per exemple, en els escrits de Carbonell (1991); Pascual i Saüc (1997, 1998); Palaudàrias (1998), Puig Moreno (1992) (vegeu l'apartat 3.7).

Aquestes qüestions ètniques i identitàries s'han plantejat tant al voltant de l'arribada de la immigració provinent de la resta d'Espanya, com de l'arribada més recent d'immigrants des d'altres països del món. Tanmateix, en general, s'ha considerat grup ètnic o amb identitat diferent aquelles persones arribades en condicions socioeconòmicament inferiors a les que caracteritzen la majoria de la població establerta a la societat d'arribada. D'aquesta manera, pot sobtar que no s'hagin realitzat estudis que considerin com a grup «ètnic» o «identitari» aquells immigrants, per exemple, procedents de països nord-europeus, nord-americans o asiàtics, com ara el Japó.

D'altra banda, trobem aquells escrits que tracten d'alguna manera temes relacionats amb debats que s'han desenvolupat durant la dècada de 1990 al voltant de *la interculturalitat, la diversitat cultural i la multiculturalitat*, les quals han tingut sovint l'escola com a espai clau de referència. Són conceptes que de vegades han estat importats del nord d'Europa o dels Estats Units, sense tenir en compte les característiques pròpies de Catalunya i sovint sense fer una reflexió prèvia basada en estudis científics rigorosos. Ara bé, entre els autors i les autores que tracten aquests temes poden destacar-se aquells que es troben al Departament d'Antropologia de la UB (Delgado, 1997, 1998; Juliano, 1993); al també Departament d'Antropologia de la UAB (Carrasco, 1998; San Román, Carrasco, Soto, 2001), i la Facultat de Ciències de l'Educació d'aquesta mateixa universitat (Essomba, 1998, 1999; Puig Moreno, 1992, 1993); a la Universitat de Girona (Alegret, 1990; Alegret, Moreras, Serra, 1991; Palaudàrias, 1998); així com a entitats com la Fundació SER.GI també de Girona (Besalú, 1992; Besalú, Palaudàrias, 1994a, 1994b; Carbonell 1992, 1994, 1995a, 1995b, 1996, 1997, 1998); el Projecte Xenofília (Aramburu, Zagri, 1994); l'associació Bayt Al-Taqafa (Losada, 1996a, 1996b); el Centre

d'Estudis Africans (Crespo, 1997, 2000), o Càritas (Masllorenç, 1995), entre d'altres²⁵.

Vinculat a aquestes qüestions, de vegades hi apareix el terme *racisme*, un mot que és més tractat que el seu parent *xenofòbia*. Així, hem localitzat treballs que tracten el racisme en relació amb l'assistència social (Alonso, 1991); temes pedagògics i educatius (Aznar Suñer, Terradellas, 1998; Cañadell, 1995; Cots, 1993; Puig Rovira, 1990); qüestions de publicitat i màrqueting (Crema, 1993); polítiques públiques (Flecha, Gómez, 1998); el tractament periodístic de l'assassinat de la immigrant dominicana Lucrecia Pérez l'any 1992 a mans de l'extrema dreta a les rodalies de Madrid (González, 1994)²⁶; opcions polítiques partidistes (Pujol, 2000); la sociologia que té en compte especialment les dones (Ribas, 1999); la seva possible existència generalitzada a Catalunya (Sala Molins, 1989); una perspectiva sociològica i sobre la base de dades d'enquesta (Solé, 1994, 1995), i l'antropologia del nacionalisme i la xenofòbia (Stolcke, 1995).

Sobre *temàtiques lingüístiques*, els treballs localitzats poden dividir-se en dos grans grups, aquells que tracten la situació de la llengua catalana davant l'arribada d'immigració, sobretot de la procedent de la resta d'Espanya²⁷, i aquells altres estudis que tracten sobre el plurilingüisme produït a Catalunya arran de l'arribada de persones originàries d'altres països²⁸, mentre que hi ha pocs treballs que tinguin en compte aspectes diversos dels dos fluxos (Grassilli, 2001; Pascual de Sans, Cardelús, 1987; Puig i Moreno, 1992; Recolons, 1983).

25. Ajuntament de Barcelona, 1992, 1994, 1997; Bartolomé i altres, 1997; Bartolomé, 1995; Bechara, 1999; Botey, 1990, 1992, 1999; Bouillet, 1997; Buxarais, 1991; Cabrera i altres, 1994, 1998; Calabria, Mas, 1993; Carbonell, 2000; Casassas, Mayayo, Segura, 2000; Cela, 1997; Codina, 1991; Comas, Via, 1998; De la Haba i altres, 2000; De la Torre, Busquets, 1995; Del Arco, 1998a, 1998b; Departament d'Ensenyament, 1999; Domingo i altres, 2000; Espinosa, 2000; Feixa, 1993; Fossas, 2000; Franzé, 1999; Garreta, 1997, 1999; Garreta, Llevot, 1998a, 1998b; Grassilli, 2001; Hernández, 1998; Ibáñez i altres, 1999; Jordan, 1992; Jordán, 1992, 1995; Jové, 1996; Marcet, Cardús, 1996; Martí, 1998; Martí, 1999; Martín i altres, 1997; Mira, Roig, 1991; Molina, 1997, 1998; Molina, 1996; Morenas, 1993; Noguer, Arrèbola, 2000; Parra, 1994; Pascual Saüc, 1991, 1992, 1997; Puig Rovira, 1990; Renyer, 1998; Riera, 1991; Rodríguez i altres, 1997; Roig, 1993; Roque, Medina, 1998; Sánchez, 1999; Sandín, 1995; Sandín, Del Campo, 1995; Sanvicén, 1999; Sepa Bonaba, 1998; Sisan i altres, 1998; Solé Aubià, 1991; Tóvías, 1993; Villà, 1993.
26. Aquest crim va tenir una repercussió significativa a Catalunya, exemplificada per la gran manifestació unitària pels carrers de Barcelona sota el lema «Feixisme mai més», organitzada el novembre de 1992.
27. AA.DD., 1978; Ainaud, 1978; Barral, Candel, 1977; Bastardas, 1987, 1996; Bibiloni, Junyent, 1979; Calvo, Vega, 1978; Candel, 1968, 1985; Castellanos, 1978; Cerdán i altres, 1994; CIEMEN, 1980; Comes, Jiménez, 1981; Esteva Fabregat, 1974, 1975, 1976a, 1976b; Funes, 1979; García, 1997; López del Castillo, 1979; López Raimundo, 1979; Mata, 1979; Negre, 1979; Noguer, Arisa, 1984; Pujol, 1976; Sanvicén, 1999; Solé, 1976, 1978; Solé, Miguélez, Junyent, Izquierdo, 1981; Strubell, 1981; Termes, 1983; Ribó, 1977; Riera, 1979; Vallverdú, 1979.
28. AA.DD., 1998; Asensio, 1995; Cabrera i altres, 1998; Calabuig, Fabregas, 1989; Delgado, Miguel, 1994; Franzé, 1999; González Élez, 1996; Lopera, 1990; Puig i Moreno, 1993; Puig Rovira, 1990; Sánchez Santos, 1999; Sanvicén, 1999; Solé, 1996; Villà, 1993.

Finalment, pel que fa a l'*àmbit religiós*, la preocupació gairebé unànime ha estat causada per diversos aspectes de la influència de l'islam. Un llibre pioner a Catalunya va ser el de Roca i altres (1983), i una autora implicada en la realitat social dels musulmans a Catalunya des dels anys setanta ha estat Losada (1988a, 1988b, 1992, 1995, 1996, 1997). A part d'aquestes excepcions, ha estat en els anys noranta quan s'han produït la majoria de treballs sobre aspectes diversos de les relacions entre l'islam i la immigració (Aguer, 1991; Borràs, Mermissi, 1998; Botey, 1999; CIDOB, 1996; De la Haba, 1999; Ferran, 1997; García, De la Serna, 1995; Garreta, 1998, 2000a, 2000b; Jiménez, 1997; López García i altres, 1993; Manyer, 1992; Marzal, 1999; Moreras, 1993, 1996a, 1996b, 1996c, 1996d, 1997, 1999; Ramírez, 1997; Ribas, 1997; Roque, 1995; Roque i altres, 1999; Solé, 1992). D'altra banda, cal destacar que hi ha molt pocs estudis que hagin tingut en compte les relacions entre l'Església catòlica o d'altres religions (evangèlics, hindús, etc.) amb l'arribada d'immigrants estrangers a Catalunya, si n'exceptuem Campañá, Pou (1995); Marqués (1994), i Morén (1999).

En suma, seguint tendències generals al sistema i a la societat, cal destacar la preponderància d'aspectes «espectaculars» en el tractament de la integració de migrants. Sovint, es prioritza l'estudi d'allò que és suposadament «exòtic» i «rar» per sobre d'allò que és quotidià i comú en la societat en general o, almenys, hi té trets similars. Igualment, en la majoria dels casos, s'obvien aspectes clau, com ara les transformacions socioeconòmiques i la seva influència en la integració sistèmica dels migrants (relacions amb la feina, els diners, l'Estat, etc.). Mancarien més estudis amb visió global, tant sobre el món de la vida quotidiana (entesa en sentit ampli, equivalent a integració social) com sobre els diversos aspectes del món del sistema (la majoria dels quals també són quotidians) en relació amb les migracions a Catalunya, inclosos estudis que abastin tot el país, així com uns altres de centrats en els territoris que el formen.

Reflexions finals: L'estat de la recerca sobre migracions a Catalunya. Suggeriments per a properes recerques

En aquest últim apartat hem volgut ressaltar les característiques principals que es desprenen a partir de l'estat de la recerca realitzat sobre els estudis de migracions a Catalunya. Un estat de la recerca que ha centrat l'anàlisi en els temes, les perspectives i els enfocaments, però que no ha passat a analitzar teòricament ni metodològicament el contingut dels documents. Una qüestió que, per altra banda, era inabordable en aquest moment, atès el volum de material. Seria força interessant desenvolupar aquest tipus d'estudi en un futur proper, sobre la base d'aquest informe, per a una àrea temàtica més acotada.

A continuació s'indiquen algunes de les principals conclusions que el grup de recerca ha realitzat a partir de la documentació treballada:

a) *Consideracions al voltant de les escales espacials i temporals d'anàlisi*

1. Un primer fet destacat i fàcilment visualitzable és l'augment constant i en l'última dècada força espectacular del volum de documentació i estudis sobre la migració a Catalunya. Diversos factors es troben darrere d'aquest creixement. Hi ha tota una sèrie d'elements que podríem qualificar de comuns amb la resta de la producció científica, i d'altres, molt més específics, que afecten la migració. Respecte als primers, és convenient tenir en compte l'increment de recursos destinats a la recerca, el creixement del nombre d'investigadors a les universitats i altres centres i, en tercer lloc, l'aparició d'un gran nombre de revistes científiques des dels anys vuitanta a Espanya i l'augment generalitzat en la producció de llibres. Aquests fenòmens són conseqüència no tan sols d'aquest increment de recursos i d'investigadors, sinó també de la necessitat i la pressió que existeix des del món acadèmic per a la publicació.

Pel que fa als factors propis sobre la migració a Catalunya, la segona meitat dels anys vuitanta va significar un moment de trencament en la dinàmica de la producció científica. L'entrada d'Espanya a la llavors Comunitat Econòmica Europea va suposar la necessitat d'adaptar-se a un marc legislatiu nou i la necessitat de coordinar legislació i polítiques amb la resta dels països membres. En el moment d'incorporar-se a la CEE, Espanya va promulgar una llei i un reglament d'estrangeria. Una mesura legislativa que

reflectia aquesta necessitat d'equiparació amb la resta de països europeus, però que també reflectia un fenomen que començava a agafar empenta i que, si bé no era nou, sí que presentava característiques que fins en aquell moment eren noves, com ara l'increment i la diversificació dels fluxos d'immigració internacional que arribaven a Catalunya i Espanya. Malgrat el seu baix volum fins dates molt recents —i encara ara situat en un nivell força baix en comparació amb altres països europeus—, es va produir un important *boom* mediàtic que encara ara continua.

En certa mesura es podria parlar d'una importació de les problemàtiques que en aquells anys ja eren evidents en molts països europeus en relació amb l'arribada i la incorporació d'estrangers. En el cas català —i en general a tot Espanya— es va produir una reacció anticipada, tant per part dels mitjans de comunicació com per part de molts investigadors i de la recerca que va seguir aquesta preocupació pública i política. En últim lloc, la incorporació de la migració, i específicament de la immigració estrangera, dintre de les línies prioritàries de recerca en els programes catalans i espanyols —seguint els programes d'investigació de la Unió Europea—, va incidir en un augment dels recursos destinats a la investigació sobre aquests temes i, per tant, en un augment en el nombre de projectes i d'investigadors que deriven la seva atenció cap a aquesta temàtica.

Per tant, els temes d'estudi es troben fortament condicionats per les prioritats de la recerca, les quals responen fonamentalment a criteris polítics i que, tot sovint, són una reacció a debats generats des dels mitjans de comunicació i de formació d'opinió pública. La immigració estrangera, tot i ser rellevant, és només una part d'una realitat molt més complexa dels fluxos i dels intercanvis migratoris entre Catalunya i altres territoris.

2. Aquest increment en el volum de documentació i de materials es va veure acompanyat per un altre fenomen significatiu. Fins als anys setanta i, més precisament, la primera meitat dels anys vuitanta, els estudis sobre migració a Catalunya tenien com a eix central de recerca la immigració provinent d'altres llocs d'Espanya. Aquest fet responia al fet que el gruix dels intercanvis migratoris de Catalunya amb d'altres territoris va tenir com a element destacat, durant gran part del segle xx, l'arribada i l'assentament de població i de treballadors nascuts en altres territoris espanyols. En destaca especialment el cas d'Andalusia i, en menor mesura, Galícia, que són les dues regions que han acaparat una atenció més gran, mentre que d'altres d'on també van partir uns fluxos migratoris molt destacats cap a Catalunya no han comptat amb estudis específics (cas d'Aragó o Extremadura, per posar-ne només dos exemples). Es prestava poca atenció a uns altres fluxos en el context dels intercanvis migratoris de Catalunya, com podien ser els fenòmens de retorn de migrants des de Catalunya a les seves comunitats d'origen —encara que en aquest cas s'hauria d'investigar si s'han fet estudis en aquests territoris—, l'emigració de catalans a d'altres contrades dintre d'Espanya o a d'altres països o, per últim, la immigració interna-

cional d'estrangers. Tots van ser aspectes que si bé no estaven «oblidats», sí que havien quedat relegats a un segon pla i als quals en general es va prestar poca atenció i se'n van fer pocs estudis.

La meitat dels anys vuitanta, com ja s'ha apuntat anteriorment, va significar un canvi radical en els temes i les prioritats de la recerca. Els fluxos migratoris amb Espanya pràcticament van desaparèixer de l'escenari d'atenció i es van veure substituïts de manera aclaparadora per la immigració internacional d'estrangers. En l'actualitat el domini que aquesta perspectiva exerceix sobre la producció científica i sobre la producció d'altre tipus d'organitzacions, entitats i centres és quasi total. I això és un fet destacat i curiós, que tanmateix no es correspon amb la desaparició de l'anterior fenomen dels fluxos migratoris amb la resta d'Espanya. Si bé és cert que els intercanvis entre Catalunya i Espanya s'han moderat en tots dos sentits i de manera paral·lela s'han incrementat els fluxos amb la resta del món, encara avui dia, i segons les últimes dades facilitades per l'Institut d'Estadística de Catalunya per a l'any 1999, el volum d'immigració provinent de la resta d'Espanya pràcticament duplica la immigració —tant de nacionalitat espanyola com d'estrangers— procedent d'altres països. Segurament les dades no són del tot fiables, a causa dels problemes crònics de subregistrament d'alguns col·lectius i molt especialment de persones procedents de països empobrits, però mostren com no existeix necessàriament correlació entre la magnitud dels fenòmens o dels fluxos i l'atenció que es presta al seu estudi.

3. Però aquest canvi en el centre d'interès s'ha vist acompanyat d'una altra focalització significativa. No són totes les nacionalitats ni tots els col·lectius els que han cridat l'atenció de manera homogènia. La recerca s'ha fonamentat i s'ha centrat en els nacionals procedents de països empobrits i, molt particularment, del Magrib i de l'Àfrica subsahariana. Aquesta delimitació de l'interès xoca amb la diversitat dels residents estrangers presents a Catalunya. Així, i per posar-ne només un exemple, si bé el col·lectiu de nacionalitat alemanya supera el de nacionalitat senegalesa i gambiana, el primer no ha merescut pràcticament cap estudi en detall i, en el segon cas, el nombre de recerques és abundant, com en general ho és sobre els immigrants africans.

Però fins i tot dintre del conjunt de països empobrits hi ha marcades diferències en l'atenció. La presència de llatinoamericans ja des de dates relativament antigues a Catalunya o la de persones procedents de determinats països asiàtics que tenen importants grups que resideixen a Catalunya, cas dels filipins, els xinesos i els pakistanesos, ha estat objecte d'una atenció escassa, en termes generals. Per tant, hi hauria certs factors associats amb uns col·lectius determinats, entre els quals es podrien assenyalar els lingüístics els religiosos i, molt sovint, aquells que es conceptualitzen com a «diferències culturals», que poden actuar d'elements que criden l'atenció. Els trets fenotípics també es barregen amb les anteriors «diferències» que sovint alguns estudis ajuden a reforçar.

Aquesta aproximació amaga un perill latent i és la creació d'una equivalència dels termes *estranjer* i *immigrant* i la seva identificació amb uns col·lectius determinats. La focalització de l'estudi de la migració sembla encaminada a ressaltar allò que és «diferent» (des d'uns patrons molt concrets: religió, estatus social, color de la pell o llengua), així com els aspectes que es perceben com a més conflictius i que més poden xocar amb les pautes culturals i els hàbits socials de la població autòctona. Així, de manera generalitzada, s'estudien les associacions d'immigrants i els estrangers d'unes nacionalitats determinades; les referències a possibles conflictes religiosos només s'analitzen en relació amb els musulmans i l'islam; els problemes d'identitat i d'integració es plantegen sobre uns col·lectius nacionals concrets, o l'estudi dels processos d'inserció laboral es fan sobre uns segments professionals i laborals determinats, en els quals predominen unes activitats concretes i un nivell elevat de precarietat laboral.

Això no vol pas dir, però, que la presència d'estrangers de països empobrits i, específicament, de certes nacionalitats no mereixi una atenció específica, però sí que pensem que la majoria de la producció escrita fins ara és esbiaixada. S'amaga, així, una visió més plural de la immigració i de la presència d'estrangers en la nostra societat, una visió que també ressalti els punts de contacte amb el conjunt de la població, la seva diversitat social i professional i l'heterogeneïtat de la seva composició interna.

4. Tot sovint s'ha definit Catalunya com una societat d'immigració. Aquest fet és cert. La incorporació només durant el segle xx de població i treballadors a la societat catalana és un fenomen realment destacable, clau en la configuració de Catalunya tal com la coneixem avui dia. Ara bé, aquest fet que manifesta l'obertura, en termes migratoris, de la societat catalana, ha portat a un oblit de l'emigració dels catalans i de la població resident a Catalunya cap a d'altres contrades. En aquest tema, han predominat els estudis històrics. L'emigració de catalans cap a Amèrica durant la colonització i, de manera més recent, en el període d'independència dels països americans i durant el període postcolonial —segle XIX i primer terç del segle XX, els que s'han qualificat com els indians o «americanos»— ha estat un dels eixos predominants d'atenció. L'altre eix important l'ha constituït l'exili posterior a la Guerra Civil, tant a Amèrica com dirigida a uns altres països europeus. En aquest cas, moltes vegades s'ha tractat des d'una òptica personal, ressaltant les vivències personals d'una població desarrelada per força. Aquests han estat els dos temes centrals des d'una perspectiva eminentment històrica, juntament amb la immigració d'occitans als segles XVI i XVII.

En dates més recents, s'han fet algunes aportacions centrades en el retorn. Un concepte que, malgrat la dificultat de la seva definició, a vegades ha estat tractat de manera lleugera. Aquest és l'únic tema de l'actualitat o del passat més proper que ha despertat l'atenció dels investigadors en relació amb l'emigració des de Catalunya. Una prova d'aquesta dispersió és la quantitat de casals catalans repartits per Espanya i, especialment, a d'altres països

estrangers. Si bé els volums dels emigrants i dels residents d'origen català són discrets en comparació amb la immigració que ha rebut el nostre país, és un fenomen important i en el qual cada cop té una participació més destacada tot un segment de població estatus social i de qualificació educativa i professional elevats, com és el col·lectiu d'estudiants catalans a l'estranger, els membres de diverses ONG, els funcionaris i, sobretot, el personal de les empreses espanyoles i catalanes en el seu procés d'internacionalització.

5. Una altra escala espacial d'interès la constitueix la migració interna a Catalunya. La precocitat del procés d'industrialització i urbanització del territori català respecte a la resta d'Espanya va tenir un efecte clar en el procés de redistribució de la població dins del seu àmbit. La pèrdua d'efectius en les àrees rurals com a conseqüència del fort flux emigratori cap a Barcelona i altres grans ciutats industrials és un tema recurrent i una preocupació durant gran part del segle XX, a causa dels efectes que podien derivar-se de la «macrocefàlia» barcelonina i d'una erosió —suposada— de la identitat de Catalunya com a nació. Malgrat la importància dels fluxos des dels territoris veïns, aquests no han estat objecte d'anàlisi, si exceptuem algunes recerques i publicacions que han delimitat els Països Catalans com a àmbit territorial d'estudi. Des dels anys setanta fins a l'actualitat, que és el període que hem estudiat amb deteniment, aquesta temàtica (els fluxos camp-ciutat), ocupa un espai molt menys important, si exceptuem les aportacions de Tomàs Vidal a principis dels anys setanta sobre la despoblació del camp català i d'altres estudis històrics que relacionen els canvis en l'economia i l'activitat de la població amb la migració i la redistribució de la població, com ara els d'Enriqueta Camps i Montserrat Llonch.

L'interès en dates recents girarà entorn dels nous processos de redistribució de la població sobre el territori, resultat en gran part de la constatació, des de finals dels anys setanta, de la pèrdua de població de Barcelona i altres grans ciutats de l'entorn metropolità. No es podria parlar amb propietat d'una inversió dels estudis camp-ciutat pels estudis ciutat-camp, ja que actualment són conceptes subjectes a discussió atesa la difusió de les fronteres espacials i, en segon terme, també cal tenir en compte que aquesta redistribució de la població s'efectua dintre d'un territori força delimitat, com són les comarques de la Regió Metropolitana de Barcelona. La mobilitat residencial dintre de la RMB s'ha constituït en l'eix de les recerques i les publicacions que es realitzen sobre les migracions internes a Catalunya. Molta menys atenció s'ha prestat i es presta actualment a uns altres àmbits espacials —comarques o municipis.

L'interès s'ha centrat en l'estudi dels fluxos i el seu impacte sobre la redistribució de la població, però l'estudi i l'anàlisi dels factors que es troben darrere d'aquests processos ha despertat menys atenció. Per exemple, l'habitatge, un element essencial per entendre aquesta mobilitat residencial, encara que ha estat implícit en l'anàlisi, no ha generat gaires estudis. En aquest sentit, un altre element que té una repercussió directa i important en

els actuals processos de redistribució de la població sobre Catalunya és la configuració del mapa d'infraestructures viàries i de serveis. Per una part, el temps i no la distància s'erigeix com un dels factors fonamentals a l'hora de decidir el lloc de residència i, per aquest motiu, la facilitat d'accés a les infraestructures de comunicació és un element clau que condiciona la localització de la població. L'altre element és la provisió de serveis bàsics per a la població. Malgrat la importància d'aquests factors, no existeixen estudis específics sobre la interrelació entre la migració i les infraestructures, dintre del marc de difusió de la població i d'algunes activitats econòmiques a les grans àrees urbanes del país. La documentació analitzada sobre infraestructures tracta o bé aspectes tècnics i urbanístics en relació amb la seva configuració, o bé, si tracta altres aspectes, sovint aquests estan relacionats amb les millores econòmiques o els canvis socials generals que introdueixen sobre un territori determinat.

Tampoc no s'han fet estudis sobre els condicionants que en un futur pròxim produiran les noves infraestructures de comunicació, no només físiques, sinó també de telecomunicació, en l'estructuració de l'activitat econòmica i el poblament sobre el territori.

b) *Consideracions sobre els temes d'anàlisi*

6. Fora de les escales espacials i centrant-nos en els diversos camps temàtics que estructuraven la recerca de la migració a Catalunya, voldríem fer referència a alguns elements significatius. Dintre dels aspectes culturals destaca la incorporació de la religió com a element d'atenció. La creixent presència de població musulmana explicaria aquest fet. Però d'altres elements, com ara les pautes culturals sobre l'alimentació o la sanitat i la salut també són temes d'atenció i d'estudi —encara que de manera secundària— que sorgeixen en l'actualitat i que pràcticament eren aspectes que no havien estat tractats fins als anys vuitanta, abans de l'arribada de poblacions que es perceben com a culturalment força allunyades. Això no obstant, val a dir que col·lectius culturalment allunyats, com és el cas dels japonesos, pràcticament no han estat estudiats, la qual cosa sembla indicar que l'estatus social influeix a l'hora de fer recerca: es tendeix a estudiar els grups socials d'estatus baix.

Però, curiosament, un dels aspectes culturals que abans tenia una important presència en relació amb la immigració, la llengua catalana, ara sembla que ha desaparegut de l'escenari de reflexió. No és clar quins són els factors que han relegat aquest aspecte a un segon terme. Diversos elements poden trobar-se darrere d'aquesta pèrdua de vigència en el debat sobre immigració i llengua catalana. En primer lloc, la situació de «més» normalització lingüística en l'actualitat, amb organismes propis que intenten promoure el coneixement del català per part de tota la població i la seva difusió social, ha tret part de la problemàtica que va sorgir en altres moments amb una immigració no catalanoparlant molt forta, però que s'inscrivía en un context de dictadura i repressió de les manifestacions culturals catala-

nes. En un mateix sentit, també es podria apuntar la relativa pèrdua de vigència i, potser, d'interès que la defensa de la llengua té per a la societat catalana avui dia. Per últim, la llengua, i en aquest cas concret la llengua catalana, es percep sovint com un element secundari dintre del conjunt d'elements i dificultats que ha d'afrontar la immigració estrangera. Temes com ara l'habitatge, la situació de rebuig i de discriminació o els problemes de documentació, per citar-ne tan sols alguns exemples, sembla que han desplaçat els problemes lingüístics a un pla més secundari.

Però si la llengua catalana ha quedat en un segon pla, l'educació i la formació han sorgit amb molta força i s'han convertit en temàtica recurrent, que compta en l'actualitat amb un nombre elevat d'aportacions. La importància de l'educació rau en la introducció de nous elements que de manera global plantegen la conveniència d'un nou model educatiu no basat en la «discriminació» de l'alumnat, sinó en la necessitat d'atendre precisament la diversitat a tots els nivells, d'acord amb els principis de la reforma educativa que es va portar a terme durant la dècada de 1990. La presència creixent d'alumnat estranger amb bagatges culturals i formatius diferents és un element més en aquest marc, que gairebé sempre es troba circumscrit a la immigració provinent de països empobrits. En aquest sentit, és significatiu que no hi hagi cap mena d'estudis sobre l'educació i la immigració en relació amb els col·legis japonesos, alemanys o britànics, malgrat el seu elevat grau de concentració d'alumnat estranger.

El professorat, davant de la creixent presència d'alumnes estrangers i, moltes vegades, davant d'una situació de concentració d'aquests en certes escoles públiques, s'ha vist en la necessitat d'adequar els seus plantejaments didàctics per donar resposta a aquests reptes. Significativament, els materials i la documentació produïts al voltant d'aquest tema mostren una marcada dispersió territorial. Per tant, les contribucions, les procedències territorials i les perspectives disciplinàries d'estudi —pedagogia, sociologia de l'educació, antropologia de l'educació, psicologia, etc.— són nombroses i diverses. D'altra banda, es pot apreciar una manca d'estudis sobre l'arribada d'estudiants estrangers a les universitats i altres centres de formació de Catalunya.

7. Pel que fa al tractament de la integració de migrants, se segueixen tendències generals al sistema i a la societat, i, per tant, cal destacar, en els treballs localitzats, la preponderància d'aspectes «espectaculars» i «particularistes». Sovint, es prioritza l'estudi d'allò que és suposadament «exòtic» i «rar» per sobre d'allò que és quotidià i comú en la societat en general o que, almenys, té trets similars. El reconeixement de la diversitat no hauria de portar a un determinisme particularista. Igualment, en la majoria dels casos, s'obvien aspectes clau com ara les transformacions socioeconòmiques i la seva influència en la integració sistèmica (relacions amb la feina, els diners, l'estat, etc.) dels migrants. Mancarien més estudis amb visió global, tant sobre el món de la vida quotidiana (entesa en sentit ampli, equivalent a integració social)

com sobre els diversos aspectes del món del sistema (la majoria dels quals també són quotidians) en relació amb les migracions a Catalunya, incloent estudis que abastessin tot el país, així com uns altres de centrats en els territoris que el formen. A més, en referència al terme *immigrant* i la seva relació amb el de *integració*, es troben estudis que consideren a la immigració de treballadors estrangers procedents de països empobrits —especialment africans— com el paradigma de l'«immigrant» actual (de forma similar a altres estudis que als anys setanta van considerar als treballadors andalusos com el paradigma de l'«immigrant» de l'època a Catalunya). Aquests estudis valoren la «integració» d'aquesta població immigrada en funció de com una sèrie de dades estadístiques sobre ells i elles s'apropen a la mitjana de la població local. Aquest tipus d'estudi, simplificador de la diversitat existent, perd de vista l'estratificació de la societat d'arribada així com l'ampli ventall de grups de persones immigrades procedents de diversos indrets i amb status variats. Les transformacions recents del sistema capitalista han anat influïnt en la sofisticació i major diversitat de les jerarquies socials, així que és necessari tenir-les en compte per poder analitzar la realitat amb un mínim de rigor.

Calen més estudis que insereixin els processos d'integració de les persones immigrades en els processos socials i sistèmics que afecten a tota la població resident al país en un moment donat (independent de quan van arribar al lloc). A més, caldria explorar de quina manera les seves especificitats (per exemple, les seves diferències lingüístiques o jurídiques) es relacionen amb les de la resta de la població. Aquest tipus d'aproximació, a més, hauria de ser capaç de valorar de forma ponderada no només les dificultats (com es fa habitualment) sinó també les potencialitats de conviure en un mateix territori gents amb bagatges i habilitats diverses.

8. Una altra de les temàtiques que ha sorgit amb moderada força en els últims anys són les qüestions relacionades amb la legislació i amb la política migratòria. Evidentment, durant les dècades precedents als anys vuitanta les aportacions són escasses. Els fluxos interiors transcorren dintre d'un mateix estat i, per tant, no suposen ni canvis en la situació jurídica ni en l'estatus legal del migrant (excepte en l'època posterior a la Guerra Civil i anterior al Pla d'Estabilització de 1959). El creixement d'immigració i de població estrangera situa aquest tema en el centre d'atenció. Tanmateix, la pròpia delimitació d'aquest estat de la recerca a l'àmbit territorial de Catalunya fa que no s'hagi tingut en compte una gran part dels estudis ni de les publicacions. Les lleis i la política que regulen l'entrada i la presència d'estrangers continuen sent una matèria en què l'Estat central manté les competències i en la qual els governs autonòmics i, encara més, la pròpia Administració local té una participació molt secundària. Per tant, els estudis sobre la política d'estrangeria i la legislació que la regula estan referenciats al conjunt d'Espanya, i les aportacions pròpies i circumscrites a Catalunya són escasses, almenys fins ara.

Això no obstant, els diversos nivells de les administracions públiques catalanes destinen cada cop més recursos no només a atendre aquests nousvinguts, sinó també a estudiar-ne les característiques. La proliferació de publicacions i, especialment, d'informes no publicats des dels diversos àmbits de l'Administració autonòmica i des de l'Administració local mostra l'interès, especialment des de les àrees de serveis socials, per atendre i conèixer la situació i l'evolució de la immigració estrangera a Catalunya, amb una especial incidència en determinats col·lectius.

9. Un altre aspecte que ha tingut fins ara una atenció poc destacada és la dels mitjans de comunicació i la migració. Poca atenció, però, que no vol pas dir absència d'estudis ni de documentació. La importància dels mitjans de comunicació de massa deriva de la posició que tenen i que tindran en la conformació de les actituds i la «mirada» del conjunt de la societat sobre aquest fenomen. Mirada que dependrà en gran mesura de com tractin la migració i alguns dels seus aspectes més problemàtics i delicats, així com de manera com se'n difonguin els trets més enriquidors. La pròpia utilització del llenguatge i dels conceptes transmet tota una sèrie de missatges ideològics i polítics. Una reflexió crítica al respecte seria una bona eina per prendre consciència de com s'ha tractat fins ara i, potser, quines haurien de ser les línies de tractament que convindria tenir presents per no caure en els tòpics ni en els paranys habituals que recauen sobre la migració. Aquesta «absència» d'estudis contrasta fortament amb l'espai que la migració —la immigració d'estrangers s'hauria d'especificar— ocupa en els mitjans de comunicació de manera continuada, en especial a la premsa i a la televisió.
10. Per altra part, si bé hi ha un nombre considerable d'estudis, sovint força descriptius, que analitzen les característiques sociodemogràfiques (sexe, edat, origen, nacionalitat, ocupació, etc.), s'ha prestat poca atenció —des del nostre punt de vista— a uns altres tipus de treballs que analitzin i vinculin els desplaçaments de la població amb els moments del cicle de vida. És a dir, fent èmfasi en la successió d'etapes vitals (joventut, maduresa, vellesa) i esdeveniments (emancipació, primera feina, formació de parella o matrimoni, jubilació), per tal de poder tenir elements analítics que ajudin a interpretar els fluxos migratoris. Aquest tipus d'estudis, força corrents en altres països, tenen menys aportació per part dels investigadors catalans i, per tant, no estan centrats en les especificitats ni en els punts comuns que pot presentar la societat catalana amb la resta de societats occidentals. Per últim, i també en aquesta línia que prioritza com a focus d'atenció l'aspecte micro en l'estudi de la migració, s'hauria de fer referència a l'escassetat d'estudis específics sobre el funcionament de les xarxes migratòries (tots ells quantitius). Un terme que, per altra part, tot i que s'esmenta en gran quantitat d'estudis sobre migració a Catalunya, no s'ha treballat en detall, malgrat la importància que el concepte de xarxa està adquirint en altres terrenys com, per exemple, la sociologia.

11. Per últim, voldríem tancar aquest subapartat amb una constatació general sobre els termes de l'anàlisi i dels discursos. Durant les dècades de 1960 i 1970 una part important de la reflexió sobre la migració es feia en relació amb l'estructura de la societat. D'aquesta manera, conceptes com *estructura social* i *classe social* eren utilitzats de manera contínua des de certs àmbits teòrics d'anàlisi. Actualment, el treball s'ha traslladat cap a uns altres aspectes més pròpiament «culturals». Així mateix, tot sovint s'analitza la migració des d'una òptica que dóna preferència a l'origen i la nacionalitat dels col·lectius. De fet, quan es realitzen estudis sobre sectors econòmics específics també es reforça una imatge limitada de la migració, atès que l'estatus o la classe poden ser analitzats rigorosament només des d'una perspectiva global. Val a dir que, en general a les ciències socials, el concepte de classe ha estat debatut i criticat amb força des dels anys setanta, en part com a resultat dels canvis en el sistema productiu (del fordisme al postfordisme) que van trencar la utilitat d'alguns esquemes previs.

Consideracions sobre la difusió de la recerca

12. Un dels aspectes que s'ha ressaltat al llarg de tot aquest informe ha estat la pluralitat disciplinària en l'estudi de la migració a Catalunya. La migració és un fenomen que presenta tot un seguit de facetes i d'aspectes diversos. La seva incidència va des dels aspectes educatius i formatius fins als aspectes laborals, des dels aspectes legislatius fins a les condicions de vida i els processos d'inserció social dels migrants, per citar-ne tan sols uns exemples prou il·lustratius. Per tant, amb una incidència més o menys gran, la pluralitat formativa, la varietat de departaments universitaris i de centres d'investigació i recerca des dels quals s'ha estudiat i es continua tractant el tema és força diversa. Una dada significativa d'aquest fet l'ofereix el nombre de persones que hi ha realitzat algun tipus d'aportació i que, per tant, ha quedat enregistrat en la base de dades d'autors. El nombre se situa al voltant de les set-centes persones. Òbviament, existeix una acusada disparitat entre investigadors que disposen d'un nombre destacable d'aportacions a la matèria fruit de la seva especialització professional i, per altra part, d'autors que de manera ocasional i puntual hi han fet alguna aportació.

En aquest sentit, encara que la recerca s'ha realitzat fins ara fonamentalment des de la universitat, on es concentra un nombre més elevat d'investigadors i grups d'investigació, és cada cop més patent la importància que les fundacions tenen en l'estudi de les migracions. Aquest fet és el resultat de la incorporació, per part d'algunes de les principals fundacions del país, de la migració com a línia prioritària de recerca i, per tant, objecte de les seves ajudes. Aquestes ajudes no tan sols han permès realitzar estudis, sinó que en nombrosos casos s'han destinat a l'edició dels resultats.

13. Un altre aspecte destacat respecte a la producció científica és el creixement en el nombre d'estudis inèdits sobre migracions a Catalunya en forma de tesis doctorals, tesines, memòries de recerca, treballs d'investigació, etc. La importància d'aquest tipus de documentació rau en el seu caràcter d'aportació, en principi, nova, especialitzada i crítica a l'estudi de la migració, per una banda, i, per una altra, al seu caràcter formatiu que indicaria el creixement en el nombre d'investigadors que centren la recerca sobre la migració. Aquest fet no és independent d'algunes de les reflexions abans exposades: primerament, el *boom* mediàtic, l'actualitat del tema i, segonament, la destinació d'un creixent volum de recursos per estudiar-lo.

D'aquesta manera, si als anys setanta només es va presentar una tesi doctoral sobre migracions a Catalunya, per part de Tomàs Vidal i Bendito, als anys vuitanta el nombre va créixer encara que de manera discreta: quatre tesis doctorals (Joaquín Arango, Anna Cabré i Pla, Àngels Pascual de Sans i Isabel Pujadas i Rúbies). El nombre durant la dècada dels noranta s'ha multiplicat per deu. Durant aquests anys s'han presentat trenta-nou documents dintre d'aquest tipus de treballs, la majoria dels quals, com en la resta de la producció científica, han estat centrats en la immigració d'estrangers a Catalunya.

14. En el primer punt d'aquesta avaluació ja s'ha fet referència a l'increment exponencial del nombre d'ítems en els últims anys. Aquest fet reflectiria una elevada difusió dels coneixements i la recerca. Un dels canvis en els últims anys pel que fa a la recerca és l'incentiu constant que es dona a la publicació dels resultats, moltes vegades en revistes científiques. Ara bé, una apreciació posterior que se'n pot fer deriva de la difusió fora de Catalunya. En aquest sentit, és destacable la poca publicació en altres àmbits territorials, ja sigui en editorials i revistes de la resta d'Espanya com especialment en editorials i revistes estrangeres. Aquesta afirmació s'ha de prendre amb certa cautela, ja que el buidatge d'aquest tipus de materials, malgrat la voluntat que sigui al més exhaustiu possible, segurament ha deixat aportacions no recollides en la base documental.

Aquest dèficit sembla destacat respecte a l'estudi de la migració a Catalunya. Segurament la por d'una visió localista del fenomen ha frenat l'exposició dels resultats de la recerca fora de les fronteres catalanes. I, en aquest sentit, s'ha reservat un altre tipus de treball, més teòric i menys connectat a un àmbit territorial concret com és Catalunya o com poden ser els estudis comparatius amb d'altres països, per a la seva difusió estatal o internacional. Seria interessant observar si aquestes mateixes apreciacions es podrien fer per al conjunt de la producció científica de l'Estat i, en concret, per a aquells treballs que tinguessin com a àmbit territorial d'estudi la totalitat d'Espanya.

Altres mitjans de difusió que cada cop estan adquirint una importància més gran, però que aquí no s'han tingut en compte a causa de la limitació de temps, són els nous mitjans de comunicació com ara Internet. L'ús d'a-

quest mitjà no es limita tan sols a la seva utilització com a vehicle per a l'exposició de documents i d'idees, sinó també com a fòrum per a l'intercanvi. La migració comença a ser un tema destacat a la xarxa i segurament ho continuarà sent en un futur pròxim.

15. Per acabar aquest últim bloc també voldriem destacar, encara que sigui de manera clarament succinta, algunes apreciacions que s'exposen amb més detall en els annexos sobre dades estadístiques. Malgrat la importància que té disposar de bases d'informació completes, la migració continua sent un tema on els biaixos i les mancances i subestimacions són encara molt importants. Aquest fet, en part, té el seu origen en el fet que les fonts estadístiques són registres administratius creats amb una finalitat diferent i no específicament destinats a proporcionar informació als estudiosos. Els conceptes i les metodologies utilitzats per a la seva realització, per tant, no s'adeqüen a les necessitats dels investigadors. En segon lloc, tenim la constant pèrdua de variables —com és la professió dels migrants en el cas de l'estadística de variacions residencials—, o la pèrdua de col·lectius sencers —com és el cas dels treballadors de la Unió Europea en el cas de l'estadística de permisos de treball a estrangers—, la qual cosa aconsella tractar aquestes estadístiques amb prudència i ser ben conscients de les limitacions que presenten.

Per últim, voldriem acabar aquestes consideracions finals amb una sèrie de suggeriments per a properes recerques:

- Migració i infraestructures viàries, especialment tenint en compte aquelles relacionades amb el transport automobilístic i ferroviari, dins la redefinició del poblament a Catalunya.
- Àrees rurals, petites ciutats i migració, en el context de metropolitanització de Catalunya.
- Interrelació entre desplaçaments de la població i noves tecnologies de la informació, com per exemple Internet.
- Migració i cicle de vida, amb una especial atenció a la vellesa.
- Xarxes migratòries, suport social i distribució espacial.
- Migració i mercat laboral des d'una perspectiva global (fent una relació de totes les branques d'activitat amb el conjunt d'origens i destinacions).
- Emigració des de Catalunya cap a la resta d'Espanya i del món en l'actualitat, en relació amb empreses, ONG diverses, estudis i recerca científica, funcionariat, organitzacions religioses, etc., així com el procés de retorn.
- Migracions en etapes històriques escassament contemplades: immigració internacional vinculada al procés d'industrialització català al segle XIX i primer terç del segle XX (arribada de tècnics i empresaris del nord d'Europa); arribada de brigades internacionals a la guerra civil; retorn d'exiliats catalans, etc.

Annex 1

Les fonts estadístiques per a l'estudi de la migració

1. Base de dades

La creació d'una base bibliogràfica d'estudis i de documentació sobre migracions a Catalunya s'ha acompanyat, tal com s'exposava en els objectius que es van establir en el projecte inicial, de la creació d'una base d'informació estadística. Aquesta base constitueix un element necessari per a la realització posterior d'estudis sobre la migració a Catalunya.

Aquesta base de dades s'ha estructurat en dos grans apartats: una base sobre els fluxos migratoris interiors —entès interior com els fluxos migratoris dins del territori espanyol, inclosa Catalunya—, i una altra base sobre la presència d'estrangers a Catalunya.

2. Els fluxos migratoris interiors: l'estadística de variacions residencials

L'estadística bàsica per a l'estudi dels fluxos migratoris interns a Espanya és, des de l'any 1962, l'estadística de variacions residencials (en endavant, EVR). Aquesta estadística es realitza a partir dels canvis residencials —altes i baixes— que es presenten en els padrons municipals dels ajuntaments. Encara que registra tots els canvis de residència, només s'hi publiquen aquells que suposen el traspàs del límit municipal i que són els que queden definits com a migració.

L'EVR és l'única estadística, tal com s'ha dit anteriorment, que proporciona dades sobre els fluxos migratoris i, per aquest motiu, permet «fugir» dels mètodes indirectes basats en l'estimació dels saldos migratoris. Mètodes útils, en absència de dades sobre els fluxos d'immigració i d'emigració, però amb importants problemes per fer una anàlisi correcta dels moviments migratoris d'una societat. Malgrat que és la principal font d'informació sobre fluxos, l'EVR presenta problemes importants: l'existència de duplicitats en l'empadronament de la població; la presentació d'altes residencials sense la corresponent baixa o l'actuació d'alguns ajuntaments que, de manera sistemàtica, han reduït el nombre de baixes per no perdre població, i per tant, quota en els ingressos de l'Estat.

Des de 1986, una sèrie de canvis produïts en els procediments administratius va conduir a una millora en la qualitat de la font i, de retruc, a un incre-

ment en el nombre de fluxos migratoris que aquesta estadística enregistra. Una altra data important és la de 1996, ja que a partir d'aquell any es va modificar el funcionament dels padrons municipals i es va procedir a informatitzar-los, amb l'objectiu de simplificar aquest tràmit administratiu i garantir més control de la població empadronada per part dels ajuntaments. Les persones que canviïn de residència, a partir d'aquella data, tan sols necessiten donar-se d'alta, mentre que l'ajuntament corresponent comunica aquest canvi a l'ajuntament d'origen perquè sigui donada de baixa del padró municipal corresponent. Aquest nou sistema no està mancat de crítiques per part dels propis ajuntaments i sembla que la seva implantació i funcionament ha tingut més problemes dels que es preveien en un primer moment. No serà fins a la realització del cens de 2001 quan es podrà avaluar el funcionament d'aquest nou sistema d'empadronament i la magnitud dels problemes.

L'any 1962 és el primer any per al qual existeixen dades sobre fluxos migratoris. Són dades de fluxos que corresponen al total d'Espanya i les províncies. També és possible disposar de dades per a àmbits municipals inferiors, però en aquest cas es tracta tan sols dels municipis amb un nombre més elevat d'altres i baixes residencials. No va ser fins a l'any 1981 que es va iniciar la creació de tota una sèrie de serveis estadístics propis, amb la descentralització de l'Estat i l'establiment dels governs autonòmics. En el cas de Catalunya va donar lloc, en un primer moment, al Consorci d'Informació i Documentació de Catalunya (CIDC), que posteriorment ha passat a denominar-se Institut d'Estadística de Catalunya (en endavant, IEC).

La creació d'aquest organisme ha permès millorar i augmentar la informació estadística disponible. En el cas concret de la migració, des de 1981 l'IEC facilita informació sobre altes i baixes residencials per a tots els municipis de Catalunya, excepte aquells anys en què coincideix amb la realització del cens o el padró. Però no serà fins a l'any 1988 quan la informació serà més completa, ja que no tan sols es fa un recompte de les altes i les baixes, sinó que també es donen altres característiques dels migrants, com ara l'origen i la destinació, l'edat, el sexe, la nacionalitat o el nivell d'estudis.

Aquestes són les variables bàsiques que contenen els fulls d'altres i baixes residencials. Fins l'any 1986 també hi constava la professió, una variable que va desaparèixer a partir d'aquell any i que ens ha privat d'obtenir una informació útil i interessant per a la realització d'estudis sobre migracions, encara que el seu tractament posterior fos força problemàtic.

Les dades disponibles en la base que hem creat són les següents (entre parèntesis s'indica el període sobre el qual es disposa de dades):

Espanya

- Matriu de migracions provincials (1962-1998) (amb l'emigració i la immigració de les províncies catalanes a unes altres províncies espanyoles, per períodes quinquennals).

Catalunya

- Altes (immigració) i baixes (emigració)¹ residencials i saldos migratoris per municipis, comarques i conjunt de Catalunya (1981-1994, és l'últim any disponible).
- Migracions interiors² (immigració i emigració) per comarques i conjunt de Catalunya (1988-1998).
- Matriu de migracions municipals (només municipis de cinc mil habitants i més —158 municipis) i entre aquests municipis amb la resta de la comarca, la resta de la província, la resta de Catalunya i la resta d'Espanya (1988-1998).
- Matriu de migracions entre comarques i entre comarques i la resta d'Espanya (1988-1998).
- Immigració i emigració de les comarques per edat (1988-1998).

3. Les estadístiques específiques sobre estrangers

De manera paral·lela a la realització d'una base de dades estadístiques sobre els fluxos migratoris interiors —a Espanya i, especialment, a Catalunya—, es va procedir a crear una base de dades sobre la presència d'estrangers a Catalunya.

Avui dia els intercanvis migratoris amb l'exterior —en el sentit d'altres països— estan assolint una gran importància que no només deriva del seu pes numèric —encara força per sota de la mitjana que es registra en la resta de societats europees occidentals—, sinó també de les característiques de les noves poblacions que arriben i s'estableixen al lloc de destinació. Aquest fet ha pro-

1. Definicions dels conceptes d'*altes* i *baixes de residència* a la web de l'Institut d'Estadística de Catalunya (www.idescat.es):

Altes de residència: altes registrades en el padró municipal d'habitants al llarg d'un any determinat, per canvi de residència des d'un altre municipi de Catalunya, de la resta de l'Estat o de l'estranger. Fins al 1985 la data de referència va ser el 31 de març i a partir de 1987 la data de referència és l'1 de gener.

Baixes de residència: baixes registrades en el padró municipal d'habitants al llarg d'un any determinat, per canvi de residència d'un municipi a un altre de Catalunya, de la resta de l'Estat o de l'estranger. Fins al 1985 la data de referència va ser el 31 de març i a partir de 1987 la data de referència és l'1 de gener.

2. Definicions dels conceptes d'*altes* i *baixes de residència* a la web de l'Institut d'Estadística de Catalunya:

Moviment migratori: fa referència al desplaçament d'una persona produït per un canvi de residència i també al fet caracteritzat per aquest succés. La informació continguda comprèn només els canvis de residència intermunicipals i, per tant, se n'exclouen els canvis de residència dins d'un mateix municipi. Les definicions bàsiques utilitzades són les següents: *Migració interna*: canvi de residència entre dos municipis de Catalunya o un municipi de Catalunya i un altre de la resta de l'Estat. La desagregació territorial comprèn només els àmbits provincial, comarcal i municipal. *Immigrants*: altes registrades en el padró municipal d'habitants durant un any determinat, per canvi de residència des d'un altre municipi de Catalunya o de la resta de l'Estat. *Emigrants*: baixes registrades en el padró municipal d'habitants durant un any determinat per canvi de residència a un altre municipi de Catalunya o de la resta de l'Estat.

duït un augment en la quantitat de fonts estadístiques creades per proporcionar les característiques d'aquesta població nouvinguda. Així, des dels anys vuitanta han aparegut diverses estadístiques que comptabilitzen els estrangers residents.

Són fonts d'informació, però, que pateixen seriosos i, tot sovint, greus problemes de representativitat i importants subestimacions. Aquests problemes aconsellen ser molt prudents a l'hora d'analitzar la informació que proporcionen, ja que els biaixos hi són nombrosos.

Dos són els problemes principals d'aquestes fonts d'informació: el primer deriva de la seva realització, el segon, de l'exclusió d'alguns col·lectius d'estrangers.

El primer problema resulta del fet que se n'han exclòs, per criteris polítics i administratius, certs col·lectius d'estrangers del sistema regular de concessió de permisos de residència i de treball. És el cas dels ciutadans de la Unió Europea que, des de 1992, han quedat fora del sistema de concessió de permisos a causa de la posada en marxa del Tractat de Maastricht i els Acords de Schengen, que estableixen la lliure circulació i establiment de persones entre els estats membres de la Unió Europea. Aquest fet ha afectat especialment a les estadístiques laborals, ja que els ciutadans procedents d'aquests països, amb una presència notable en el mercat laboral català i espanyol, queden fora de les estadístiques. En el cas de la residència, la seva exclusió del sistema de permisos de residència s'ha suplert amb unes targetes identificatives expedides per la Direcció General de la Policia que permeten tenir un coneixement aproximat del volum i de la nacionalitat de la «totalitat» dels residents estrangers establerts a Catalunya.

El segon problema és que l'elaboració a partir dels permisos de residència i de treball ocasiona que tots aquells estrangers que es troben en situacions d'indocumentació quedin fora d'aquestes estadístiques. Per a certs col·lectius d'estrangers —normalment procedents de països empobrits— hi ha una important subestimació del volum de persones establertes al nostre país.

Les dues estadístiques que s'han utilitzat com a referència per a la creació d'aquesta base de dades han estat: l'estadística d'estrangers residents a Espanya elaborada per la Direcció General de la Policia i publicada per l'Institut Nacional d'Estadística a l'*Anuario Estadístico de España*, pel que fa a la presència dels estrangers en el món laboral, s'ha utilitzat com a referència l'*Estadística de Permisos de Trabajo Concedidos a Extranjeros*³.

3. A part d'aquesta estadística, existeixen altres fonts d'informació sobre l'activitat laboral dels estrangers al nostre país. Són el cens de població, l'*Encuesta de la Población Activa* (EPA) i, en tercer lloc, el registre d'afiliats estrangers a la Seguretat Social. Totes presenten una problemàtica i unes mancances concretes. El cens de població té importants subestimacions del nombre d'estrangers presents al nostre país, especialment d'alguns col·lectius nacionals. Així mateix, la seva realització cada deu anys no permet fer un seguiment acurat de l'evolució ni de les característiques de la inserció laboral dels estrangers. L'EPA, pels condicionants que introdueix el procés d'elaboració en tractar-se d'una enquesta, no permet fer una apro-

Les taules que s'han creat en aquesta base de dades són les següents (entre parèntesis s'inclouen els anys dels quals es disposa de dades):

Estoc d'estrangers (Espanya)

— Taula d'estoc d'estrangers residents a Espanya per nacionalitats (1942-1998).

Estoc d'estrangers (Catalunya)

— Taula d'estoc d'estrangers residents a Catalunya i províncies per nacionalitats (1942-1998).

— Taula d'estimació de l'estoc de treballadors estrangers a Catalunya i províncies (1989-1998) (des de 1992, se n'exclouen els nacionals de països de la Unió Europea) per sexe, dependència laboral (per compte propi o per compte d'altri), règim (comunitari o general), nacionalitat, sector d'activitat, branca d'activitat, professió, tipus de permís i edat.

Permisos de treball (Catalunya)

— Permisos de treball concedits a Catalunya i províncies (1986-1998). Amb distinció entre règim comunitari (1987-1991, últim any abans de l'establiment de la lliure circulació de treballadors comunitaris dins de la Unió Europea) i règim general (1986-1993), sexe, dependència laboral, nacionalitat, sector d'activitat, branca d'activitat i professió.

4. Avaluació de les fonts estadístiques: problemes per a una anàlisi i un estudi correctes dels moviments migratoris a Catalunya

És un fet comú ressaltar els problemes que les fonts d'informació estadístiques presenten en referència als moviments migratoris. Dels tres fenòmens demogràfics clàssics —naixement, mortalitat i migració—, és precisament aquest últim el que disposa d'un suport estadístic més feble, amb més problemes de subestimació.

En el cas de Catalunya i Espanya, el sistema estadístic presenta importants llacunes per a una correcta avaluació dels moviments migratoris interns i externs.

Respecte als primers, les migracions dintre de Catalunya i Espanya, als problemes que s'han apuntat anteriorment, cal afegir-hi la progressiva pèrdua de variables i, per tant, d'informació que es recull sobre els moviments migratoris. A la pèrdua l'any 1986 d'una variable tan important com era la professió per a una avaluació més precisa de les característiques dels migrants, s'hi ha

ximació detallada ni de les característiques de la presència dels estrangers en l'activitat econòmica ni dels àmbits territorials. Per últim, el registre d'afiliats a la Seguretat Social informa tant sols del nombre total d'estrangers segons comunitats autònomes i nacionalitats que es troben en la base d'aquest organisme, però sense cap més indicació.

afegit durant els últims anys una pèrdua en el grau de desglossament de les variables referents al nivell d'estudis. Aquestes pèrdues tenen com a conseqüència la manca d'elements per a una avaluació social i professional correcta de la incidència de la migració a la societat i en els territoris d'origen i destinació dels migrants.

Respecte a les migracions internacionals, els problemes i la subestimació encara s'accentuen més. No només la informació sobre l'emigració a uns altres països, tant de persones de nacionalitat espanyola com de nacionalitat estrangera, és pràcticament inexistent i qualsevol valoració ha de passar per la realització d'estimacions complexes, sinó que la immigració exterior i, més concretament la d'estrangers, mostra un elevat grau de subestimació. Per una part, hi ha el ja conegut problema en la subvaloració de la presència de certs col·lectius de residents i treballadors que afecta, especialment, poblacions procedents de països empobrits que es troben tot sovint amb problemes de documentació, d'obtenció dels permisos de residència i de treball. A aquests grups s'ha d'afegir la progressiva «desaparició» estadística dels estrangers amb nacionalitat d'un país de la Unió Europea, atesa la seva exclusió del sistema de permisos de treball.

La correcta avaluació en les característiques dels estrangers presents al nostre país, per tant, es troba abocada a sortejar nombroses llacunes i mancances i biaixos importants que aconsella ser molt prudent a l'hora d'analitzar aquesta informació estadística.

Annex 2

Les revistes universitàries i de recerca

1. Revistes sobre migracions

- Migraciones* (Instituto Universitario de Estudios sobre Migraciones-Universidad Pontificia de Comillas-Madrid, Espanya) (0, 1996-...) (*buidada fins al núm. 8, any 2000*) ... UAB H 91/451
- Estudios Migratorios Latinoamericanos* (CEMLA-Buenos Aires, Argentina) (1, 1985-...) (*buidada fins al núm. 42, any 1999*) ... UAB H 91/252
- International Migration Review* (Centre for Migration Studies-Nova York, EUA) (23, 1985-...) (*buidada fins al v. 34 (4), any 2000*) ... UAB H 91/292
- Journal of Ethnic and Migration Studies* (continuació de *New Community. Journal of the European Research Centre on Migration and Ethnic Relations* (Carfax-Abingdon, Oxfordshire, Anglaterra) (1, 1997-...) (*buidada fins al núm. 4, any 2000*) ... UAB SOC
- Migration: an European Journal of International Migration and Ethnic Relations* (Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung-Berlín, Alemanya) (v. 1(17), 1993-...) (*buidada fins al núm. 32, any 1997*) ... UAB H91/353
- Migrations Société* (Centre d'information et d'études sur les migrations internationales-París, França) (v. 5, 1993) (*buidada fins al v. 12, any 2000*) ... UAB H 91/331
- Revue Européenne des Migrations Internationales* (Département de Géographie-Université de Poitiers-Poitiers, França) (1, 1985-...) (*buidada fins al v. 16(1), any 2000*) ... UAB H 91/262
- Studi Emigrazione* (Centro Studi Emigrazione-Roma, Itàlia) (1, 1964-...) (*buidada entre el núm. 37, any 1975, i el 138, any 2000*) ... UAB H 91/116

2. Revistes de geografia i demografia

- Documents d'Anàlisi Geogràfica* (abans *Documents d'Anàlisi Territorial. Documents d'Anàlisi Metodològica*) (Departament de Geografia-UAB-Bellaterra) (1, 1975-...) (*buidada fins al núm. 36, any 2000*) ... UAB H 91/85

- Geo-Crítica* (Departament de Geografia-UB-Barcelona)
(1, 1976-...) (buidada fins al núm. 100, any 1994) UAB H 91/92
- Espai, Temps. Quaderns Departament Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida* (1, 1989-...)
(buidada fins al núm. 40, any 2000) UAB H 0149
- Revista Catalana de Geografia* (Institut Cartogràfic de Catalunya-Barcelona) (1, 1978-...) (buidada fins a 1998-1999) UAB H 91/34
- Revista de Geografia* (Departament de Geografia-Universitat de Barcelona-Barcelona) (1,1981-...)
(buidada fins al núm. 32-33, any 1998-1999) UAB H 91/64
- Tarraco. Cuadernos de Geografía* (Departament de Geografia-Universitat Rovira i Virgili-Tarragona)
(1, 1980-...) (buidada fins al núm. 8, any 1995) UAB H 91/115
- Treballs de la Societat Catalana de Geografia*
(Institut d'Estudis Catalans-Barcelona) (1, 1984-...)
(buidada fins al núm. 49, any 2000) UAB H 91/165
- Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*
(Asociación de Demografía Histórica-Madrid) (1, 1984-...)
(buidada fins al núm. 1, any 1999) UAB H 91/158
- Papers de Demografia* (Centre d'Estudis Demogràfics-Bellaterra)
(1, 1984-...) (buidada fins al núm. 166, any 2000) UAB H 91/314
- Antipode: a radical Journal of Geography* (Worcester, Mass., EUA) (1, 1969-...) (buidada al núm. fins 3, any 2000) UAB H 91/69
- Espace Géographique* (Regions, menagement, environment) (Doin-Paris, França) (1, 1972-...) (buidada fins al núm. 3, any 2000) UAB H 91/56
- Espace, Populations, Sociétés* (Université des Sciences et Techniques de Lille-Villeneuve d'Ascq, França)
(2, 1983-...) (buidada fins al núm. 1, any 2000) UAB H 91/159
- European Urban and Regional Studies* (Longman-Essex, GB) (1, 1994-...) (buidada fins al núm. 4, any 2000) . UAB H 91/363
- Geoforum* (Pergamon-Oxford Elmsford New York, EUA) (1, 1970-...) (buidada fins al núm. 4, any 2000) UAB H 91/48
- Hérodote: Revue de Géographie et de Géopolitique*
(Éditions La Découverte-Paris, França) (1, 1976-...)
(buidada fins al núm. 99, any 2000) UAB H 91/93
- Journal of Transport Geography* (Butterworth-Heinemann-Oxford, GB) (1,1993-...) (buidada fins al núm. 4, any 2000) UAB H 91/393
- Méditerranée: Revue Géographique des Pays Méditerranéens*
(5, 1971-...) (buidada fins al núm. 3/4, any 2000) UAB H 91/6
- Progress in Human Geography* (Edward Arnold-Londres, GB)(1, 1977-...) (buidada fins al núm. 4, any 2000) UAB H 91/74
- Revue de Géographie du Maroc* (Société de Géographie du Maroc-Rabat, Marroc) (buidats els números 8, any 1984/ 9, 10, 11, 15, 16, any 1994) UAB H 91/202
- International Journal of Population Geography*
(John Wiley-West Sussex, GB) (1, 1995-...)
(buidada fins al núm. 5, any 2000) UAB H 91/429
- Population and Development Review* (Population Council-New York, EUA) (17, 1991-...) UAB H 91/310

Population (Institut National d'Études Démographiques-
Paris, França) (1, 1946-...) UAB SOC

3. Revistes d'història

- L'Avenç* (L'Avenç-Barcelona) (0, 1976-...)
(buidada fins al núm. 254, any 2001) UAB H 93/92
- Boletín Americanista* (Facultat de Geografia i Història,
Universitat de Barcelona-Barcelona) (1, 1959-...)
(buidada fins al núm. 50, any 2000) UAB H 93/22
- Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (IEC)*
(Institut d'Estudis Catalans-Barcelona) (1, 1952-...)
(buidada des del núm. 5, any 1994, fins al 10, any 1999) ... UAB H 93/456
- Cercles. Revista d'Història Cultural* (Publicacions de la
Universitat de Barcelona-Barcelona) (1, 1998-...)
(buidada fins al núm. 2, any 1999) BC/UB/UPF
- El Contemporani. Revista d'Història del CEHI* (Centre
d'Estudis Historiogràfics. Universitat de Barcelona-Catarroja
(València) 1, 1993-...) (buidada fins al núm. 21-22, any 2000) UB/UPF
- D'Humanitats* (Universitat de Girona-Girona) (1, 1995-...)
(buidada fins al núm. 10, any 2000) UAB
- Estudi General* (Facultat de Lletres. Universitat de Girona-
Girona) (1, 1981-...) (buidada fins al núm. 18, any 1998) .. UAB H 0/139
- Estudi General* (Universitat de Lleida-Lleida) (1, 1994-...)
(buidada fins 6, 1998) UAB
- Film-Historia* (Centro de Investigaciones Cinematográficas
Film-Historia-Barcelona) (1, 1991-...) (buidada fins al
vol. IX, 2, any 1999) UAB
- Historia y Fuente Oral* (Institut Municipal d'Història,
Universitat de Barcelona) (abans *Historia, Antropología
y Fuentes Orales*-Barcelona) (1, 1989-...)
(buidada fins al núm. 19, any 1989) UAB SOC
- Historiar. Revista Trimestral de Història* (L'Avenç-Barcelona)
(1, 1999-...) (buidada fins al núm. 6, any 2000) UAB H 93/629
- Hojas de Warmi* (Warmi-Barcelona) (1, 1991-...)
(buidada fins al núm. 6, any 1993) UAB SOC
- Recerques* (Curial-Barcelona) (1, 1970-...)
(buidada entre el núm. 5, any 1975, i el 38, any 1999) UAB H 93/37
- Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*
(Facultad de Geografía e Historia, Universidad
Complutense-Madrid) (1, 1988-...) (buidada
fins al núm. 21, any 1999) UAB H 93/200
- Annales de Démographie Historique* (Mouton-Paris)
(1965-...) (buidada fins l'any 1999) UAB SOC
- International Review of Social History* (International
Instituut voor Sociale Geschiedenis-Assen, Holanda)
(vol. 7, 1972-...) (buidada fins al v. 45(8), any 2000) UAB H 93/50
- Journal of Contemporary History* (Sage, Londres)
(1, 1966-...) (buidada fins al v. 35(4), any 2000) UAB H 93/43

- Journal of European Economic History* (Banco di Roma-Roma) (1, 1972-...) (*buidada fins al núm. 3, any 1999; revisades des de l'1-1975*) UAB SOC
- Studi Storici* (Istituto Gramsci, Editore Riuniti-Roma) (3/4, 1961-...) (*buidada fins al núm. 2, any 2000; revisades des de l'1-1975*) UAB H 93/34

4. Revistes d'economia

- Anuari de la Societat Catalana d'Economia* (Institut d'Estudis Catalans, Barcelona) (2, 1978-1979/1979-1980-...) (*buidada fins al núm. 16, any 2000*) UAB SOC
- Barcelona Economia* (Ajuntament de Barcelona, Barcelona) (0, 1988-...) (*buidada fins al núm. 45, any 2000*) UAB SOC
- Economia i Empresa. Universitat de Lleida* (Universitat de Lleida-Lleida) (1, 1995-...) (*buidada fins al núm. 9, any 2000*) UAB SOC
- Món Laboral* (Departament de Treball, Generalitat de Catalunya) (0, 1986-...) (*buidada fins al núm. 17/18, any 1993*) UAB SOC
- Nota d'Economia* (Departament d'Economia i Finances, Generalitat de Catalunya, Barcelona) (1, 1983-...) (*buidada fins 68, 2000*) UAB SOC
- Revista Econòmica de Catalunya* (Col·legi d'Economistes-Barcelona) (1, 1986-...) (*buidada fins al núm. 39, any 2000*) UAB SOC
- Revista de Historia Industrial* (Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona-Barcelona) (1, 1992-...) (*buidada fins al núm. 15, any 1999*) . UAB H 93/406
- Situación Catalunya* (continuació de *Revista Econòmica de Banca Catalana*) (BBVA. Servicio de Estudios-Bilbao) (*buidat des del núm. 60, any 1981, fins al núm. 117, any 1999*) UAB SOC
- Revista de Economía y Sociología del Trabajo* (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales) (1/2, 1988-...) (*buidada fins al núm. 27/28, any 1995*) UAB SOC

5. Revistes de sociologia, ciències polítiques i ciències de l'administració

- Àmbits de Política i Societat* (abans *Àmbits de Polítiques i Sociologia*) (Col·legi de Doctors i Llicenciats en Ciències Polítiques i Sociologia de Catalunya-Barcelona) (1, 1996-...) (*buidada fins al núm. 15, any 2000*) UAB SOC
- Barcelona Societat. Revista d'Informació i Estudis Socials* (Àmbit de Benestar Social. Ajuntament de Barcelona-Barcelona) (1, 1993-...) (*buidada fins al núm. 10, any 1999*) UAB SOC
- Col·lecció Documents de Treball* (Institut d'Estudis Europeus-Barcelona) (1, 1995-...) (*buidada fins al núm. 14, any 2000*) UAB CenDocEu

- Col·lecció Quaderns de Treball* (Institut d'Estudis Europeus-Barcelona) (1, 1990-...) (*buidada fins al núm. 35, any 2000*) UAB CenDocEu
- Papers. Revista de Sociologia* (Departament de Sociologia, UAB-Bellaterra) (1, 1972-...) (*buidada fins al núm. 61, any 2000*) UAB SOC
- Perspectiva Social* (Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona) (5, 1975-...) (*buidada fins al núm. 44, any 2000*) UAB H 30/6
- Revista Catalana de Sociologia* (Societat Catalana de Sociologia-Barcelona) (1, 1995-...) (*buidada fins al núm. 11, any 2000*) UAB SOC
- Revista CIDOB d'Affers Internacionals* (Fundació CIDOB-Barcelona) (0, 1982-...) (*buidada fins al núm. 51-52, anys 2000-2001*) . UAB SOC
- Revista de l'Institut d'Estudis Autònoms* (Institut d'Estudis Autònoms-Barcelona) (7, 1989-...) (*buidada fins al núm. 30, any 2000*) UAB SOC
- Working Papers* (Institut de Ciències Polítiques-Barcelona) (1, 1989-...) (*buidada fins al núm. 182, any 2000*) UAB SOC
- Gestión y Análisis de Políticas Públicas* (Instituto Nacional de Administración Pública Instituto de Estudios Fiscales: Escuela de Organización Industrial-Madrid) (1, 1994-...) (*buidada fins al núm. 15, any 1999*) UAB SOC
- Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (Centro de Investigaciones Sociológicas-Madrid) (1, 1978-...) (*buidada fins al núm. 91, any 2000*) UAB SOC
- Revista Internacional de Sociología* (Instituto de Estudios Sociales Avanzados, CSIC, Madrid) (*buidada des del núm. 9/10, any 1974 fins al núm. 25, any 2000*) UAB SOC

6. Revistes d'urbanisme i arquitectura

- Espais* (Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya-Barcelona) (1, 1986-...) (*buidada fins al núm. 45, any 1999*) UAB H 91/218
- Papers RMB* (1,-...) (Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona-Bellaterra) (*buidada fins al núm. 32, any 1999*) .. UAB H 91/309
- Quaderns d'Arquitectura* (abans *Cuadernos de Arquitectura; Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*) (Col·legi d'Arquitectes de Barcelona-Barcelona) (1, 1944-...) UAB H 7/27
- Quaderns de la SCOT* (Societat Catalana d'Ordenació del Territori. Institut d'Estudis Catalans-Barcelona)

7. Revistes d'antropologia

- Arxiu d'Etnografia de Catalunya* (Departament d'Antropologia Cultural. Facultat de Lletres de Tarragona. Institut Català d'Antropologia a Tarragona) (1, 1982-...) (*buidada fins al núm. 1999*) UAB-H 39/9
- Estudis d'Antropologia Social i Cultural* (1, 1997-...) (Departament d'Antropologia Cultural i Història d'Amèrica i Àfrica. Universitat de Barcelona-Barcelona) (*buidada fins al núm. 4, any 1998*) UAB H

- Ethnica. Revista de Antropología* (Centro de Etnología Popular. CSIC-Barcelona) (1, 1971-...) (buidada fins al núm. 19, any 1983) UAB H 39/7
- Quaderns d'Estudi de l'Institut Català d'Antropologia* (Institut Català d'Antropologia-Barcelona) (1, 1980-...) (buidada fins al núm. 13/14, anys 1999-2000) UAB-H 39/2
- Revista d'Etnologia de Catalunya* (Departament de Cultura-Barcelona) (1, 1992-...) (buidada fins al núm. 16, any 2000) UAB H 39/67
- Antropología. Revista de Pensamiento Antropológico y Estudios Etnográficos* (Asociación Madrileña de Antropología-Madrid) (1, 1991-...) (buidada fins al núm. 15/16, any 1998) UAB H 39/59
- Awraq. Estudios sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo* (Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe. Agencia Española de Cooperación Internacional, Madrid) (1, 1978-...) (buidada fins al núm. 16, any 1995) UAB H 0/134
- Demófilo. Revista de Cultura Tradicional de Andalucía* (Fundación Machado-Sevilla) (buidat només el núm. 12) UAB
- Fundamentos de Antropología* (Diputación Provincial. Centro de Investigaciones Etnológicas Ángel Ganivet-Granada) (1, 1992-...) (buidat fins al núm. 8/9, any 1998) UAB H 39/74
- Revista de Antropología Social* (Facultad de Ciencias Políticas y Sociología. Departamento de Madrid-Madrid) (0, 1991-...) (buidada fins al núm. 8, any 1999) UAB H 39/65
- Revista de Estudios Andaluces* (Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla-Sevilla) (1, 1983-...) UAB H 91/128

8. Revistes de ciències de la comunicació

- Anàlisi. Quaderns de Comunicació i Cultura* (Departament de Periodisme i Ciències de la Comunicació, UAB) (1, 1980-...) (buidat fins al núm. 24, any 2000) UAB CCComu
- Àrea 5* (Departament de Comunicació Audiovisual. UAB) (1, 1992-...) UAB CCComu
- Quaderns del CAC* (Consell Audiovisual de Catalunya, Barcelona) (1, 1998-...) (buidat fins al núm. 7, any 2000) UAB CCComu
- Periodística: Revista Acadèmica* (Societat Catalana de Comunicació, Institut d'Estudis Catalans-Barcelona) (1, 1989-...) (buidat fins l'any 2000) UAB CCComu
- Treballs de Comunicació* (Societat Catalana de Comunicació, Institut d'Estudis Catalans-Barcelona) (1, 1991-...) (buidat fins al núm. 12, any 1999) UAB CCComu
- Tripodos. Lengua, Pensament, Comunicació* (Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna, Universitat Ramon Llull) (1, 1996-...) (buidat fins al núm. 8, any 1999) UAB CCComu
- Voces y Culturas. Revista de Comunicació* (Barcelona) (1, 1990-...) (buidada fins al núm. 14, any 1998) UAB CCComu

9. Revistes de pedagogia i treball social

- Butlletí de la Societat Catalana de Pedagogia* (Institut d'Estudis Catalans-Barcelona) (*monogràfics 1/2/3 1986, 1/2/3/4-1999*) . UAB H 37/249
- Cuadernos de Pedagogía. Revista Mensual de Educación* (Laia-Barcelona) (1, 1975-...) (buidada fins al núm. 278, any 1999) UAB H 37/29
- Educació i Món Actual* (Departament Pedagogia i Psicologia. Universitat de Lleida) (1, 1995-...) (buidada fins al núm. 9, any 2000) UAB H
- Educar. Revista de la Secció de Ciències de l'Educació* (UAB-Bellaterra) (1, 1982-...) UAB H 37/8
- Guix* (Graó-Barcelona) (1, 1977-...) (buidada fins al núm. 269, any 2000) UAB H 37/43
- Pensaments* (Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de Lleida) (1, 1993-...) (buidada fins al núm. 5, any 2000) . UAB H
- Perspectiva Escolar* (Rosa Sensat) (0, 1974-...) (buidada fins al núm. 244, any 2000) UAB H 37/9
- Revista de Investigación Educativa* (Universitat de Barcelona-Barcelona) (0, 1983-...) (buidada fins al v. 8, núm. 1, any 2000) UAB H 37/72
- Suports. Revista Catalana d'Educació Especial i Atenció a la Diversitat* (Universitat de Vic) (1, 1997-...) BC/UB
- Cultura y Educación* (abans *Comunicación, Lenguaje y Educación*) (Aprendizaje-Madrid) (1, 1996-...) (buidada fins al núm. 16, any 1999) UAB H 37/160
- Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria* (Universidad de Murcia) (1, 1986-...) (buidada fins al núm. 4, any 1999) UAB H 37/187
- Revista de Ciencias de la Educación* (Instituto Calasanz de Ciencias de la Educación-Madrid) (74-75, 1973-...) (buidada fins al núm. 184, any 2000) UAB H 37/47
- Revista de Educación* (Ministerio de Educación y Cultura-Madrid) (vol. 2-3, 1952-...) (buidada fins al núm. 322, any 2000; revisades des del núm. 236/237, any 1975) UAB H 37/27
- Revista de Educación Especial* (Amarú-Salamanca) (0, 1987-...) (buidada fins al núm. 22, any 1996) UAB H 376/13
- Revista Española de Educación Comparada* (UNED-Madrid) (1, 1995-...) (buidada fins al núm. 5, any 1999) UAB H 37/344
- Cuadernos de Pedagogía* UAB H

10. Revistes de dret

- ANUE notícies* (Associació per a les Nacions Unides-Catalunya-Barcelona) (1, 1997-...) (buidada fins al núm. 5, any 1998) . UAB HEM
- Contacte: full d'acció cívica* (Subdirecció General d'Acció Cívica. Generalitat de Catalunya-Barcelona) (3, 1983-...) (buidada fins al núm. 41, any 1992) UAB HEM
- Informatiu Institut de Drets Humans de Catalunya* (Institut de Drets Humans de Catalunya-Barcelona) (0, 1985-...) (buidada fins al núm. 18, any 1990) UAB HEM

<i>Iuris: Quaderns de Política Jurídica</i> (Generalitat de Catalunya.	
Departament de Justícia-Barcelona) (1, 1994-...)	
(buidada fins al núm. 4, any 1995)	UAB SOC
<i>Revista Penal</i> (Praxis-Barcelona) (1-1998-...)	
(buidada fins al núm. 7, any 2001)	UAB SOC
<i>Derecho y Opinión</i> (Universidad de Córdoba-Córdoba)	
(0, 1992,...) (buidada fins al núm. 7, any 1999)	UAB SOC
<i>Persona y Derecho</i> (Facultad de Derecho. Universidad de	
Navarra-Pamplona) (6, 1979-...)	
(buidada fins al núm. 42, any 2000)	UAB SOC
<i>Proyecto Social</i> (Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales.	
Universidad de Zaragoza-Zaragoza) (4, 1997...)	
(buidada fins al núm. 8, any 2000)	UAB SOC

11. Altres revistes

<i>Revista de Catalunya</i> (Fundació Revista de Catalunya. Barcelona)	
(1, 1986...) (buidada fins al núm. 158, any 2001)	UAB SOC

Annex 3

Conceptes clau

Base de dades documental

Camps

Nom autor/s

Any de publicació/realització

Títol

Lloc de publicació/realització

Entitat (editor/promotor)

Nom editor

Número de revista

Títol llibre editat

Títol revista

Número

Volum

Nombre de pàgines

Títol de congrés

Tipus d'ítem (article de revista, capítol de llibre, llibre, memòria de recerca, tesi, tesina, informe no publicat, etc.)

ID (número d'identificació)

Per a tesis, tesines i altra documentació similar, s'indica el departament i la universitat on es va dipositar el document i el director.

Material publicat (sí/no)

Lloc de celebració del congrés

Localització (biblioteca)

ISBN

Paraules clau

Mapa de conceptes (paraules clau)

1. Conceptes relacionats amb el període temporal i espacial de referència

<i>Període temporal de referència</i>	fluxos rural-rural fluxos urbà-urbà
<i>mobilitat</i>	
<i>migracions</i>	fluxos Sud-Nord
<i>immigració</i>	fluxos Nord-Sud
<i>emigració</i>	fluxos Nord-Nord fluxos Est-Oest
<i>flux</i>	
<i>estoc</i>	indeterminat barri (indicat) municipi (indicat) comarca (indicat) RMB (Regió Metropolitana de Barcelona) altra àrea urbana (indicat) àrea no urbana (indicat) província (indicat) Catalunya Països Catalans Mediterrani Unió Europea Europa mundial
<i>Àrees territorials de referència</i>	
mobilitat residencial	
migració interna a Catalunya	
fluxos Catalunya-Espanya	
fluxos Espanya-Catalunya	
fluxos Catalunya-resta del món	
fluxos Catalunya-França	
fluxos resta del món-Catalunya	
migració interna a Espanya	
fluxos Espanya-resta del món	
fluxos resta del món-Espanya	
fluxos a Europa	
fluxos rural-urbà	estudis comparatius
fluxos urbà-rural	

2. Conceptes relacionats amb la classificació temàtica

<i>a) Aspectes teòrics i metodològics</i>	retorn migració temporera motivació expectativa
teoria	
metodologia	
tipologia/classificació	
model	
estadística	
prospectiva	
estat de la qüestió	
bibliografia	
relat personal	
monografia	
biografia	
immobilitat	
assentament	
	<i>b) Característiques sociodemogràfiques</i>
	cicle de vida/curs de vida família edat infants joves vells gènere homes

dones
matrimoni
retirament
condicions de vida

c) Demografia
context demogràfic
transició demogràfica

d) Aspectes culturals

alimentació
cuina
cultura
llengua
música
ètnia/etnicitat
minoria ètnica
«segona generació»
nacionalitat/origen
origen/destinació
qüestió nacional
religió
islam
educació/formació
educació infantil
educació adults

e) Aspectes socials
mobilitat social
organització social/associacionisme
cooperació
solidaritat
xarxa migratòria
assistència social
serveis socials
sindicat
societat
classe
estatus social
participació social
lluita social
relació social

f) Aspectes sanitaris
sanitat

salut
salut mental

g) Aspectes polítics i jurídics

ideologia
poder
política
legislació
política estrangera
política migratòria
polítiques públiques
reagrupació familiar
adopció
drets polítics/ciudadans
naturalització
regularització
exili
asil/refugi
migració clandestina/
indocumentats
diàspora
èxode
esclavitud
frontera
control
expulsió
presó
delinqüència
conflicte
Estat
federalisme
Administració pública
representació
eleccions

h) Migració i territori

espai/territori
despoblament
poblament
urbanització
gentrificació/elitització
suburbanització
contraurbanització
desurbanització
habitatge

ciutat
camp
rural
urbà
mobilitat quotidiana
infraestructura
transport

i) Distribució geogràfica

j) Integració social

aculturació
identitat
integració
assimilació
multiculturalisme
interculturalitat
discriminació/marginació
segregació
racisme
xenofòbia
gueto
estereotips/prejudicis
diversitat
desarrelament
actitud
opinió

k) Treball i activitat econòmica

capital
empresa
economia
globalització
diners
consum
producció
fiscalitat
competència
treball

ocupació
atur
agricultura
indústria
construcció
serveis
funcionaris públics
professió
nivell d'estudis
transnacional
qualificat
brain drain
remesa
segmentació
economia informal
negoci ètnic
migració i desenvolupament
pobresa
riquesa
navegació
prostitució

l) Perspectiva històrica

història
temps
industrialització
tràfic
colonialisme
neocolonialisme
guerra civil

m) Mitjans de comunicació

mitjans de comunicació
televisió
premsa
publicitat/màrqueting

n) Literatura

Bibliografia complementària (no referenciada a la base de dades documentals)

Aquí presentem la bibliografia citada a l'informe que no complia els requisits per a ser inclosa a la base de dades documentals però que considerem que pot ser útil tenir en compte.

- AA.DD. (1993). «Migration des personnes âgées en Europe», *Espace, Populations, Sociétés* (monogràfic) (3), p. 437-532.
- AJA, Eliseo i altres (1999). *La immigració estrangera a Espanya: els reptes educatius*. Barcelona: Fundació «la Caixa».
- ABELLÁN GARCÍA, A. (1993). «La decisión de emigrar en las personas de edad», *Estudios Geográficos*, 54 (210), p. 5-17.
- AJENJO, Marc; ARRIBAS, Ramon; BLANES, Amand; MENDIZÁBAL, Enric; MÓDENES, Juan Antonio (1993). «L'evolució de la població de Catalunya en el període 1986-1991», *Papers de Demografia*, 74, monogràfic.
- ÁLVAREZ DORRONSORO, I. (1993). *Diversidad cultural y conflicto nacional*. Madrid: Talasa.
- ARRIBAS, Ramon; MENDIZÁBAL, Enric; MIRET, Pau; MÓDENES, Juan Antonio; SERRA, Joan (1992). «La població de Vic. Anàlisi demogràfica i noves tendències de poblament», *Papers de Demografia*, 62, monogràfic.
- ARRIBAS, Ramon; MÓDENES, Juan Antonio (1994). «Les disparitats en els creixements de Cerdanyola del Vallès, Rubí i Sant Cugat del Vallès: tres vies en el procés de consolidació urbana del sud del Vallès Occidental, 1960-1991», *Papers de Demografia*, 89, monogràfic.
- ASEP (Análisis Sociales, Económicos y Políticos) (1998). *Actitudes hacia los inmigrantes*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales i Instituto de Migraciones y Servicios Sociales. Col·lecció Observatorio Permanente de Migración, núm. 2.
- BACCAINI, B. (1994). «Comportements migratoires et cycles de vie», *Espace, Population, Sociétés*, 1, p. 61-74.
- BARBA CUSCÓ, Guillermo (2000). *Efectes territorials de les grans infraestructures de transport: el cas de l'autopista A-16, tram Sitges-El Vendrell*, presentada a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona, UPC, tutor Jordi Prat Soler.
- BAUBÖCK, R. (1994). *The integration of immigrants*. Estrasburg: Consell d'Europa, CDMG(94)25E.

- BEAVERSTOCK, J. V. (1990). «New international labour markets: the case of professional and managerial labour migration within large chartered accountancy firms», *Area*, 2, p. 151-158.
- BEL I QUERALT, Germà (1998). *Efectes socioeconòmics de l'autopista Pau Casals: tram Castelldefels-Sitges, Túnels del Garraf. Canvis en el trànsit viari del corredor del Garraf*. Barcelona: AUCAT.
- BERIAIN, J. (1996). *La integración en las sociedades modernas*. Barcelona: Anthropos.
- BERRY, B. J. L. (ed.) (1976). *Urbanization and counterurbanization*. Beverly Hills: Sage.
- BLANCO GUTIÉRREZ, M. Agustina (1993). «Hacia una reestructuración de las migraciones interregionales en España», *Estudios Geográficos*, 210, p. 51-74.
- BLOTEVOGEL, H. H.; FIELDING, A. (1997). *People, jobs and mobility in the new Europe*. Chichester: John Wiley & Sons.
- BOIX SELVA, Emilio María (1966). «La condición social de los inmigrantes (en Barcelona)», *Estudios Geográficos*, 105, p. 547-560.
- BOLÓS, Maria de (1959). «La inmigración a Barcelona», *Estudios Geográficos*, XX, p. 205-209.
- BOYLE, P.; HALFACREE, K. (1998). *Migration into rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley.
- BRUN, A. (1993). «Territoires et bassins de vie», a B. KAYSER (dir.). *Naissance de nouvelles campagnes*, Datar/Éditions de l'aube, p. 51-64.
- CABRÉ, Anna; PUJADAS, Isabel (1985). «The effect of recent demographic trends on the spatial distribution of Catalonia», *Papers de Demografia*, 4, monogràfic.
- CABRÉ, Anna (1985). «Crisi econòmica, canvi demogràfic i tendències de poblament a Catalunya», *Papers de Demografia*, 7, monogràfic.
- CABRÉ, A.; MORENO, J.; PUJADAS, I. (1985). «Cambio migratorio y "reconversión territorial" en España», *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 32, p. 43-65.
- CABRÉ, Anna; DEVOLDER, Daniel; PUJADAS, Isabel (1986). «Migratory movements in Spain. Recent evolution», *Papers de Demografia*, 12, monogràfic.
- CABRÉ, Anna; MUÑOZ, Francesc (1989). «Las características geográficas de los matrimonios como indicador de las migraciones interprovinciales en España», *Papers de Demografia*, 22, monogràfic.
- CABRÉ, Anna; DEVOLDER, Daniel; PUJADAS, Isabel (1987). «Changements récents dans les migrations intérieures en Espagne», *Papers de Demografia*, 25, monogràfic.
- CABRÉ, Anna; RECAÑO, Joaquín (1997). «Coyuntura económica y migraciones interregionales en España, 1988-90 y 1992-94», *Papers de Demografia*, 121, monogràfic.
- CACHÓN RODRÍGUEZ, Lorenzo (1999). *Prevenir el racismo en el trabajo en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales i Instituto de Migraciones y Servicios Sociales. Col·lecció Observatorio Permanente de Migración, núm. 6.
- CAGIANO DE AZEVEDO, R.; SANNINO, S. (1996). «A European research project on migrants integration», *Evolution and Revolution in European Population*. European Population Conference. Milà 1995 (4-8 de setembre). Milà: Franco Angeli.
- CAGIANO DE AZEVEDO, R. (1993). «Los problemas de la evaluación de la integración de los migrantes», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, vol. 8, 25.
- CAMARERO, L. A. (1993). *Del éxodo rural y del éxodo urbano. (Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España)*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- CAMBRA OFICIAL DE COMERÇ, INDÚSTRIA I NAVEGACIÓ DE BARCELONA (1996). «Les infraestructures metropolitanas a l'àrea de Barcelona. Una aproximació als projectes en curs», *Memòria Econòmica de Catalunya 1995*. Barcelona: COCINB.

- CAMBRA OFICIAL DE COMERÇ, INDÚSTRIA I NAVEGACIÓ DE BARCELONA (1997). *El procés de desplegament de l'activitat logística a l'àrea de Barcelona*. Barcelona: COCINB.
- CAMPS I CURA, Enriqueta (1993). «Las migraciones locales en España, siglos XVI-XIX», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, 1, p. 21-40.
- CAMPS I CURA, Enriqueta (1995). *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*. Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- CAPEL SÁEZ, Horacio (1967). «Los estudios acerca de las migraciones interiores en España», *Revista de Geografía*, 1, p. 77-101.
- CARLOS, L. P. (1993). «Imigração e integração» a M. B. N. DA SILVA, M. I. BAGANHA, M. J. MARENHÃO; M. H. PEREIRA (orgs.). *Emigração/Imigração em Portugal*. Algés: Fragmentos.
- CARRASCO CARPIO, M. D. (1999). *Mercados de trabajo: los inmigrantes económicos*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales i Instituto de Migraciones y Servicios Sociales. Col·lecció Observatorio Permanente de Migración, núm. 4.
- CELMA HERRADA, Marc (1999). *Coordinació entre política de transports i ordenació del territori*, tesina presentada a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona, UPC, tutora Rosa Junyent i Comas.
- CHAMPION, A. G. (ed.) (1989). *Counterurbanization (The changing pace and nature of population deconcentration)*. Londres: Edward Arnold.
- CHAMPION, T. (1995). «Internal migration, counterurbanization and changing population distribution», a *Europe's population. Towards the next century*. R. HALL; P. WHITE. Londres: UCL Press, p. 99-129.
- CHAMPION, T.; ILLERIS, S. (1990). «Population redistribution trends in Western Europe: Mosaic of dynamics and crisis», a M. HEBBERT; J. C. HANSEN (eds.). *Unfamiliar territory (The reshaping of european geography)*. Hants: Gower Publ., p. 236-253.
- CHAMPION, T.; VANDERMOTTEN, C. (1997). «Migration, counterurbanization and regional restructuring in Europe», a *People, jobs and mobility in the new Europe*. H. H. BLOTEVOGEL; A. J. FIELDING. Chichester: John Wiley & Sons, p. 69-90.
- CLOK, E. P. (1985). «Counterurbanization: a rural perspective», *Geography*, 306, p. 13-23.
- CINANNI, P. (1974). *Emigrazione e unità operaia. Un problema rivoluzionario*. Milà: Feltrinelli.
- COMAS CIFRE, Rosa (2000). *Impactes territorials per la implantació de l'alta velocitat ferroviària a les comarques tarragonines*, tesina d'especialitat presentada a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona, UPC, tutora Rosa Junyent i Comas.
- CONSELL DE CÀMBRES OFICIALS DE COMERÇ, INDÚSTRIA I NAVEGACIÓ DE CATALUNYA (1991). *Les infraestructures i les seves repercussions sobre l'activitat econòmica i el desenvolupament: una reflexió a partir del cas de Catalunya*. Barcelona: Consell de Cambres Oficials de Comerç, Indústria i Navegació de Catalunya.
- COURGEAU, D. (1984). «Relations entre cycle de vie et migrations», *Population*, 3, p. 483-514.
- DÍEZ NICOLÁS, Juan (1999). *Los españoles y la inmigración*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales i Instituto de Migraciones y Servicios Sociales. Col·lecció Observatorio Permanente de Migración, núm. 7.
- DOMINGO, Andreu; OSÁCAR, Raquel (1997). «Población inmigrada extranjera en España: Borrosidad estadística y visibilidad social», a M. J. ESCARTÍN CAPARRÓS; M. D. VARGAS LLOBERA (eds.). *La inmigración en la sociedad actual. Una visión desde las ciencias sociales*. Alicante: Librería Compas, p. 91-126.

- DOMINGO, Andreu; OSÁCAR, Raquel (1999). «Población inmigrada extranjera en España: Borrosidad estadística y visibilidad social», *Papers de Demografia*, 126, monogràfic.
- DOMINGO, Andreu (1998). «La mujer inmigrada tras el velo estadístico», *Papers de Demografia*, 146, monogràfic.
- DOMINGO, Andreu (1999). «Visibilidad estadística i població estrangera», M. A. ROQUE (dir.), *Dona i migració a la Mediterrània occidental*. Barcelona: Institut Català de la Dona i Institut Català de la Mediterrània, p. 249-260.
- DOMINGO, Andreu (2000). «El desmentido: la ardua tarea del demógrafo», *Anuario SOS racismo*, p. 229-232.
- DOMÍNGUEZ, J.L. (2000). «La relació entre seguretat i diversitat cultural des de la percepció dels ciutadans» a VVAA *Polícia Catalana i multiculturalitat*, Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.
- DUCASTELLA, Rogelio (1966). «Fenómenos de aculturación religiosa de la inmigración en Cataluña», *Estudios Geográficos*, 105, p. 625, 639.
- DURKHEIM, E. (1893). *De la Division du Travail Social*. París: Presses Universitaires de France, 1960.
- FIELDING, A. J. (1982). «Counterurbanization in Western Europe», *Progress in Planning*, 17, p. 1-52.
- FIELDING, A. J. (1986). «Counterurbanization», a M. PACIONE (ed.). *Population geography: progress & prospects*. Londres: Croom Helm, p. 224-256.
- FINDLAY, A. (1988). «From settlers to skilled transients: the changing structure of British international migration», *Geoforum*, 4, p. 401-410.
- FINDLAY, A.; GOULD, W. T. S. (1989). «Skilled international migration: a research agenda», *International Migration*, 1, p. 15-23.
- FREY, W. H. (1988). «Migración y despoblamiento de las metrópolis: ¿reestructuración regional o renacimiento rural?», *Estudios Territoriales*, 28, p. 15-38.
- FUGUITT, G. V. (1985). «The non-metropolitan population turnaround», *Annual Review of Sociology*, 11, p. 259-280.
- FUGUITT, G. V. (1991). «Commuting and the rural-urban hierarchy», *Journal of Rural Studies*, 4, p. 459-466.
- GARCÍA BALLESTEROS, A. (1984). «Cambios y permanencias en la distribución espacial de la población española (1970-1981)», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 4, p. 83-105.
- GARCÍA I COLL, Arlinda; PUJADAS I RÚBIES, Isabel (1997). «Les migracions interiors a Espanya a finals del segle XX», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 44, p. 231-249.
- GARCÍA I COLL, Arlinda; STILWELL, J. (1999). «Inter-provincial migration in Spain: Temporal trends and age-specific patterns», *International Journal of Population Geography*, 5, p. 97-115.
- GIL, Fernando (1996). «Un estudio de la dinámica migratoria a partir del estado civil de las generaciones españolas nacidas entre 1897 y 1921», *Papers de Demografia*, 111, monogràfic.
- GIL ALONSO, F.; PASCUAL I RUIZ, J.; SÁNCHEZ SÁNCHEZ, E.; SOLANA SOLANA, A. M. (1995). «Población, vivienda y familia en las áreas rurales de Cataluña, 1970-1991», *Papers de Demografia*, 100, p. 3-17.
- GUILLÉN, F. (2000). «La integració de membres de minories a les policies europees» a VVAA *Polícia catalana i multiculturalitat*, Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.

- GOULD, W. T. S. (1988). «Skilled international labour migration: an introduction», *Geoforum*, 4, p. 381-385.
- HABERMAS, J. (1987). *The Theory of the Communicative Action*. Volum 2. *Lifeworld and system, a critique of functionalist reason*. Cambridge: Polity (primera edició alemanya, 1981).
- HARVEY, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge (Mas.)/Oxford: Blackwell.
- HAUT CONSEIL À L'INTÉGRATION (1991). *Pour un modèle française d'integration. Premier rapport annuel*. Paris: La Documentation Française.
- HERCE VALLEJO, Manuel (1995). *Las formas del crecimiento urbano y las variantes de carretera*, tesi doctoral presentada a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona, UPC, director Joan Busquets Grau.
- HERNÁNDEZ I GASCÓN, Joan Miquel (1992). *Les infraestructures de transport*. Barcelona: Departament d'Indústria i Energia. Generalitat de Catalunya.
- IGLÉSIES, Josep (1961). «El movimiento demográfico en los últimos cien años», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 16, monogràfic.
- JIMÉNEZ, Eva (1998). «Una revisión crítica de las teorías migratorias desde la perspectiva de género», *Papers de Demografia* 139, monogràfic.
- JULIANO, Dolores (1992). «Multiculturalisme a les escoles», a *Multiculturalisme a les escoles. Debats de l'Aula Provença*, 13, p. 13-23.
- JULIANO, Dolores (1992). «Educación y pluriculturalidad», a *Sobre interculturalitat. Documents de treball de la Segona Escola d'Estiu sobre Interculturalitat*. Girona: Fundació SER.GI/Programa TRAMA.
- JULIANO, Dolores (1993). «Migración extracomunitaria y sistema educativo: el caso latinoamericano», a D. PROVANSAL, *Migraciones, segregación y racismo*. Tenerife: FAAE-ACA, p. 85-96.
- JULIANO CORREGIDO, Dolores (1993). *Educación intercultural: escuela y minorías étnicas*. Madrid: Eudema.
- JULIANO CORREGIDO, Dolores (1996). «Las mujeres inmigrantes, un plus de extranjería», a A. KAPLAN (coord.). *Procesos migratorios y relaciones interétnicas*, Actas del VII Congreso de Antropología Social. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- JUNYENT I COMAS, Rosa (s.a.). *El impacto social de las obras de ingeniería civil en Cataluña*.
- JUNYENT I COMAS, Rosa (1983). *Ingeniería civil: impactos y cambios sociales*, tesi doctoral presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona, directora Marina Subirats i Martori.
- JUTGLAR, Antoni i altres (1968). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Edició de Materials.
- SERVEI D'ESTUDIS TERRITORIALS DE LA MMAMB (1995). *Dinàmiques metropolitanes a l'Àrea i la Regió de Barcelona*. Barcelona: Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.
- KAYSER, B. (1990). *La renaissance rurale (Sociologie des campagnes du monde occidental)*. Paris: Armand Colin.
- KAYSER, B. (dir.) (1993). *Naissance de nouvelles campagnes*. Marsella: Datar/Éditions de l'Aube.
- KAYSER, B. (1993). «Des campagnes vivantes», a B. KAYSER (dir.). *Naissance de nouvelles campagnes*. Datar/Éditions de l'Aube, p. 7-21.
- LANDECKER, W. S. (1951). «Types of integration and its measurement», *American Journal of Sociology*, 56, 332-340.

- LAYTON-HENRY, Z. (1990). «Immigrant associations», a Z. LAYTON-HENRY (ed.). *The political rights of migrant workers in Western Europe*. Londres: Sage.
- LLEONART, Pere (dir.) (1988). *El potencial econòmic del sistema de ciutats de Catalunya. El Corredor de la Tordera: un model de creixement industrial vertebrat per l'autopista*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya.
- LLEONART, Pere (dir.) (1999). *L'autopista Pau Casals: una peça clau per a la transformació socioeconòmica de la comarca*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya.
- MCANDREW, M.; WEINFELD, M. (1996). «The Social Integration of Immigrants and the Response of Institutions», *Metropolis Project*. First Annual Conference, Milà, 13-15 de novembre.
- MALUQUER SOSTRES, Joaquim (1963). *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Ginebra: Librairie Droz.
- MALUQUER I SOSTRES, Joaquim (1963). *Població i societat a l'àrea catalana*. Barcelona: A. C.
- MALUQUER SOSTRES, J. (1966). «Aspectos de la asimilación cultural de los inmigrantes», *Estudios Geográficos*, 105, p. 625-639.
- MARTÍNEZ MARÍ, José María (1966). «La inmigración en el área de Barcelona», *Estudios Geográficos*, 105, p. 541-546.
- MARTÍNEZ I RAJOL, Sergi (2000). *El retorn al centre de la ciutat. La reestructuració del Raval entre la renovació i la gentrificació*, tesi doctoral, Departament de Geografia Humana, Universitat de Barcelona (Barcelona) (document no publicat).
- MARX, K. (1996, edició original 1867). *Capital*, Vol. 1. Londres: Lawrence and Wishart.
- MENDIZÁBAL I RIERA, E. (1991). «Les noves tendències del poblament», a *Primer Congrés Català de Geografia. II Ponències*, Societat Catalana de Geografia. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 159-178.
- MENDIZÁBAL I RIERA, E. (1996). *L'ús temporal del territori: l'exemple dels habitants de la Regió Metropolitana de Barcelona*, tesi doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra (Barcelona) (document no publicat).
- MÓDENES, Juan Antonio (1992). «Nuevas herramientas para el análisis de la distribución de la población y el poblamiento en el territorio: la región metropolitana de Barcelona, 1981-1991», *Papers de Demografia*, 67, monogràfic.
- MÜLLER, J. C.; TUCKFELD, M. (1994). «Dos racismos con futuro, sociedad civil y multiculturalismo», a AA.DD. *Extranjeros en el paraíso*. Barcelona: Virus.
- NADAL, Jordi (1976). *La población española (siglos XVI al XX)*. Barcelona: Ariel.
- NASH, Mary; MARRE, Diana (eds.) (en curs de publicació). *Multiculturalisme i gènere. Perspectives interdisciplinàries*. Bellaterra: Servei de Publicacions UAB.
- NEL-LO, O. (1994). «L'impacte social de la reestructuració industrial a la Regió Metropolitana de Barcelona», *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 18, p. 65-81.
- NEL-LO, O. (1995). «Dinàmiques territorials i mobilitat urbana a la regió metropolitana de Barcelona», *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 24, p. 9-37.
- NEL-LO, O. (1998a). «Les dinàmiques metropolitanes: la difusió de la ciutat sobre el territori», a S. GINER (dir.). *La societat catalana*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 307-329.
- NEL-LO, O. (1998b). «Los confines de la ciudad sin confines. Estructura urbana y límites administrativos en la ciudad difusa», a F. J. MONCLÚS (ed.). *La ciudad dispersa*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 35-57.

- NOGUERA I GROS, Albert (1997). *Impacte territorial i urbanístic de l'autopista Terrassa-Manresa (A-18)*, tesina d'especialitat presentada a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona, UPC, tutor Jordi Prat i Soler.
- OLIVES PUIG, José (1969). «Deteriorización urbana e inmigración en un barrio del casco antiguo de Barcelona: Sant Cugat del Rec», *Revista de Geografía*, 1-2, p. 40-71.
- PARSONS, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice-Hall.
- PASCUAL, Àngels (1983). «Los movimientos migratorios de retorno. Significación y perspectivas», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, (3), p. 47-69.
- PASCUAL DE SANS, Àngels (1984). «Travaux espagnols sur les migrations», *Current Sociology*, vol. 32, 2, p. 122-142.
- PASCUAL I SAÜC, Jordi (1993). *La immigració estrangera a Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.
- PATTERSON, S. (1963). *Dark strangers. A Sociological Study of the Absorption of a Recent West Indian Group in Brixton, South London*. Londres: Tavistock.
- PÉREZ DÍAZ, V. (1965). «Inmigrantes en Cataluña», *Información Comercial Española*, 381, p. 53-58.
- PUJADAS, Isabel; GARCÍA COLL, Arlinda (1995). «Migraciones interiores en España: tendencias recientes y perspectivas de futuro (1971-2001)», *Revista de Geografía*, 29, monogràfic.
- PUMARES, P. (1998). «¿Qué es la integración? Reflexiones sobre el concepto de integración de los inmigrantes», a F. CHECA (ed.). *Africanos en la otra orilla. Trabajo, cultura e integración en la España mediterránea*. Barcelona: Icaria.
- RAMÍREZ LOZANO, Carlos Vicente (1989). *Factibilidad viaria y territorial de la supuesta construcción de una nueva autopista entre Manresa y Berga*, tesi de llicenciatura presentada a l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de Barcelona, UPC, tutor Jordi Prat i Soler.
- RECAÑO, Joaquín (1999). «Internal return migration: from the individual to the family dimension», *Papers de Demografia*, 165, monogràfic.
- RECASENS, A. (2000). «La formació policial i el multiculturalisme» a VVAA *Polícia catalana i multiculturalitat*, Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.
- REX, J. (1996). *Ethnic minorities in the modern nation state. Working papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration*. Houndmills i Londres: MacMillan/Nova York: St. Martin's Press.
- RÓDENAS CATALAYUD, C. (1989). «Los movimientos migratorios de la tercera edad. España 1961-1985», *Economistas*, 39, p. 14-21.
- ROSOLI, G. (1993). «Migraciones internacionales, nuevas identidades étnicas y sociedades multiculturales», *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, vol. 8, 25.
- SALT, J. (1983). «High level manpower movements in Northwest Europe and the role of careers: an explanatory framework», *International Migration Review*, 4, p. 633-652.
- SALT, J. (1988). «High-skilled international migrants, careers and internal labour markets», *Geoforum*, 4, p. 387-399.
- SÁNCHEZ CASAS, C. (1996). «Integración de la realidad social. Integración en la realidad social», *Papeles de la Fundación de Investigaciones Marxistas*, 7, p. 161-168.
- SANTOS ARNAU, Lúdia (1993). *De nuevo sobre el trabajador extranjero y la regularización de 1991: reflexiones en torno al estudio «El trabajador extranjero y la regularización de 1991» y sobre política migratoria*. Barcelona: Fundación Paulino Torras Domènech.

- SEIFERT, W. (1996). «Occupational and social integration of immigrant groups in Germany», *New community*, 22(3), p. 417-436.
- SELLARÈS, M. (2000). «El model policial català» a VVAA *Polícia catalana i multiculturalitat*, Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya.
- SERRA, J. (1991). «La ciutat metropolitana. Delimitacions, desconcentracions, desequilibris», *Papers de l'IEMB*, 6, p. 33-51.
- SHAPIRO, D. (1982). *Housing, neighbourhood and community in Barcelona, Spain*, tesi doctoral presentada a Brown University, Providence, Rhode Island, EUA.
- SOLANA, Antonio Miguel; PASCUAL DE SANS, Àngels (1994). «Els residents estrangers a Espanya», *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (24), p. 169-180.
- SOYSAL, Y. N. (1994). *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago/Londres: The University of Chicago.
- STILWELL, John; GARCÍA COLL, Arlinda (2000). «Age selectivity and inter-provincial net migration in Spain», *Espace, Populations, Sociétés*, 1, p. 57-70.
- TÖNNIES, F. (1887). *Communauté et société*. Paris: Hachette, 1998.
- TOURNAINE, A. (1997). *Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents*. Paris: Fayard.
- VALLÉS MARTÍNEZ, Miguel S.; CEA D'ANCONA, M. Àngeles; IZQUIERDO ESCRIBANO, Antonio (1999). *Las encuestas sobre inmigración en España y Europa: tópicos, medios de comunicación y política migratoria*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Col·lecció Observatori Permanent de Migración, núm. 3.
- VANDELLÓS I SOLÀ, Josep A. (1935). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Concursos Patxot i Ferrer.
- VANDELLÓS I SOLÀ, Josep A. (1985, ed. original 1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62.
- VASTA, E. (1995). «Dialectics of Domination, Racism and Multiculturalism», a E. VASTA; S. CASTLES (eds.). *Racism in Multicultural Australia* (recull no publicat).
- VINUESA, J. (1996). «Dinámica de la población urbana en España (1857-1991)», *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, 107-108, p. 185-216.
- VINUESA ANGULO, J. (1997). «El crecimiento de la población y los desequilibrios en la distribución espacial», a R. PUYOL (ed.). *Dinámica de la población en España. Cambios demográficos en el último cuarto del siglo XX*. Madrid: Síntesis, p. 265-310.
- VRIES, Jan de (1990, 1a edició en espanyol 1979). *La economía de Europa en un período de crisis: 1600-1750*. Madrid: Cátedra.
- WEINER, M. (1996). «Determinants of Immigrant Integration, An International Comparative Analysis», a N. CARMON (ed.). *Immigration and integration in post-industrial societies. Theoretical analysis and policy-related research*. Houndmills i Londres: MacMillan/Nova York: St. Martin's Press.
- WIEVIORKA, M. (1992). *El espacio del racismo*. Barcelona: Paidós.
- ZAPATA BARRERO, Ricard (1999). *Ciudadanía, democracia y pluralismo cultural*. Barcelona: Proyecto A.